

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ποιός δέν φοβάται τούς άγιατολλάδες;

Φύλο, σύμβολα,
ένδύματα και σοσιαλισμός

Προϋποθέσεις
και προοπτικές
για μιά εκπαιδευτική
μεταρρύθμιση

Λεωνίδας Λουλούδης Λίγα περισσότερα για την «τράπεζα έγκεφάλων». Άσημάκης Ψυχουδάκης Η κατάργηση των κρατικών έπιδοτήσεων στην κτηνοτροφία. Ντόρας Σκουτέρη – Διδασκάλου, Κωσταλέξι: ή κατανάλωση ενός κοινωνικού προβλήματος ● Άγγελος Έλεφάντης, Κάτω τά χέρια άπ' τό Βιετνάμ, κάτω τά χέρια άπ' την Καμπότζη ● Άγγελος Έλεφάντης, Ποιός δέν φοβάται τούς άγιατολλάδες ● Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Άπό την ένταξη στην ΕΟΚ στή μή-ένταξη τής ΕΟΚ στην άριστερή πολιτική ● Νίκος Γιαννόπουλος, Τηλεόραση, έμπόριο και έθνική άνεξαρτησία ● Χρίστος Φράγκος, Προϋποθέσεις και προοπτικές για μιά εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ● Τάσος Άνθουλιός, Τά μαθηματικά και οί λεγόμενες «θεωρητικές έπιστήμες» ● Eric Hobsbawm, Φύλο, σύμβολα, ένδύματα και σοσιαλισμός ● Γιώργος Χατζημιχάλης, Διονύσης Καψάλης, Φώτης Κόντογλου, πρωτεργάτης του Έλληνικού Μοντερνισμού ● Βασίλης Καπετανγιάννης, «Νεοελληνική κοινωνία: όψεις ύπανάπτυξης» του Ν. Μουζέλη ● Πέτρος Πιζάνιας, «Άλή πασάς Τεπελενλής» του Τάσου Βουρνά ● Άντώνης Μανιτάκης, «Ό έλληνικός λαός» του Γκ. Λ. Μάουρερ ● Βιβλία, περιοδικά, ● Άλληλογραφία.

Μηνιαία έπιθεώρηση ● τεϋχ. 24 ● Άν. – Φεβρ. 1979 ● 60 δρχ.

ο πολιτης

Μηνιαία επιθεώρηση Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1979 , 60 δρχ.

Κέκροπος 2, Αθήνα (Πλάκα), τηλ. 3245332

περιεχόμενα

Λεωνίδα Λουλούδη	Λίγα περισσότερα για την «τράπεζα εγκεφάλων»	2
Άσημάκη Ψυχουδάκη	Η κατάργηση των κρατικών επιδοτήσεων στην κτηνοτροφία	6
Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου	Κωσταλέξι: η κατανάλωση ενός κοινωνικού προβλήματος	8
Άγγελου Έλεφάντη	Κάτω τά χέρια απ' τό Βιετνάμ, κάτω τά χέρια απ' τήν Καμπότζη	10
Μιχάλη Παπαγιαννάκη	Από τήν ένταξη στήν ΕΟΚ στή μή-ένταξη τής ΕΟΚ στήν άριστερή πολιτική	13
Άγγελου Έλεφάντη	Ποιός δέν φοβάται τούς Άγιατολλάδες	16
Νίκου Γιαννόπουλου	Τηλεόραση, εμπόριο και έθνική ανεξαρτησία	20
Χρίστου Φράγκου	Προϋποθέσεις και προοπτικές για μία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση	25
Τάσου Άνθουλιά	Τά μαθηματικά και οι λεγόμενες «θεωρητικές επιστήμες»	35
Etic Hobsbaum	Φύλο, σύμβολα, ενδύματα και σοσιαλισμός	38
Γιώργου Χατζημιχάλη, Διονύση Καψάλη	Κόντογλου	54
Βασίλη Καπετανγιάννη	«Νεοελληνική κοινωνία: όψεις ύπανάπτυξης» του Νίκου Μουζέλη	59
Πέτρου Πιζάνια	«Άλή πασάς Τεπελενλής» του Τάσου Βουρνά	62
Άντώνη Μανιτάκη	«Ο έλληνικός λαός» του Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ	64
Βιθλία, Περιοδικά		66
Άλληλογραφία		75

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμηνη 300 δρχ., έτήσια 550. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπης: έξάμηνη 400 δρχ., έτήσια 750. ΗΠΑ - Καναδάς (άερ.): έξάμηνη 500 δρχ., έτήσια 900 ■ Για Όργανισμούς, Τράπεζες, Άνών Έταιρείες: έξάμηνη 500 δρχ., έτήσια 1 000 ■ ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ-ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332 ■ Για ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ Ταχυδρ. θυρίδα Νο 1782, πλ. Συντάγματος Αθήνα

Έκδότης, «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε.» Διευθυντής: Άγγελος Έλεφάντης ● Φωτοστοιχειοθεσία: «Φωτοκτύταρο ΕΠΕ. Βασ. Άλεξάνδρου 2 - Χίλτον, τηλ. 748314 ● Έκτύπωση, Άφοί Ρόμπολα ΕΠΕ, Τατοίου και Μπιζανίου 3, Μεταμόρφωση Άττικής, τηλ. 2754328 ● Φωτογραφική επιμέλεια, Ναπολέον Τζανέτος.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Λίγα περισσότερα γιά τήν «τράπεζα έγκεφάλων»

Ἡ έμμογή τῆς οργανωμένης αντιπολίτευσης (κόμματα - τύπος) νά εκτιμάει άλλοτε πρόσβαρα κι άλλοτε λειψά τίς πολιτικές πρωτοβουλίες τῆς κυβέρνησης φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ κύριο σύμπτωμα τῆς μεταπολιτευτικῆς τῆς παθολογίας. Ἡ ἀριστερά ἰδιαίτερα, ἐγκλωδισμένη στόν παλαιοημερολογισμὸ τῆς, στήν καλύτερη περίπτωση θεωρητικοποιεῖ τίς ἐνγενεῖς τῆς προθέσεις, σέ μιά ἐποχή, πού ἀκόμα κι οἱ ἐπιδιώξεις τοῦ δεξιῦ παλαιοκομματισμοῦ πλαισιώνουν ἀπό ἐνστικτο ἢ διορατικότητα, τεχνοκρατικές ἐπιλογές πεισμένες γιά τήν ἀποτελεσματικότητα καί τήν ταξική τους συνέπεια. Καί δέν ἀμφισβητεῖται ἡ ἀναγκαιότητα τῆς συζήτησης γύρω ἀπό τήν εὐρωπαϊκή ἐπιλογή, ἀλλά ἡ δραματική ἔμφαση πού τῆς δόθηκε, παράλληλα μέ τήν φανερό ὑποτίμηση ἄλλων ζητημάτων πού ἂν δέν προσφέρονται γιά «θεωρητικές» βεβαιότητες, πολύ ὁμως ἀμεσότερα μεγάλα καί ὑψηλά τριγύρω μας κτίζουν τείχη... ἀνεπαισθήτως.

Γιατί, πράγματι, ὅταν ἡ πρόσφατη «πρωτοβουλία» τοῦ ὑφυπουργοῦ ἐξωτερικῶν νά δημιουργήσει «τράπεζα ἐγκεφάλων» συμπίπτει χρονικά μέ τήν ἐπικράτηση τῶν πλέον ἀνταρχικῶν τάσεων στό ἑλληνικό Πανεπιστήμιο, τῆ χειραγώγηση ἑνός φοιτητικοῦ (δυνάμει) κινήματος καί τήν ἀποψίλωση τοῦ μετέωρου ΕΔΠ, δέν στερεῖται ἐνδεχομένως σημασίας ἢ ἔστω καί μακρινή συγγένεια αὐτῶν τῶν γεγονότων. Συγγένεια διαμορφωτική μιᾶς νέας ποιότητας ἐξουσίας πού ὁ ἰδεολογικός τῆς ἐκσυγχρονισμός συντελεῖται ὄχι ἀνώδυνα ἀλλά παράλληλα μέ τήν ἀνταρχικοποίηση καί τόν οργανωτικό συγκεντρωτισμὸ τῶν ἀντίστοιχων μηχανισμῶν. Ὁ Τύπος ἀντιμετωπίζει αὐτόν τόν ἐκσυγχρονισμό ἐγγεῖνι ἀκριτα (κομματικός), κρυφά ἢ φανερά γοητευμένος (ἀστικός). Ἔτσι, ὁ τελευταῖος, ἐνῶ δέν ἀρνεῖται κάποιες ἐπιφυλάξεις («...προσπάθειες γιά τήν δημιουργία μιᾶς τράπεζας ἐγκεφάλων μόλις τώρα ἀρχίζουν. Πρόκειται γιά ἕνα νέο γιά τήν Ἑλλάδα θεσμό πού κανεῖς δέν μπορεῖ νά προβλέψει ἀπό τώρα τίς συνέπειες»), τελικά ὑπερθεματίζει ἑμμεσα: «Τό Περού ἔχει ἀπό καιρό οργανώσει τράπεζα ἐγκεφάλων, μέ 428 σήμερα μέλη πού ζοῦν σέ διάφορες χώρες. Ἀντικειμενικός σκοπὸς τοῦ ἐγχειρήματος εἶναι... ἢ ὅσο τό δυνατόν καλύτερη ἀξιοποίησή τους μέ τήν ἀνάθεση συγκεκριμένων μελετῶν ἀπό κρατικούς καί ἰδιωτικούς φορεῖς πού ἐδρεύουν στό Περού. Οἱ ἐπιστήμονες - μέλη τῆς τράπεζας βοηθοῦν τή χώρα τους χωρὶς νά ἐγκαταλείπουν τίς πατρίδες πού ἔχουν ἐγκατασταθεῖ». ¹ Μέ διεθνές πλέον ἄλλοθι ὁ κ. Ἀνδριανόπουλος δέν θά διστάσει νά δηλώσει ὅτι στήν τράπεζά του θέλει ἐκείνους τούς ἐπιστήμονες πού δέν θέλουν νά ἐπιστρέψουν «εἴτε διότι εἶναι δεύτερης καί τρίτης γενιᾶς... (ἢ διότι εἶναι) ἄνθρωποι πού δέν εἶναι μόνο στό Πανεπιστήμιο ἀλλά δουλεύουν στόν ἰδιωτικό τομέα, δουλεύουν ἀκόμα καί στήν κυβέρνηση... πολλοί μάλιστα, δέν ξέρουν καί ἑλληνικά». ² Καί ἡ συνέχεια προσφέρεται μέ τήν ἴδια ἐκπλήσσοσα ἀθωότητα: «ὅταν ἕνας ἑλληνικός φορέας ἀντιμετωπίζει ἕνα συγκεκριμένο πρόβλημα θά

1. Π. Τερλεξῆ: «Ποιῶν τά συμφέροντα θίγονται μέ τήν «ἐπαναφορά ἐγκεφάλων» (Ἐφημ. ΒΗΜΑ, 30-12-78).

2. Ἄ. Ἀνδριανόπουλος: «Θά δημιουργήσομε "Τράπεζα ἐγκεφάλων" ἐφ. ΝΕΑ 2-1-79.

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

μπορεί να απευθύνει στους 20-30 επιστήμονες που έχει σε 5-6 χώρες, ένα ερώτημα. Θα παίρνει μιά μελέτη πάνω στο ερώτημα αυτό και δε-βαίως εδώ, με την κεντρική του υπηρεσία, να επεξεργάζεται τις απαν-τήσεις και να εφαρμόζει αυτό που τον συμφέρει... Έτσι θα μπορούμε να αξιοποιούμε τις πλέον εξελιγμένες γνώσεις που έχει κάποιος που βρί-σκεται στην επιστημονική κορυφή μιάς πιο αναπτυγμένης από μās χώ-ρας».³

Δέν χρειάζεται εθνικόφρων καχυποψία, ούτε ή δυσπιστία που εξέφρασε ο κ. Ζολώτας προς τις Έλληνικές τράπεζες που «δέν τηρούν τις κατευθυντήριες γραμμές των (νομισματικών) αρχών», για να υπο-θέσει κανείς την οδισιαστική λειτουργία της νέας τράπεζας. Θά ήταν ίσως κουραστικό να επαναληφθεί – αν και πάντα χρήσιμο – πώς, από τό τέλος του 19ου αιώνα, όταν οι θετικές επιστήμες συνδέθηκαν με την τεχνική εξέλιξη ως κύριες παραγωγικές δυνάμεις στην ανάπτυξη του σύγχρονου κράτους και ή συμβολή της επιστημονικής πρακτικής στην διαμόρφωση της κυρίαρχης ιδεολογίας δέν αποτελεί μία θεωρητική αντίφαση,⁴ οι έναρξεις προθέσεις των πρωτοπόρων της «βιοτεχνικής» επιστήμης έχουν ιστορικά και οριστικά (;) συσκοτισθεί με τό πέρασμά τους στην «βιομηχανική» εποχή της επιστήμης. Η βιομηχανική έρευνα σήμερα, σε άμεση συνεργασία με τό κράτος, προάγει σε πρώτη γραμμή την επιστημονική και τεχνική πρόοδο στο στρατιωτικό χώρο άπ' όπου οι πληροφορίες επιστρέφουν στην περιοχή της μή στρατιωτικής παρα-γωγής αγαθών.⁵ Είναι χαρακτηριστικό, θά όμολογήσει ό Α. Πετσέι, πρόεδρος και ιδρυτής της Λέσχης της Ρώμης, ότι «οί μισοί σχεδόν επι-στήμονες στον κόσμο εργάζονται για «“άμυντικούς” λόγους» (Οίκονο-μικός Ταχυδρόμος Φ. 2. (1288)). Δέν είναι παράδοξο λοιπόν ότι λίγοι σήμερα συμμερίζονται την κρίση του Edward Teller πώς «πρέπει να εμπιστευόμαστε τις κοινωνικές μας διαδικασίες» για να επιτύχουμε την καλύτερη χρήση της τεχνολογικής προόδου και «δέν πρέπει να εμποδι-ζόμαστε από επιχειρήματα σχετικά με τις συνέπειες και τό κόστος».⁶ Πολύ περισσότερο όταν αυτές οι κοινωνικές διαδικασίες διεξάγονται εκτός του εθνικού χώρου διερωτάται κανείς πώς επιτυχημένοι επιστή-μονες καριέρας, που δουλεύουν «άκόμα και στην κυβέρνηση» υπε-ραναπτυγμένων τεχνολογικά κρατών, επίλεκτα στελέχη του στρατιωτι-κοβιομηχανικού πλέγματος εξουσίας ενσωματωμένα στον ευαίσθητο τομέα της παραγωγής γνώσης, που ή δεύτερη πατρίδα τους εξάγει, επιβάλλει, μονοπωλεί, θά ακούσουν, αν και «δέν μιλούν ελληνικά», τις εκκλήσεις της πρώτης πατρίδας τους και θά σπεύσουν δέσμιοι των αιώνιων δεσμών με την προγονική γή να επιλύσουν σκεπτόμενοι – επί τέλους – ελληνικά τά τεχνικά της διλήμματα.

Και πρακτικότερα: Έτσι και αν αυτοί οι άκρίτες της επιστημονικής διασποράς ήθελαν και μπορούσαν να αναλάβουν αυτόνομα, ανεπη-ρέαστα και, ξεχνώντας στιγμιαία τις υποχρεώσεις τους απέναντι στις χρηματοδοτικές πηγές των εργαστηρίων τους, να επεξεργασθούν τά προβλήματα των ελληνικών φορέων, τί τελικά θά προσέφεραν; «Τίς πλέον εξελιγμένες γνώσεις που έχει κάποιος που βρίσκεται στην επι-στημονική κορυφή μιάς πιο αναπτυγμένης χώρας» απαντά ό κ. Άν-δριανόπουλος, άποσιωπώντας όλα τά σχετικά με την μεταφορά και επιβολή αυτής της εξελιγμένης τεχνολογικής γνώσης προβλήματα, εθνικής σημασίας για την επιβίωση κάθε αναπτυσσόμενης χώρας. Γιατί, έστω και αν ορισμένοι θεωρούν αντιαναπτυξιακή οντοπία την

3. Πρίν λίγα χρόνια (4.8.69) υπογραφόταν ή σύμβαση 82473.ΣΑΜ 924 μεταξύ ελληνικού δημοσίου (χούντα) και ομάδας «άπολιτικών» έλληνοαμερικανών τεχνοκρατών που κατέληξε στην έμπιστευτική μελέτη «Προτάσεις διά την Πολιτική της Ελλάδος εις τόν χώρο της Έπιστήμης και Τεχνολογίας» που αν και έμεινε στά συρτάρια τότε, φαίνεται ότι επηρέασε τελικά τους συντάκτες του πρώτου νομοσχεδίου για την έρευνα (27.5.76). Μελέτη ένταγμένη άπόλυτα στη λογική της εξαρτημένης ανάπτυξης (Έφ. Σοσ. Πορεία, Φ103. 1977).

4. Βλέπε σχετ. Δ.Α. Σαρδελή: «Ίδεολογία και Έπιστήμη», περ. Πολίτης τευχ. 19 (1978), σ. 42.

5. J. Habermas: Τεχνική και έπιστήμη σαν ιδεολογία, έκδ. 70 σ. 54.

6. N. Chomsky: «Η λειτουργία του Πανεπιστημίου σε εποχή κρίσης», περ. Ηριδανός τευχ. 2 (1975), σελ. 70.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

υιοθέτηση μιᾶς «ἐνδιάμεσης» ἢ «κατάλληλης» τεχνολογίας ἔντασης ἐργασίας καὶ ὄχι κεφαλαίου, τὸ γεγονός εἶναι ὅτι οἱ προηγμένες χώρες ἀναπτύσσουν τεχνολογίες πού ἀρμόζουν στά δικά τους ἀναπτυξιακά μοντέλα καὶ τίς ὁποῖες προσαρμόζουν στίς ἀνάγκες τῶν ἀναπτυσσομένων χωρῶν ἀλλά σύμφωνα μέ τή δική τους λογική προωθήσεως τοῦ ἐμπορεύματος πού εἶναι αὐτή ἢ ἴδια ἡ τεχνολογία.⁷ Ἄν ὄχι μιὰ διαμεσολάβηση λοιπόν, θά περίμενε κανεὶς ἀπό τούς ἐπιστήμονες τῆς διασποράς μιὰ προσαρμογή, στήν καλύτερη περίπτωση, αὐτῶν τῶν «πλέον ἐξελιγμένων γνώσεων» μέσα στή λογική καὶ τὰ κριτήρια⁸ πού ἔχουν διαμορφωθεῖ ἀπό τή μακρόχρονη θητεία τους στοὺς κρατικούς ἢ πολυεθνικούς ὀργανισμούς. Ἐτοι ὁμως δέν λύνεται τὸ πρόβλημα τῆς ἐπιλογῆς καὶ ἐλέγχου μέ δικά μας στοιχεῖα καὶ μεθόδους εἰσαγομένης τεχνολογίας, καί, ἀκόμη περισσότερο, τὰ προβλήματα τῆς ἀνάπτυξης μιᾶς ἐναλλακτικῆς τεχνολογίας – ἔστω σέ ἐπιμέρους κλάδους – λιγότερο ἐντατικῆς, μέ μεγαλύτερη φροντίδα γιά τὸ περιβάλλον καὶ πῶς ἔλλογης ἀξιοποίησης τοῦ ἐθνικοῦ μας πλούτου πού σήμερα σπαταλιέται τόσο «ἄλογα» στίς ἀνάγκες μιᾶς διεθνοποιημένης καταναλωτικῆς ὁμοιομορφίας.

Ἄλλά ποιοὶ θά λύσουν αὐτὰ τὰ προβλήματα; Ὁ ὑφνπουρογός, ἐγκαταλείποντας γιά λίγο τούς δραματισμούς του, μᾶς προσγειώνει εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς ζοφερότητα: «σὴν Ἑλλάδα (οἱ ἐπιστήμονες) εἰάν ἐπιστρέψουν θά ὑποαπασχοληθοῦν, εἴτε διότι δέν ὑπάρχουν τὰ κατάλληλα ἐργαστήρια, εἴτε διότι δέν ὑπάρχουν κατάλληλες συνθήκες ἀπασχολήσεως, δέν ὑπάρχει περιβάλλον, δέν μποροῦν νά ἀνανεώνονται, νάχουν πληροφορίες». Σημαντικὲς διαπιστώσεις πού ἡ μισή τους ὁμως ἀλήθεια δέν ὀλοκληρώνεται μέ τὴν ἀφηρημένα ὑπαινικτικὴ ἀναφορά στὰ δυσπραγοῦντα ΑΕΙ: «Στὰ Πανεπιστήμια δέν ἔχω ἀπευθυνθεῖ γιά τὸ ζήτημα τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων τοῦ ἐξωτερικοῦ... πρακτικῶς βλέπω τίς πόρτες τους κλειστές, δέν μπορῶ νά τίς παραδίσω, ξέρετε ὅτι τὰ Πανεπιστήμια ἔχουν αὐτονομία στὰ θέματα αὐτὰ».

Τὸ ὑπόλοιπο μισό ἀφορᾷ τὸ πολυσύνθετο πλέγμα αἰτίων πού θά ἔδινε ἴσως μιὰν ἀπάντηση σὴν ἀδράνεια καὶ ὑπολειτουργικότητα τῶν 1500 θέσεων περίπου ἐκπονήσεως ἐρευνητικῶν προγραμμάτων (ἐργαστήρια, ἔδρες, κέντρα, κλπ.) πού ὑπάρχουν στὰ διάφορα ΑΕΙ καὶ τὰ κρατικά καὶ ἰδιωτικά κέντρα ἐρευνῶν. Αἴτια πού, συχνά σχηματικά, ἐντοπίζονται στό – ἐξαιρετικὰ ἄλλωστε χαμηλό – 0,2% τοῦ Ἐθνικοῦ Προϊόντος γιά τὴν ἔρευνα. Γιατί οἱ 400.000 δρχ. πού κατά μ.δ. διαθέτει κάθε ἐργαστήριο,⁹ δέν εἶναι βέβαιο ὅτι ἀποτελοῦν μεγαλύτερο ἀνασταλτικὸ παράγοντα ἀπὸ τὴν ὀργάνωση διάθεσής τους, πού κραυγαλέες τῆς ἀλλά χρόνιες ἀδυναμίες ἀποτελοῦν οἱ ἀγορές πανάκριδων ἀλλά ὑποαπασχολομένων συσκευῶν «γιά νά μὴν χαθοῦν οἱ πιστώσεις», ἰδιωτικῶν βιβλιοθηκῶν «γιατί δέν ὑπάρχουν κεντρικὲς» καὶ γενικά μόνιμον ὑλικὸ πού ἐξασφαλίζει τὴν αὐτονομία τῶν ἐργαστηρίων ἐκεῖ πού θά ἐξυπηρετοῦσε καλύτερα ἢ συνεργασία τους, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐξανεμίζει τίς λιγοστὲς ἄλλωστε λειτουργικὲς τους δαπάνες. Ἐλειτουργία συντονισμοῦ σέ γειτονικὲς ἐρευνητικὲς περιοχές, ἀλλά καὶ σέ ἐθνικὸ ἐπίπεδο: τὸ Ἰνστιτοῦτο Βιομηχανικῶν Ἐρευνῶν (νόμος 1965) δέν οἰστήθηκε ποτέ, τὸ Ἐθνικὸ Συμβούλιο Ἐπιστημονικῆς Ἐρεῦνης καὶ Ἀναπτύξεως (νόμος 823/71) ἀτρόφησε, ἀλλά καὶ ὁ πρόσφατος (1977) νόμος γιά τὴν ἔρευνα, πού ἀναθέτει σέ εἰδικὴ Ὑπηρεσία τοῦ Ὑπ. Συντονισμοῦ τὴν κατεύθυνση τῆς Ἐρευνας, δέν ἔχει ἀλλάξει τίποτε στό ἐπίπεδο συνεργασίας, ἐνῶ αὐξάνει τὴν κρατικὴ παρέμβαση μέ

7. Βλ. σ. 208. Β.

Πεσμαζόγλου: «Μεταφορὰ τεχνολογίας, ἐξάρτηση καὶ ἀνάπτυξη – μιὰ γενικὴ θεώρηση», περ. Σύγχρονα Θέματα, Περ. Β', χρ. 1, τεύχ. 2 (1978).

8. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σὴν Δύση, κατὰ πρόσφατο δημοσίευμα τῆς ἐγκυρῆς Nature (Vol 277, 1978, p. 2), δέν ὑπάρχουν παρὰ ἐλάχιστοι εἰδικοὶ σέ θέματα προγραμματισμοῦ, ἀνάπτυξης καὶ περιβάλλοντος καθὼς ἡ περιβαλλοντικὴ παράμετρος θεωροῦνταν, καὶ ἀπὸ πολλοὺς θεωρεῖται ἀκόμη, ὡς ἀντιφατικὴ μέ τὴν ἔννοια τῆς ἀνάπτυξης. Ἡ μηδέν-ἀνάπτυξη ἦταν ἀκριβῶς ἓνας οὐτοπικός ἀντιπερισπασμὸς σ' αὐτὴν τὴν ἀποψη.

9. Στοιχεῖα ΚΕΠΕ, ἐφ. Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος, Φ1219, 15.1.77.

10. E. M. Pantelouris, «Greek Orthodoxy», NATURE, Vol 271, p.696.

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τήν διά Προεδρικών Διαταγμάτων χορήγηση κονδυλίων για έρευνα σε πανεπιστημιακές έδρες «κατά παρέκκλιση των ισχυουσών διατάξεων». Έτσι με μόνιμη διαρθρωτική αδυναμία τόν απομονωτισμό των έρευνητικών φορέων και ισχνότατη τή σχέση τους με τήν παραγωγική δραστηριότητα του τόπου, ή αναφορά στην ανεπάρκεια των πόρων μάλλον προλείπειν τό έδαφος για τήν επιχειρηματολογία τής προτεραιότητας των άμυντικών δαπανών και πάντως αίρει συγκεκριμένες ευθύνες και επιλογές για τήν έλλειψη οργάνωσης και τόν κατακερματισμό τής έρευνητικής προσπάθειας. Ευθύνες άμεσα διαγνώσιμες πίσω από τίσ «κλειστές θύρες» των ΑΕΙ πού παράγουν πάνω από τίσ μισές έρευνητικές εργασίες (έχουν καταγραφεί συνολικά 1944 στο Science Citation Index για τήν τριετία 1973 - 1976)¹⁰ και 5000 δυνάμει έρευνητές στο περιθώριο των διδακτικών, εξεταστικών και γραφειοκρατικών τους κυρίως σήμερα άπασχολήσεων. Περιθωριοποίηση τής έρευνας πού επιβάλλει άλλωστε ή 1:150 σχέση διδασκόντων - διδασκόμενων, ή μή θέσμιση μεταπτυχιακών σπουδών (ή σχετική εισήγηση Δοξιάδη κατατέθηκε από τό 1977), και αυξάνει ό νόμος 815/78, προμοδώντας σε έποχές λιτότητας με 120.000.000 δρχ. έτήσια, τήν έθελούσια έξοδο του μαζικότερου αλλά άνήσυχου διδακτικού προσωπικού «για τήν άποσυμφόρηση των ΑΕΙ», όπως αναφέρει με πολιτικό μόνο πραγματισμό ή σχετική εισήγηση του Έλεγκτικού Συνέδριου. Έτσι, αν συνδυασθούν οι συνέπειες τής «άποσυμφόρησης» με τήν συγκαλυμμένη διατήρηση του θεσμού τής έδρας - αν και μόνο 30% από τίσ έδρες «ισχυρίζονται» (σχόλιο OCDE, 1972) ότι έχουν έρευνητικές δραστηριότητες - δέν υπάρχει άμφισβησία ότι «άνοίγει νέα έποχή για τήν άνωτάτη παιδεία» (ύφυπουργός Καρατζάς) όπου αν και αναμένεται ότι ή ύπολειπτικότητα των εργαστηρίων θά συνεχισθεί, τουλάχιστον θά περιορισθεί τό κύμα άμφισβήτησης, με τίσ ιδιαίτερα ένοχλητικές κοινωνικές προβολές του κατώτερου προσωπικού τους.

Μέ όλο αυτό τό ύποαπασχολούμενο ή αδρανοποιημένο επιστημονικό δυναμικό στα ιδρύματα και όσο υπάρχει ενσωματωμένο στο φροντιστηριακό κύκλωμα, πού άπλά αναπαράγει τό εκπαιδευτικό άδιέξοδο, καθώς και τήν παράταση τής οργανωτικής άρρυθμίας, θά ήταν πολύ σημαντικό νά άποδοθεί ή πρωτοβουλία του Έπιχειρηματικού Έξωτερικού σε μία «άπό τά έξω» συνδρομή στην ελάχιστη δημιουργική εγχώρα έρευνα. Οι τελευταίες εξελίξεις ύποδηλώνουν ότι ή κυβέρνηση όχι μόνο αυξάνει τόν παρεμβατισμό της παραδιάζοντας «άνοικτές θύρες», αλλά αναθέτει τήν πρόθεσή της για μία μετριοπαθή μεταρρύθμιση ύπό τήν αυταρχική έποπτεία και συναίνεση του σημερινού συντεχνιακά συγκροτημένου επιστημονικού κατεστημένου. Αν τό έγχείρημα επιτύχει, υποτίθεται ότι θά δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για τήν επάνδρωση των έρευνητικών ιδρυμάτων με στελέχη ικανά νά κατανοήσουν και νά εφαρμόσουν χωρίς δεύτερες σκέψεις τήν εισαγόμενη τεχνολογία. Η «τράπεζα» αλλά και «ή επαναφορά έγκεφάλων» θά άποτελέσουν ένα έτοιμο, άμεσο και μόνιμο διάυλο επικοινωνίας στο τεχνολογικό επίπεδο με τίσ μητροπόλεις πού ή άρχουσα τάξη έχει επιλέξει ή τήν έχουν επιλέξει. Έπικοινωνία έτεροβαρής και μονόδρομη πού θά ενδυναμώσει τό ίδιο έκμεταλλευτικά, αλλά με λιγότερες περιπέτειες, τήν έξαρτησιακή σχέση.

Βεβαίως δέν άρκεί ή επισήμανση τής σύνδεσης ορισμένων «έκσυγχρονιστικών πρωτοβουλιών» με τό αυταρχικό πλαίσιο στα όρια του οποίου συντελούνται. Άπαιτείται ή οργάνωση μιας εναλλακτικής πρό-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τασης, πού δέν διαφαίνεται ώστόσο σύντομη όσο οί φορείς τής άλλα-
γής τήν επαγγέλλονται μέ πολύ γενικούς καί πάντως όχι συγκεκριμέ-
νους καί σύγχρονους όρους. Έν μέρει, έτσι δικαιολογείται καί ή πλήξη
των όπαδών τους.

Λεωνίδας Λουλούδης

Ή κατάργηση τών κρατικῶν επιδοτήσεων στήν κτηνοτροφία

Εἶναι γνωστή ή βαρύτητα πού ἔχουν οί απόψεις τοῦ καθηγητῆ κ. Ζο-
λώτα γιά τή διαμόρφωση τής κυβερνητικῆς πολιτικῆς, λόγω τής θέσης
του ως διοικητῆ τής Κεντρικῆς Τράπεζας καί τής αναγνωρισμένης επι-
στημονικῆς του αξίας. Μέ τήν πρόσφατη συνέντευξή του πρὸς τούς
οικονομικούς συντάκτες τῶν ἡμερησίων ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων δι-
καιολογεί τήν ἀπόφαση τής κυβέρνησης νά προχωρήσει στήν κατάρ-
γηση τῶν επιδοτήσεων τής κτηνοτροφίας. Ὁ κ. Ζολώτας συνηγορεῖ γιά
τό μέτρο αὐτό καί προβλέπει ὅτι, ἀμέσως μετά τήν πρώτη ὑψωση τῶν
τιμῶν ὀρισμένων προϊόντων ἢ ὑπηρεσιῶν, οί επιδοτήσεις θά παύσουν
νά ἀποτελοῦν πληθωριστική πηγή, καί ὅτι τό μέτρο θά ἀποβεί ἐξυγιαν-
τικό γιά τό σύνολο τής οἰκονομίας.

Φυσικά παραβλέπεται ὁ ψυχολογικός παράγοντας ἀπό τήν ἀπότομη
αὔξηση τῶν τιμῶν ἀγαθῶν πρώτης ἀνάγκης σέ περίοδο διαρκούς καί
ἀνησυχητικοῦ πληθωρισμοῦ. Ἀντίθετα ὅμως μέ ὅσα ὑποστηρίζει ὁ κ.
Ζολώτας, πιστεύουμε ὅτι ἡ κατάργηση τῶν επιδοτήσεων θά ἀποβεί
πληθωριστική πηγή, θά εἶναι σέ βάρος τής ἀνάπτυξης τής κτηνοτρο-
φίας, καί θά ἔχει δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στή γεωργική ἀπασχόληση. Καί
τοῦτο γιατί ἡ κατάργηση τῶν επιδοτήσεων προωθείται θεδιασμένα καί
χωρίς μελέτη, ὅπως ἀκριβῶς χωρίς μελέτη ὑπῆρξε, ἀρχικά, καί ἡ εἰ-
σαγωγή τοῦ μέτρου.

Οἱ επιδοτήσεις ἀποβλέπουν γενικά στήν αὔξηση τής παραγωγικότη-
τας καθώς καί στόν προσανατολισμό τής γεωργικῆς παραγωγῆς σέ
ὀρισμένους τομεῖς, ὥστε νά καλύπτονται σέ ἐπιθυμητό ἐπίπεδο οἱ
ἀνάγκες τής ζήτησης. Παράλληλα ὅμως ἀποτελοῦν ἀμεσες ἢ ἔμμεσες
εἰσοδηματικές ἐνισχύσεις τής γεωργίας. Στή χώρα μας, καί εἰδικά στήν
κτηνοτροφία, οἱ επιδοτήσεις δέν λειτούργησαν κατά τρόπο ἱκανοποιη-
τικό. Ἡ παραγωγικότητα ἐλάχιστα βελτιώθηκε, ἐνώ ἡ αὔξηση τής κτη-
νοτροφικῆς παραγωγῆς δέν ἔφτασε τούς προσδοκώμενους ρυθμούς,
τουλάχιστο σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τόν κυριότερο κλάδο τής κτηνοτροφίας: τή
βοοτροφία. Ἐξάλλου ἀντί νά μειωθοῦν οἱ διαφορές τῶν εἰσοδημάτων
μεταξύ τοῦ ἀστικοῦ καί τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ δημιουργήθηκαν
ἐστίες οἰκονομικῆς ἀνισότητος μέσα στήν ἴδια τήν γεωργία. Ὅπως εἶ-
ναι γνωστό, μέ τήν κρατική χρηματοδότηση δημιουργήθηκαν ὀρισμένες
μεγάλες κτηνοτροφικές μονάδες σέ κάθε νομό, οἱ ὁποῖες ἐξαρτοῦν τή
λειτουργία τους ἀπό τήν κρατική ὑποστήριξη. Ἡ κρατική ἐνίσχυση
δημιούργησε ἔτσι ἕνα νέο στρῶμα στήν ἀγροτική οἰκονομία, τούς με-
γαλοκτηνοτρόφους, πού μέ τή σημερινή του μορφή κάνει γιά πρώτη

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

φορά τήν εμφάνισή του στην ελληνική κοινωνία.

Ἡ πολιτική χρηματοδότησης μεγάλων μονάδων καί τῆς ἐπιδότησης γενικά τῆς εἰσαγωγῆς προηγμένης τεχνολογίας σκόπευε τή δημιουργία κτηνοτροφίας μέ ὑψηλή παραγωγικότητα καί ταχύρρυθμη ἀνάπτυξη, πού ὁμως δέν πραγματοποιήθηκαν. Οἱ δυσμενεῖς κλιματολογικές συνθήκες, ἡ ἔλλειψη κτηνοτροφικῆς παράδοσης καί ὑποδομῆς, ἡ ἔλλειψη σχετικῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας, ἐμπόδισαν τήν ὑλοποίηση τῶν προβλέψεων. Παράλληλα, κατά τό σχεδιασμό τοῦ συστήματος τῶν ἐπιδοτήσεων, δέν δόθηκε ἡ ἀνάλογη βαρύτητα, ὅπως θά ἔπρεπε, στή ἀνάπτυξη τῆς χωριάτικης κτηνοτροφίας ἡ ὁποία εἶναι χαμηλῆς παραγωγικότητας. Παραγνωρίστηκε ὅτι ἡ ὑψηλή παραγωγικότητα δέν σημαίνει πάντοτε οἰκονομία οὔτε καί συμβιδιάζεται ὀπωσδήποτε μέ τήν καλή χρησιμοποίηση τῶν διαθέσιμων πόρων. Καί ἀκόμη ὅτι ἡ κτηνοτροφία τῆς μορφῆς αὐτῆς ταιριάζει στή δομή τῆς ἐλληνικῆς γεωργίας τῶν μικρῶν γεωργικῶν ἐκμεταλλεύσεων, λειτουργεῖ δέ ὡς συμπληρωματικός στή συνολική γεωργία κλάδος, ὁ ὁποῖος ἐξασφαλίζει μείωση τῆς ὑποαπασχόλησης καί αὔξηση τοῦ γεωργικοῦ εἰσοδήματος. Παρόλες ὁμως τίς ἀδυναμίες πού παρουσίαζε τό σύστημα τῶν ἐπιδοτήσεων, προστάτευε τούς κτηνοτρόφους, τῶν ὁποίων κάλυπτε ἕνα μέρος τῶν δαπανῶν καθώς καί ἕνα ποσοστό τῆς προσόδου των.

Ἡ κατάργηση τῶν ἐπιδοτήσεων, συνδυαζόμενη μέ αὔξηση τῶν τιμῶν τῶν ζωοκομικῶν προϊόντων, ἀφαιρεῖ ἀπό τούς παραγωγούς τήν κρατική προστασία, ἐνῶ δέν εἶναι βέβαιο ὅτι τήν αὔξηση τῆς τιμῆς τῶν προϊόντων θά τήν καρπωθοῦν οἱ ἴδιοι. Ἡ πείρα μᾶς δείχνει ἀντίθετα ὅτι τή διαφορά ἀπό τήν αὔξηση τῶν τιμῶν θά τήν ἰδιοποιηθοῦν, σέ μεγάλο ποσοστό, οἱ ἔμποροι καί ὅσοι συνδέονται μέ τό κύκλωμα τῆς διακίνησης. Καί εἶναι γεγονός ὅτι στόν τομέα αὐτό καί ἀρκετός παρασιτισμός ὑπάρχει καί ὑψηλά εἰσοδήματα δημιουργοῦνται, πού, ἐπιπλέον, συνδυάζονται μέ ὑψηλό ποσοστό φοροδιαφυγῆς, εἰσοδήματα πού, ἀπό τή φύση τους, εἶναι ὀπωσδήποτε πηγὴ πληθωρισμοῦ.

Γι' αὐτό καί προβλέπουμε ὅτι μέ τήν κατάργηση τῶν ἐπιδοτήσεων ὁ πληθωρισμός θά ἐνταθεῖ. Ὅποιαδήποτε μέτρα γεωργικῆς πολιτικῆς πού δέν συνδυάζονται μέ τήν ἐξυγίανση τοῦ κυκλώματος ἐμπορίας τῶν γεωργικῶν προϊόντων εἶναι καταδικασμένα σέ ἀποτυχία. Κάθε μέτρο προστασίας τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς προϋποθέτει ἔλεγχο τοῦ ἐμπορίου. Καί καθώς τό πρόβλημα τῆς ἐλληνικῆς γεωργίας εἶναι κυρίως πρόβλημα ὀργάνωσης τῆς ἐμπορίας τῶν γεωργικῶν προϊόντων, κάθε ἄλλο μέτρο θά ἔχει περιορισμένα ἀποτελέσματα καί πολλές φορές ἀντίθετα ἀπό τά ἐπιδιωκόμενα.

Ἀλλά ἡ κατάργηση τῶν ἐπιδοτήσεων θά ἔχει ἐπιπλέον σάν ἀποτέλεσμα τή μείωση τῆς κτηνοτροφικῆς παραγωγῆς καί ἐπομένως τήν αὔξηση τῶν εἰσαγωγῶν μέ ἀρνητικῆς ἐπιπτώσεις στή γεωργική ἀπασχόληση. Ἡ ἀνεργία ἢ ἡ ὑποαπασχόληση στή γεωργία εἶναι ἀπό τά θέματα πού σπάνια θίγονται ἢ ἐξετάζονται ἀπό τούς ἀρμόδιους ἐνῶ ἡ σημασία τους γιά τήν ἐλληνική οἰκονομία εἶναι τεράστια. Καί τοῦτο γιατί οἱ χαμηλοὶ ρυθμοὶ ἀνάπτυξης στους ἄλλους τομεῖς εἶναι ἀμφίβολο ἂν θά ἐπιτρέψουν στό μέλλον τήν ἀπορρόφηση τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πού δημιουργεῖται ἀπό τή φυσική αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, πολύ δέ περισσότερο τήν ἀπορρόφηση τῶν πλεονασμάτων ἐργατικοῦ

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

δυναμικοῦ ἀπό τή γεωργία – τή στιγμή μάλιστα πού ἡ μετανάστευση ἐδῶ καί μερικά χρόνια ἔπαψε νά ἀποτελεῖ ἀσφαλιστική δικλείδα ἐναντίον τῆς ἀνεργίας. Κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθήκες πρέπει νά ἐπιδιωχθεῖ αὐξηση τῆς ἀπασχόλησης στή γεωργία ἢ τουλάχιστον ἡ μὴ δημιουργία ἀνεργοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ. Καί γιά τό σκοπό αὐτό ἡ κτηνοτροφία, σάν κλάδος ἐντάσεως ἐργασίας πού εἶναι, προσφέρεται πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἄλλους γεωργικούς κλάδους. Γιά νά ζήσει ὅμως χρειάζεται τὴν κρατικὴ βοήθεια.

Γιά τοὺς λόγους πού μέ συντομία ἐκθέσαμε πιο πάνω, πιστεύουμε ὅτι ἡ κατάργηση τῶν ἐπιδοτήσεων, ἐνῶ εἶναι σύμφωνη μέ τὰ κρατοῦντα στήν ΕΟΚ, εἶναι βεδιασμένη καί ἀρνητική. Κτηνοτροφία χωρίς κρατικὴ προστασία εἶναι βέβαιο ὅτι δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει στήν Ἑλλάδα. Θά ἔπρεπε ἐξαρχῆς, ὅπως ὑπαινίσσεται ὁ κ. Ζολώτας γιά τό μέλλον, ἡ παρεχόμενη προστασία νά πάρει τὴ μορφή τῶν καλά μελετημένων εἰσοδηματικῶν ἐνισχύσεων καί ὄχι νά καταργηθεῖ.

Ἀσημάκης Ψυχουδάκης

Κωσταλέξι: ἡ κατανάλωση ἑνός κοινωνικοῦ προβλήματος

Εἶναι τρεῖς περίπου μῆνες πού τό πανελλήνιο πληροφορήθηκε μέ πηχταίους τίτλους, πολύσθηλα ἄρθρα καί φωτογραφίες, ἕνα κοινωνικό δράμα πού ἡ μικρὴ κοινωνία τοῦ χωριοῦ Κωσταλέξι, ἔξω ἀπὸ τὴ Λαμία, γνώριζε ἐδῶ καί τριάντα χρόνια.

Τό ἀτομικό δράμα τῆς Ἑλένης Καρυώτη – κλινικὴ περίπτωση τῆς πατριαρχικῆς παθολογίας στήν ἐλληνικὴ κοινωνία πού θά μπορούσε νά ἔχει ἀνάλογο τῆς τὴν περίπτωση τῆς Στέλλας Βιολάντη – χάθηκε ἀπὸ τὴ δημοσιότητα ἀκολουθώντας καθοδικὰ τὴν ἴδια ἀπότομη καμπύλη μέ τὴν ἐμφάνισή του. Ἡ περίπτωση Καρυώτη – ὑπόθεση ἀτομικὴ στό πλαίσιο τῆς πατριαρχικῆς οἰκογένειας – μεταποιήθηκε σέ δημόσια ὑπόθεση μέσα σέ μιά διαδικασία πού θά πρέπει νά μᾶς κάνει νά ἀνησυχήσουμε.

Συγκεκριμένα ἡ ἐμφάνιση τῆς ὑπόθεσης στή δημοσιότητα προσδιορίστηκε ἀπὸ ἀντιφατικούς παράγοντες (τὴν παρέμβαση-καταγγελία ἑνός ξένου, τὴν ὀψιμη ἐπέμβαση τῶν ἀρχῶν, τὴν «ἀδιαφορία» τῶν συγχωριανῶν, τὴν ἀπάνθρωπη στάση τῶν συγγενῶν)· παραμέτρους πού ἄφησαν τὴν ὑπόθεση νά σταθεῖ γιά λίγο μετέωρη σέ ἐκεῖνο τό ἐπικίνδυνο κενό πού δημιουργεῖ ἡ ἔντονη – κατὰ περίπτωση φιλότιμη ἢ ἀήθη – δημοσιογραφικὴ προσπάθεια γιά τὴν παρουσίαση στοιχείων σχετικῶν μέ τὴν ὑπόθεση καί ἡ ἐξίσου ἔντονη ἀπουσία τῶν ὑπευθύνων δηλώσεων ἀπὸ κρατικούς φορεῖς. Ἀπὸ αὐτό τό κενό ἡ ὑπόθεση ἔπεσε στήν ἀφάνεια κάποιου κρατικοῦ ἰδρύματος.

Σέ ὅλη αὐτὴ τὴ διαδικασία ἡ κοινὴ γνώμη, πού θά ἔπρεπε νά λειτουργήσει σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα ὡς ἀσφαλιστικὴ δικλείδα γιά τὴν προ-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

στασία ενός ατόμου και τον προσδιορισμό των παραμέτρων του συγκεκριμένου κοινωνικού προβλήματος, ώστε να αντιμετωπισθεί σε σωστή βάση, λειτούργησε μόνον ως καταναλωτής του είδους «περίεργες και ξξωτικές (κυριολεκτικά) ειδήσεις». Νά προσθέσουμε ωστόσο εδώ πώς η περίπτωση Καρυώτη στάθηκε άφορμή – για μία περίπου μόνον εβδομάδα – να καταγγελθούν μιά-δύο ανάλογες περιπτώσεις (ή μάνα και η αδελφή του παλιατζή στους Άμπελοκήπους, ή μάνα με τά τρία αγόρια στο Τρίκερι). Η αύξηση του αριθμού των περιπτώσεων όμως λειτούργησε μόνο άθροιστικά. Ούτε οι αρμόδιοι έδειξαν ότι ύποψιάζονται, ούτε όσοι είχαν μιλήσει για ύπανάπτυξη της ελληνικής υπαίθρου (και είχαν προτείνει διαλέξεις, βιβλιοθήκες και άλλες πολιτιστικές εκδηλώσεις) σκέφτηκαν τή νοσηρή ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας.

Η Έλένη Καρυώτη και οι άλλοι ακολουθούν – αναγκάζονται να ακολουθήσουν – μέ συνέπεια «τή μοίρα τους», όπως τους τήν προσδιόρισαν οι κοινωνικές συνθήκες: Από τά ύπόγεια, ισόγεια ή ανώγεια της πατριαρχικής οικογένειας, στή νοσηρή κατανάλωση της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας και, μετά, στήν κατά λήμμα ταξινόμηση της στατιστικής ζωολογίας των κοινωνικών έπιστημών.

Τή διαδικασία τήν ξέρουμε όλοι καλά. Τό περίεργο είναι πού δέν άνησυχούμε.

Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου
Θεσσαλονίκη

κυκλοφορεί

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ
Ε.Χ. ΚΑΡΡ

ιστορία της σοβιετικής ένωσης

1917
1923 **2**

● Τό βιβλίό πού χαρακτηρίστηκε «άριστούργημα ιστορικής γραφής».

● Τό έργο πού όλοι οι μεγάλοι μαρξιστές θεωρητικοί της έποχής μας χρησιμοποιούν σάν βασική πηγή για τίς μελέτες τους.

● Τό αναντικατάστατο βοήθημα για όποιον θέλει να γνωρίσει τή σοβιετική ιστορία και πραγματικότητα.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΥΠΟΔΟΜΗ

**3ης Σεπτεμβρίου 22,
τηλ. 5234790**

ΚΑΤΩ ΤΑ ΧΕΡΙΑ ΑΠ' ΤΟ ΒΙΕΤΝΑΜ ΚΑΤΩ ΤΑ ΧΕΡΙΑ ΑΠ' ΤΗΝ ΚΑΜΠΟΤΖΗ

Τό σύνθημα «τό Βιετνάμ θά νικήσει», γιά μιά εικοσαετία συμβόλιζε τόν αγώνα ενός μικρού λαού γιά τήν ἔθνική του ἀνεξαρτησία, τήν ἀξιοπρέπειά του, τήν κοινωνική του ἀπελευθέρωση, τήν πολιτισμική του ταυτότητα. Συμβόλιζε, ἐπίσης, τόν αγώνα ὄλων τῶν λαῶν τοῦ κόσμου ἐνάντια στή δάναυση δύναμη τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ καί τῆς ἀποικιοκρατίας.

Ἡ βιετναμέζικη ἐπανάσταση γινόταν ἔτσι κοινή ἀναφορά τῶν ἐπαναστατικῶν κινήσεων ὄλου τοῦ κόσμου: τῶν καταπιεσμένων μειονοτήτων στίς ΗΠΑ, τῶν ἀνταρτῶν τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς καί τῆς Ἀφρικῆς, τῆς φοιτητικῆς ἀμφισβήτησης στήν Εὐρώπη καί τήν Ἀμερικῆ, τοῦ γαλλικοῦ Μάη, τοῦ «ξεστοῦ φθινόπωρου» τῆς Ἰταλίας καί τῶν Παλαιστινίων. Τό ἡμερο καί σοφό δλέμμα τοῦ «θείου Χό», ὁ πόνος τῶν ἀκρωτηριασμένων παιδιῶν, ἡ ἀποφασιστικότητα τοῦ νεαροῦ Βιετκόγκ μέ τό ἀστέρι στό κασκέτο καί τό αὐτόματο στό χέρι πάνω ἀπό τά ἐρείπια τῆς Χονέ, εἰκόνιζαν τό ἐπαναστατικό πνεῦμα μιᾶς ὁλοκληρῆς ἐποχῆς πού εἶδε ὄχι μόνο τήν ἀφύπνιση τῶν λαῶν τοῦ Τρίτου Κόσμου ἀλλά καί ἕνα νέο ἀντικαπιταλιστικό δυναμισμό τῶν ἐργαζομένων τῆς γηραιᾶς Ἡπείρου.

Στό ἴδιο διάστημα πού ἀναπτυσσόταν καί νικούσε ἡ βιετναμέζικη ἐπανάσταση, μέ τήν ὑποστήριξη τῶν κομμουνιστῶν καί σοσιαλιστῶν ὄλου τοῦ κόσμου, ἀνέκλυαν τά μεγάλα ἐρωτηματικά γιά τό χαρακτήρα τῶν μετεπαναστατικῶν κοινωνιῶν πού θεωροῦνταν σοσιαλιστικές, γιά τούς δρόμους τοῦ σοσιαλισμοῦ, τήν κρίση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, τίς δομές καί τήν ἰδεολογία τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων. Ἐρωτήματα καί ἐπώδυνοι προβληματισμοί πού ἔβαλαν σέ ἀμφισβήτηση μερικά ἀμετακίνητα δόγματα πού πέρασαν ὡς τότε γιά μεγάλες ἀλήθειες. Ἡ κρίση, μετά τήν ἀνοιχτή σινοσοβιετική διένεξη καί τήν εἰσβολή τῶν χωρῶν τοῦ συμφώνου τῆς Βαρσοβίας στήν Τσεχοσλοβακία, πρόσβαλε τό σύνολο τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος.

Ὅλες αὐτές οἱ κομμοῖστορικές ἀλλαγές τοῦ καιροῦ μας, πού ἔθεσαν σέ κρίση ἀνατολικό καί δυτικό κόσμο, φωτίζονταν ἀπό τίς φλόγες τοῦ πυρπολημένου Χαϊφόνγκ· οἱ ἄνθρωποι παρακολουθοῦσαν ἐναγώνια τά ἔχνη πού ἄφηναν οἱ ξυπόλυτοι Βιετκόγκ στίς ζουγκλες καί τά βουνά τοῦ Βιετνάμ. Ἡ νίκη τους, τελικά, ἦταν ἀνάκτηση ἐλπίδας γιά τό μέλλον τοῦ σοσιαλισμοῦ. Τουλάχιστον ἔτσι διώθηκε.

Ὅσο σήμερα, μέ τήν εἰσβολή τοῦ βιετναμέζικου στρατοῦ στήν Καμπότζη, τό ἐπαναστατικό Ἄνολι, πού στό παρελθόν εἶχε δείξει πόσο γνιάζονταν γιά τήν ἀνεξαρτησία του ἀπέναντι στή Μόσχα καί τό Πεκίνο, ἀποτελεῖ νοσταλγική ἀνάμνηση. Τό Βιετνάμ - ἐπαναστατικό σύμβολο εἶναι πλέον παρελθόν, ἀκόμη καί τή στιγμή πού δέχεται τήν εἰσβολή τοῦ ἐπίσης «σοσιαλιστικοῦ» στρατοῦ τῆς Κίνας. Γιατί ἂν ἡ ἐπίθεση τῆς Κίνας ἐνάντια στό Βιετνάμ αἰφνιδίασε μέ τήν βιαιότητα καί τόν κνισμό της ἄλλο τόσο εἶχε αἰφνιδιάσει καί ἡ ἐπίθεση τοῦ Βιετνάμ ἐνάντια στήν Καμπότζη ἕνα μήνα νωρίτερα. Καί στή μιά καί στήν ἄλλη περίπτωση καταργήθηκαν τά στοιχειώδη δικαιώματα ἔθνικῆς ἀνεξαρτησίας, ἀκόμη καί τό ἴδιο τό δικαίωμα γιά κρατική συγκρότηση.

Ὁ φαῦλος κύκλος ὁλοκληρώθηκε: ὁ ὑπαρκτός σοσιαλισμός, ὅσο κι ἂν ἐξορκίζει τούς ἰμπεριαλιστικούς κατακτητικούς πολέμους, πορεύεται μέ ὁδηγό τήν ἀμείλικτη λογική τοῦ κρατικοῦ λόγου καί δείχνει πώς γνωρίζει καλά τή γλώσσα τῆς ὑπερδύναμης. Ὁ θόρυβος πού γίνεται

πάνω από τό πτώμα του σοσιαλισμού, τά ατέρμονα κανοναρχίσματα μαρξισμού-λενινισμού κατασκευής κομματικών σχολών, δύσκολα μπορεί νά σκεπάσουν τούς κρωγμούς των ταξικών συμφερόντων και των εθνικιστικών ύστεριών που όπλισαν «σοσιαλιστικές χώρες» τή μιά έναντι τής άλλης. Από τήν εποχή που ό Λένιν έγραφε τό άξιόπεραστο ακόμη έργο του για τόν ιμπεριαλισμό ξέρουμε για ποιόν λόγο γίνονται οί ιμπεριαλιστικοί πόλεμοι, ακόμη και οί κομμουνιστο-κομμουνιστικοί: για τό μοίρασμα του κόσμου, για τίς σφαίρες επιρροής, για τίς πρώτες ύλες (τόσο άφθονες άλλωστε στην Ίνδοκίνα και τόσο ζηλευτές για τόν γαλλικό και άμερικανικό ιμπεριαλισμό που για νά τίς κατακτήσουν άνοιξαν μακροχρόνιους πολέμους). Και ξέρουμε ακόμη από τήν εποχή του Κομμουνιστικού Μανιφέστου ότι άν δέν εξαφανιστεί ό ταξικός ανταγωνισμός στό πλαίσιο ενός έθνους οί διεθνικοί πόλεμοι θά συνεχίζονται. Ποιόν μπορεί νά πείσει σήμερα ή διαβεβαίωση ότι εξαφανίστηκε ό ταξικός ανταγωνισμός μέσα στις μετεπαναστατικές κοινωνίες όταν, στό όνομα του σοσιαλισμού, ή πολιτική δέν έχει πλέον άλλα μέσα νά συνεχιστεί παρά τή γλώσσα των όπλων;

Ανάμεσά μας απομένει τό πτώμα παρά τή σοφιστική και τή ρητορεία και εκείνων που εισέβαλαν στή Καμπότζη «για νά θέσουν τέμα στο αίμοσταγές καθεστώς» του Πόλ Πότ, ως επίσημοι προσκαλεσμένοι μιας λαϊκής εξέγερσης που ποτέ κανείς δέν μπόρεσε νά δει, και εκείνων που εισέβαλαν στο Βιετνάμ αυτόκλητοι αντιπρόσωποι κάποιας σοσιαλιστικής Νέμεσης.

Πάντως τίποτε δέν πέφτει από τόν ουρανό σαν καταγίδα εν αίθρια. Στο Βιετνάμ τά πράγματα από καιρό είχαν πάρει τό δρόμο τους διακριτικά, ώστόσο σταθερά. Ήδη από τό 1975 είχαν αρχίσει οί προστριβές με τήν Καμπότζη, τό 1976 καταργήθηκε τό αυτόνομο καθεστώς των μειονοτήτων του Βορειοδυτικού Βιετνάμ (Τάι και Μέο), τό Λάος μετατρεπόταν σε προτεκτοράτο (συμφωνία του 1977), ήδη στο ένοποιημένο Βιετνάμ πρυτάνευε ό νόμος του «κόμματος - κράτους», τό τριτοδιεθνίτικο μοντέλο του Μετώπου - φάντάσμα είχε πάρει τή θέση τής επαναστατικής πλουραλιστικής λαϊκής οργάνωσης που ήταν τό Έθνικοαπελευθερωτικό Μέτωπο, ήδη ό έξοστρακισμός των πολιτιστικών, θρησκευτικών και εθνικών μειονοτήτων, ή βίαιη «κολλεκτιβοποίηση», τά στρατόπεδα συγκέντρωσης και ή μαζική εξόντωση των διαφωνούντων άντέγραφαν επίμονα και πιστά τά ζοφερά σοβιετικά πρότυπα, ήδη τό Βιετνάμ είχε προσχωρήσει στην ΚΟΜΕΚΟΝ και στην τελευταία έκδοση των έργων του γραμματέα του κόμματος Λέ Ντουάν είχαν απαλειφτεί όλα τά άποσπάσματα που θά μπορούσαν νά χαρακτηριστούν ως φιλοκινεζικά και ως ήταν γραμμένα δέκα χρόνια παλιότερα.

Στήν Καμπότζη ή εξέλιξη του μετεπαναστατικού καθεστώτος ήταν τέτοια που δέν μπόρεσαν νά τό υπερασπίσουν ούτε οί μεγαλύτεροι φίλοι και ύποστηρικτές του, οί Κινέζοι, ούτε ακόμη κι ό πρίγκιπας Σιχανούκ που σήμερα κουνάει τό λάβαρο τής ανεξαρτησίας τής χώρας του μεταξύ Πεκίνου και Ουάσιγκτον, αφού για χρόνια τό είχε λησμονήσει σε κάποιο διαμέρισμα του Υπουργείου Έξωτερικών τής Κίνας.

Όσο για τίς μετεπαναστατικές κοινωνίες στην Κίνα και στην ΕΣΣΔ, ή ίδια τους ή ιστορία, μακρόχρονη πλέον, είναι άρκετά γλαφυρή. Πάντως ή άποσύνθεση των λαϊκών επαναστάσεων στην Ίνδοκίνα, ή μετα-

τροπή της τεράστιας και πολύπαθης αυτής περιοχής σε πεδίο συγκρούσεων μεταξύ ΕΣΣΔ και Κίνας, μάς φέρνει μπροστά σε μία νέα έξαρση της κρίσης του «σοσιαλιστικού» στρατόπεδου πού ούτε η πρώτη είναι ούτε, όπως φαίνεται, και η τελευταία. Γιατί η εισβολή του Βιετνάμ στην Καμπότζη δεν ήταν παρά τό αντιστάθμισμα των επιτυχιών της Κίνας στο Τόκιο και την Ουάσιγκτον όπως και η εισβολή της Κίνας δεν ήταν παρά τό αντιστάθμισμα στην υπέρμετρη αύξηση της δύναμης του Βιετνάμ - και κατ' επέκταση της ΕΣΣΔ - στη Ίνδοκίνα. Άλλά ούτε η ΕΣΣΔ θά αφήσει τό Βιετνάμ μόνο του ούτε οι ΗΠΑ θά αφήσουν την Κίνα νά συντριβεί. Τό παιχνίδι ξαναπαιζεται πάλι και σε τελευταία ανάλυση μέ δύο παίχτες.

Άπό τά στρατόπεδα πού αντιμάχονται στην Ίνδοκίνα εκτός από τή φρίκη του πολέμου μάς έρχεται και η δύσοσμη άποφορά ενός άνυπόφορου ιδεολογικού λόγου, πού θέλει νά μάς πείσει νά πάρουμε, μέ τή μία ή μέ τήν άλλη μορφή, τό μέρος του ενός μεγάλου παίχτη, τό μέρος της μιάς ή της άλλης υπερόδυναμης. Άλλά είναι όλοτελα παραμορφωτικός ό ισχυρισμός ότι όλα αυτά γίνονται για τήν προκοπή του ανθρώπινου γένους. Ο ύπαρκτός σοσιαλισμός των μετεπαναστατικών κοινωνιών, μέ ανατολικοευρωπαϊκά ή τριτοκοσμικά χρώματα, ύποχρεώνει στην άναζήτηση του άνύπαρκτου άκόμη σοσιαλισμού. Για τήν ώρα, εμείς οι άσήμαντοι για τά συμφέροντα των παλαιών μεγάλων μητροπόλων της άγνοιάς μας, άλλο δεν έχουμε από τό νά πούμε ν' αφήσουν τους λαούς του Βιετνάμ και της Καμπότζης νά ζήσουν τήν άνεξαρτησία τους. Ναι! Κάτω τά χέρια από τό Βιετνάμ· κάτω τά χέρια από τήν Καμπότζη.

Άγγελος Έλεφάντης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΟΔΥΣΣΕΑΣ

ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Έτιέν Μπαλιμπάρ, Για τή δικτατορία του προλεταριάτου
Γκαλβάνο Ντέλα Βόλπε, Για τή διαλεκτική
Άντόνιο Λαμπριόλα, Υλιστική αντίληψη της ιστορίας
Έθγκενί Πασουκάνις, Μαρξισμός και Δίκαιο
Λούτσιο Κολέτι, Για τό νεαρό Μάρξ
Άγκνές Χέλερ, Επανάσταση και καθημερινή ζωή
Έβαλντ Ίλένκο, Τεχνοκρατία και ανθρώπινα ιδεώδη στο σοσιαλισμό.
Κάρελ Κόσικ, Η διαλεκτική του συγκεκριμένου

Πρέντραγκ Βρανίτσκι, Ιστορία του μαρξισμού
Κάρλ Κόρς, Κάρλ Μάρξ
Βόλφγκανγκ Άμπεντροτ, Κοινωνική Ιστορία του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος
Τζιουζέπε Φιάρνι, Άντόνιο Γκράμισι, ή ζωή ενός επαναστάτη

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Λουί Άραγκόν, Οι καμπάνες της Μπάλ
Βλαντιμίρ Μαγιακόφσκι, Έρωτικά γράμματα στη Λίλια Μπρίκ

Ναταλία Μπαράνσκαγια, Έπτά ήμερες μιάς γυναίκας.
Τζών Γουαίην, Άπόφοιτος μέ μέτριο βαθμό
Τσεζαρε Παθέζε, Ένα ώραίο καλοκαίρι
Μπέρτολτ Μπρέχτ, Τό ρομάντσο της πεντάρας
Μάξ Φόν ντέρ Γκρύν, Φωτιά και αντιφέγγισμα
Μπράνιμιρ Στσεπάνοβιτς, Στόμα γεμάτο χύμα
Προσπέρ Μεριμέ, Χρονικό της Βασιλείας του Καρόλου ΙΧ
Μάρκ Τουαίν, Οι περιπέτειες του Χάκλμπερυ Φίν
Γκέοργκ Βελίτσκοφ, Άπλά θαύματα

Ἐπί τῆς ἔνταξης στήν ΕΟΚ στή μὴ-ἔνταξη τῆς ΕΟΚ στήν ἀριστερή πολιτική

τοῦ Μιχάλη Παπαγιαννάκη

Ὁ «συμβιβασμός» στόν ὁποῖο κατέληξαν οἱ διαπραγματεύσεις Ἑλλάδας-ΕΟΚ τόν περασμένο Δεκέμβριο στίς Βρυξέλλες ἔκλεισε τή βασική φάση τῆς προεργασίας γιά τήν ἔνταξη τῆς πρώτης στή δεύτερη. Μένουν μιά σειρά – ὄχι ἀποφασιστικά – θέματα γιά ρύθμιση, ἡ σύνταξη τῆς τελικῆς συνθήκης γιά τήν προσχώρηση, ἡ ὑπογραφή τῆς (γύρω στά μέσα τοῦ 1979) καί ἡ ἐπικύρωσή τῆς ἀπό τό ἑλληνικό καί τά ἐννιά εὐρωπαϊκά κοινοβούλια (μᾶλλον μέχρι τά τέλη τοῦ 1980), ὅποτε ἡ Ἑλλάδα γίνεται τό δέκατο μέλος τῆς Κοινότητας.

Μιά πρώτη διαπίστωση εἶναι ὅτι διαψεύδεται γι' αὐτή τή φορά ἡ προφητεία πού εἶχε κυκλοφορήσει σέ κάποιους χώρους τῆς ἀντιπολίτευσης, ὅτι δηλ. ἡ ὑπόθεση τῆς ΕΟΚ εἶχε ἤδη γίνει ἕνα «τυμπανιαίο πτώμα». Στήν πρόσφατη συζήτηση στή Βουλή, βέβαια, ὁ κ. Α. Παπανδρέου φάνηκε νά ἐλπίζει ὅτι αὐτή ἡ προφητεία μπορεῖ πάντα νά ἐπαληθευτεῖ στό διάστημα πού μᾶς χωρίζει ὡς τήν τελική ἐπικύρωση. Καί εἶναι μᾶλλον ἀλυσιτελές νά πέσουμε στήν παγίδα τῆς ἀντιπαράθεσης προφητειῶν, ἐλπίδων, φόβων γιά πραγματικούς ἢ φανταστικούς κινδύνους. Σέ μιά προσπάθεια πολιτικῆς κατανόησης καί ἐκτίμησης τῶν ἐξελίξεων σχετικά μέ τό τόσο ἀμφιλεγόμενο αὐτό θέμα, εἶναι ἰσως πιο σκόπιμο νά δοῦμε κάπως γενικό-τερα τά βασικά του στοιχεία.

Καί πρῶτα ἀπ' ὅλα δέν πρέπει νά ξεχνιέται ὅτι ἡ ἑλληνική οἰκονομία εἶναι ἐδῶ καί 18 χρόνια «μέσα» στήν ΕΟΚ ἀπό πολλές σημαντικές ἀπόψεις: προσδευτικά τό ἐμπόριο Ἑλλάδα - ΕΟΚ καί ἀντίστροφα ἔχει σημαντικά ἀπελευθερωθεῖ, οἱ ἐπενδυτικές σχέσεις ἔχουν ἔνταθεῖ καί βασικά προσανατολιστεῖ μέ βάση αὐτή τήν «ἀπελευθέρωση», οἱ λοιπές ροές οἰκονομικῶν πόρων ἔχουν ἐπίσης ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἐπηρεαστεῖ ἀνάλογα ἀπό τίς δύο παραπάνω ἐξελίξεις. Αὐτό δέν εἶναι μιά θετική ἢ ἀρνητική ἐκτίμηση, εἶναι μιά διαπίστωση.

Οἱ ἀρνητικές ὄψεις τῆς Σύνδεσής μας μέ τήν ΕΟΚ, ἀπό τό «πάγωμα» τῆς ἑπταετίας καί μετά (καί πού κατάγγειλε ἔντονα ὁ κ. Καραμανλῆς στήν ἐπιστολή του στούς ἡγέτες τῶν χωρῶν-μελῶν τῆς Κοινότητας) ὀφείλονται σημαντικά, ἂν κι ὄχι ἀποκλειστικά, στό ὅτι ἡ Σύνδεση δέν ὀλοκληρώθηκε στίς φιλοδοξίες τῆς καί κυρίως δέν ἔδωσε στήν ἑλληνική γεωργία καί σέ ὀρισμένους βιομηχανικούς κλάδους ὅλα τά πλεονεκτήματα πού μπορούσε νά δώσει, καί ἰδιαίτερα τήν ἀπόλυτα ἐλεύθερη ἐξαγωγή τῶν προϊόντων τῆς στήν

Κοινοτική ἀγορά. Τό ἂν αὐτό ἔγινε μέ αἰτία τό «πάγωμα» τῆς συμφωνίας στήν ἑπταετία ἢ καί ἀπό λίγο ὡς πολύ κακόπιστες κοινοτικές ἐρμηνεῖες τοῦ καθεστώτος τῆς μετά τήν μεταπολίτευση, αὐτό εἶναι ἕνα ἄλλο θέμα. Γεγονός παραμένει ὅτι ἐπίσημα ἐκτιμᾶται (καί χωρίς ἀντίρρηση ἀπό τήν ἀντιπολίτευση, ἰσα-ἰσα σέ μερικές περιπτώσεις δηλώνεται ὅτι ἔπρεπε νά ἐπιμείνουμε στήν ἐπιστροφή στό ἀρχικό καθεστῶς τῆς Σύνδεσης, μέ διάφορες πιέσεις πρὸς τοὺς Κοινοτικούς) ὅτι σημαντικά σημερινά προβλήματα (ἐμπόδια στίς ἐξαγωγές φρούτων καί λαχανικῶν ἢ κλωστοῦφαντουργικῶν προϊόντων) ἔρχονται ἀπό τήν μὴ ἐφαρμογή τῆς Σύνδεσης καί ὄχι ἀπό τήν ἐφαρμογή τῆς.

Τό ἂν ἦταν δυνατό νά γίνει ἐπιστροφή στό καθεστῶς τῆς Σύνδεσης σάν νά μὴν εἶχαν μεσολαβήσει 7 χρόνια καί πολλές σημαντικές διεθνείς οἰκονομικές ἀλλαγές εἶναι, θά λέγα πιά, θέμα ἱστορικό. Τό ὅτι ἡ Σύνδεση, ὅπως λέγεται συχνά, θά ὀδηγοῦσε τελικά στήν ἔνταξη πιο γρήγορα καί πιο εὐκόλα ἀπό τήν τακτική πού ἀκολουθήθηκε (ἐπίσπευση τῆς αἴτησης γιά ἔνταξη), αὐτό εἶναι μᾶλλον λάθος. Καί γιατί ἡ ἔνταξη δέν προβλεπόταν αὐτόματα ἀπό τή Σύνδεση στό τέλος τῆς ἰσχύος τῆς (1984), καί γιατί οἱ σημερινές ἀντιστάσεις τῆς ΕΟΚ στήν ἔνταξη θά ἦταν σίγουρα ἐντονότερες στήν ἡμερομηνία αὐτή: τά προβλήματα πού ἀπασχολοῦν σήμερα τήν ΕΟΚ θά ἦταν μᾶλλον τά ἴδια καί χειρότερα, καί, τό σημαντικότερο, θά ἦταν ἤδη στό κέντρο τῶν ἐνασχολήσεών τῆς ἡ ἔνταξη τῆς Πορτογαλίας καί ἰδίως τῆς Ἰσπανίας – πού προκαλεῖ ἄλλου βεληνεκοῦς προβλήματα ἀπό τήν ἑλληνική ἔνταξη ἀλλά πού θά συνδεόταν ἄμεσα μαζί τῆς. Φυσικά αὐτές οἱ ἐκτιμήσεις ὑπόκεινται σέ συζήτηση. Γεγονός πάλι παραμένει ὅτι ἡ κριτική πάνω στή σκοπιμότητα τῆς στρατηγικῆς πού ἀκολουθήθηκε σχετικά μέ τήν διαδοχή Σύνδεσης-ἔνταξης εἶναι κριτική πού παίρνει ὡς ἀφετηρία τήν ἀνησυχία γιά καλύτερη ἐκμετάλλευση τῆς Σύνδεσης καί εὐνοϊκότερους ὁρους γιά τήν ἔνταξη.

Ἐσχετα μέ τά παραπάνω, ἡ ἔνταξη εἶναι, ὅπως καί νά τή δεῖ κανεῖς, ἡ λογική συνέχεια καί ὀλοκλήρωση τῆς Σύνδεσης. Στά πλεονεκτήματα καί μειονεκτήματα τῆς Σύνδεσης ἡ ἔνταξη φέρνει συμπληρωματικά καί παραπληρωματικά μειονεκτήματα καί πλεονεκτήματα: στίς ὅλε καί πιο ἀπελευθερωμένες ἐμπορικές

σχέσεις προσθέτει συμμετοχή στην έπεξεργασία της κοινής ευρωπαϊκής πολιτικής (όπου υπάρχει θεσμοθετημένη) που τελικά καθορίζει τους όρους και τὰ όρια της ελεύθερης διακίνησης των προϊόντων. Άλλά και φυσικά συμμετοχή στην πειθαρχία που απαιτείται και επιβάλλεται από την κοινοτική «νομοθεσία», σέ όσους μετέχουν σ' αυτές τις διαδικασίες. Γι' αυτόν και μόνο τόν λόγο είναι παράλογο ή δημοσκοπικό νά ζητείται ή περισσότερη ελευθερία του έμπορίου (π.χ. ενάντια στίς αντίσταθμιστικές εισφορές που ή ΕΟΚ βάζει ακόμη σέ τούτο ή εκείνο τό προϊόν της έλληνικής γεωργίας ή βιομηχανίας) και συγχρόνως νά καταγγέλλεται ή όποια προσπάθεια που προεξοφλείται από την μεριά της ΕΟΚ, όταν θά είμαστε τό 10ο μέλος, για συντονισμό και ρύθμιση της προσφοράς και της ροής των εμπορευμάτων. Τελικά και μακροπρόθεσμα, και μετά από κάθε νόμιμη και θεμιτή αντίσταση απέναντι σέ κάθε προσπάθεια που γίνεται για νά ριχτούν τὰ βάρη τέτοιων ρυθμίσεων από τόν ένα στόν άλλο έταίρο, από τόν ένα στόν άλλο κλάδο της οικονομίας του καθενός ή του συνόλου, σάν αρχή δέν μπορεί παρά νά γίνουν δεκτές και οί δύο όψεις μιās τέτοιας πολιτικής, ή νά απορριφθούν και οί δύο. Έκτός αν πιστεύει κανείς, και δυστυχώς πολλοί τό προπαγανδίζουν, ότι είναι δυνατόν νά προδιδίκεται σέ συμφωνίες που θά του εξασφαλίσουν ό,τι θέλει και τόν συμφέρει επιβάλλοντας στόν απέναντι συνομιλητή του (όχι αναγκαστικά, κάθε άλλο μάλιστα, φιλόανθρωπο) ό,τι δέν θέλει και δέν τόν συμφέρει, όλα αυτά βέβαια στά πλαίσια της διεθνούς συνεργασίας! Και όμως τέτοια είναι ή αντίληψη που διατρέχει τίς «προτάσεις» του ΠΑΣΟΚ για μίαν «ειδική συμφωνία» μέ την ΕΟΚ (μιά και είναι αδύνατο, στά μάτια του καθενός, νά εγκαταλειφθούν έντελώς οί σχέσεις μαζί της) ή την «εναλλακτική λύση» του ΚΚΕ για «ισότιμες σχέσεις» μέ όλους, όπως την εκφράζει ή σχετική απόφαση του Συνεδρίου του και όπως την προπαγανδίζουν τὰ στελέχη του.

Τέλος, στά καινούρια στοιχεία που φέρνει ή ένταξη, σέ σχέση μέ την Σύνδεση, μπορεί κανείς νά κατατάξει και την συμμετοχή στά διάφορα «Ταμεία» της ΕΟΚ που έγγυώνται τίς τιμές των αγροτικών προϊόντων, χρηματοδοτούν διαρθρωτικές αλλαγές στην γεωργία ή περιφερειακά αναπτυξιακά έργα κλπ. Όχι φυσικά σέ φιλανθρωπική ή ήθικη βάση, αλλά σέ εφαρμογή κοινών αποφάσεων για τή λειτουργία αι προοπτική εξέλιξη της οικονομίας και μέ συγκεκριμένες απαιτήσεις και όρους για τή συμμετοχή των ενδιαφερομένων στίς χρηματοδοτήσεις αυτές (π.χ. ύπαρξη συγκεκριμένων σχεδίων ανάπτυξης, εθνική συμμετοχή στην χρηματοδότησή της κλπ.).

Μέ λίγα λόγια, υπό τό καθεστώς της ένταξης ή Έλλάδα θά συμμετέχει στην έπεξεργασία μιās κοινής πολιτικής, όπου υπάρχει κοινή πολιτική, και θά είναι υποχρεωμένη νά την εφαρμόζει. Όπου δέν υπάρχει κοινή πολιτική και προτείνεται νά δημιουργηθεί, συμμετέχει θετικά ή άρνητικά στην διαδικασία απόφασης της και μπορεί ακόμη και νά μήν συμμετάσχει (όπως πρόσφατα είδαμε νά γίνεται στην δημιουργία του κοινού ευρωπαϊκού νομίματος). Αυτό σημαίνει ότι είναι πολύ παράλογο ή δημοσκοπικό νά αποδίδονται στην ΕΟΚ εξελίξεις υπάρχουσες ή απαιτούμενες σέ τομείς όπου δέν υπάρχει κοινή πολιτική (υπο-

χρεωτική για τὰ μέλη της). Τό καλύτερο παράδειγμα τέτοιας δημοσκοπίας είναι τὰ σχετικά μέ την πολιτιστική ανάπτυξη του τόπου (αν υποτεθεί ότι υπάρχει συμφωνία για τό τί σημαίνει ό όρος αυτός). Η «πολιτιστική υποδούλωση» της χώρας στην ΕΟΚ (που θά φέρει ή ένταξη) είναι ένα από τὰ πιό φτηνά επιχειρήματα που κυκλοφορούν αυτόν τόν καιρό και κινδυνεύει κανείς νά μήν ξέρει τί υπερασπίζεται όταν άγανακτεί απέναντι σέ τέτοιες αναλύσεις: την αλήθεια μόνο (δέν υπάρχει «κοινή πολιτιστική πολιτική»); την πολιτιστική ανάπτυξη του τόπου (είναι δυνατή άραγε χωρίς αντιπαράθεση και όσμωση της μέ τόν «κόσμο»); ή κυρίως την διαφύλαξη των βασικών νόμων της λογικής; Φαίνεται όμως ότι δέν φτάσαμε ακόμη στόν πάτο άφου μαθαίνουμε πρόσφατα ότι «τίμημα για την ένταξη ήταν τό χάρισμα του κτήματος στόν Μπαϊκερ»¹ και ότι, για όσους δέν κατάλαβαν ακόμη καλά τὰ αίτια της κακοδαιμονίας των δήμων και κοινοτήτων και άνησυχούν για τό μέλλον τους, «ή ΕΟΚ (είναι) τροχοπέδη στην ανάπτυξη της Αυτοδιοίκησης».²

Μέ τὰ παραπάνω περιγράφεται πάρα πολύ περιληπτικά τό γενικό νόημα της πορείας που οδηγεί από την Σύνδεση στην ένταξη: τό πέρασμα των σχέσεων ΕΟΚ-Έλλάδας σ' ένα στάδιο, άνώτερο και πιό πολύπλοκο, όπου ή δεύτερη όλο και περισσότερο μετέχει, μέ όλα τὰ ζητήματα που αυτό δημιουργεί, στην διαδικασία διαμόρφωσης της κοινής πολιτικής της πρώτης, και όχι μόνο στην εφαρμογή τους σάν τρίτος αποδέκτης τους σέ συμβατικό πλαίσιο. Τέτοια εξέλιξη αυτή καθαυτή είναι, κατά τή γνώμη μου, θετική στή συγκεκριμένη οικονομική και πολιτική συγκυρία της χώρας στο σύνολό της και άσχετη, στή λογική της, μέ εξελίξεις που θά μπορούσαν νά βοηθούν σέ άλλες εναλλακτικές πορείες που άλλες ένδεχόμενες έξουσίες θά μπορούσαν (;) νά χαράξουν για τό μέλλον. Και κάτι παραπάνω: δέν μπορεί νά κριθεί αυτή ή εξέλιξη μέ βάση μερικότερες εξελίξεις, αντιφάσεις και προβλήματα που γεννιούνται και αναπτύσσονται από την γενικότερη πρόσφατη ιστορία της χώρας και του κόσμου (π.χ. ή διεθνής κρίση του καπιταλισμού) ή που θά δημιουργούνται έτσι κι αλλιώς άσχετα από τίς έλληνοευρωπαϊκές σχέσεις (π.χ. πλείστα όσα φαινόμενα της έσωτερικής πολιτικής μας δομής και λειτουργίας που «φορτώνονται» σέ «απαιτήσεις» της ΕΟΚ...)

Όπου δέν υπάρχει κοινή πολιτική δέν υπάρχουν και άμεσες υποχρεώσεις ή επιπτώσεις από την ένταξη. Τό πόσο στέκει αυτό καταρχήν φάνηκε στίς πρόσφατες γαλλικές εκλογές, όπου συζητήθηκε μεταξύ άλλων και αν είναι δυνατή ή εφαρμογή του πάλαι ποτέ κοινού προγράμματος της άριστερας στά πλαίσια της ΕΟΚ. Και όπου, παρά τούς τριγμούς και τή δημοκοπία της δεξιάς, έγινε σαφές και έμμεσα από τίς διαβουλεύσεις των ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών κομμάτων και άμεσα διά στόματος κοινοτικού «κο-

1. Έπερώτηση στή Βουλή πέντε βουλευτών του ΠΑΣΟΚ, τίτλος της Έλευθεροτυπίας 11/1/1979.

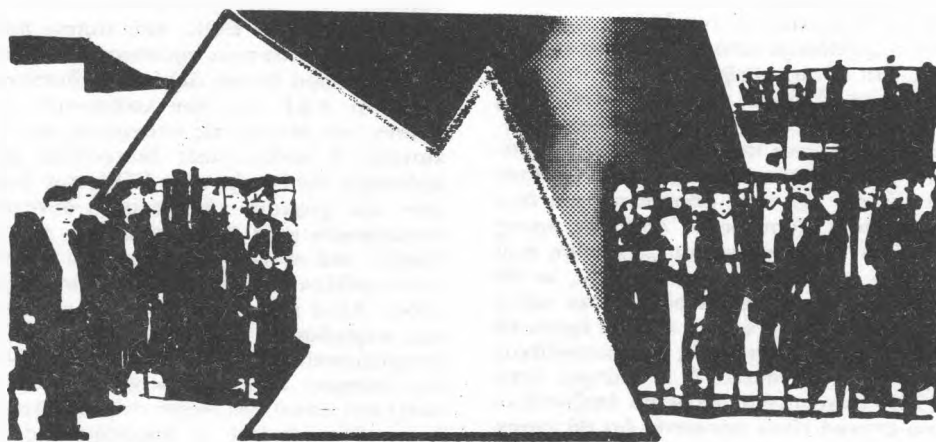
2. Άρθρο του δικηγόρου και π. δημοτικού σύμβουλου Άθηνas κ. Β. Αναγνωστόπουλου, Έλευθεροτυπία 9/1/1979.

μισσάριον» (κ. Σεσόν) ότι τέτοιο πρόβλημα αρχής δέν μπαίνει κι ότι τό παραπάνω πρόγραμμα, καλώς ή κακώς, πρὸς χαράν ἢ πρὸς λύπην, «χωράει» στά πλαίσια τῆς ΕΟΚ. Καί φυσικά εἶναι ἓνα ἄλλο θέμα ἂν δυνάμεις καί τάσεις καταπολεμοῦν, μέ ἐπιτυχία ἢ ὄχι, τὴν πραγματοποίηση μιᾶς τέτοιας δυνατότητας. Καί φυσικά, σέ ὅποιο ἐπίπεδο καί σχετικά μέ ὅποιο θέμα, ταξικές, οἰκονομικές ἢ πολιτικές ἀντιδράσεις καί ἐπιρροές πρὸς τούτη ἢ ἐκείνη τὴν κατεύθυνση δέν ἀποκλείονται (κάθε ἄλλο μάλιστα). Ἀλλά κάτι τέτοιο γινόταν, γίνεται καί θά γίνεται, εἴτε μέσα εἴτε ἔξω ἀπό τὴν ΕΟΚ, τόσο γιὰ τὴ Γαλλία ὅσο καί γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Καί τό πρόβλημα φυσικά εἶναι τί πολιτική οἰκοδομεῖς, πῶς τὴν οἰκοδομεῖς, πῶς τὴν εξασφαλίζεις καί τί συμμαχίες ἢ στηρίγματα ἐπιδιώκεις στήν προοπτική σου. Καί τότε ἡ ΕΟΚ ἢ ὅποιαδήποτε ἄλλη ἐναλλακτική λύση εἶναι πρόβλημα γενικότερο ἀπὸ τίς παραπάνω ὀψεις του ἀλλά καί ἀναγκαστικά ἐνταγμένο σέ μιὰ προβληματική καί μιὰ στρατηγική πού τό ξεπερνᾷ.

Τέτοια προβληματική καί τέτοια στρατηγική ἡ ἐλληνική συντήρηση, μέ δυσκολίες, ἀπροθυμίες, ἀδιαφορίες, ἀντιρροήσεις, φόβους, παλινδρομήσεις καί τεχνικές καί διοικητικές ἐλλείψεις, τὴν οἰκοδομεῖ μπροστά στά μάτια μας καί τὴν προχωράει. Καί τό περιεχόμενο τῆς εἶναι αὐτό ἀκριβῶς πού ἀνακοινώ-

νει: ἐνίσχυση τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, ἐξουγχρονισμός, διαρθρωτικές ἀλλαγές, κοινωνική πρόοδος, εξασφάλιση τῆς δημοκρατίας καί πολλαπλῶν ἐρεισμάτων στή διεθνή πολιτική, πάντα καταρχὴν μέ τό νόημα πού ἡ ἀστική σκέψη θέλει νά δώσει στοὺς παραπάνω ὄρους καί ἐπίθετα. Ἡ στρατηγική αὐτὴ προχωράει μέ δυσκολίες καί ἀντιφάσεις στό ἐσωτερικό καί στό ἐξωτερικό, ἰδίως στό ἐξωτερικό, παρά τοὺς ἰσχυρισμούς γιὰ τίς διαθέσεις τῆς ΕΟΚ πού ἄλλο πράγμα δέν ἐπιθυμεῖ παρά νά ἐνσωματώσει καί φυσικά νά καταβροχθίσει τὴν Ἑλλάδα. Ὁ «συμβιβασμός» τοῦ Δεκέμβρη 1978 στίς Βρυξέλλες εἶναι ἀναμφισβήτητα μιὰ ἐπιτυχία αὐτῆς τῆς στρατηγικῆς, παρά τίς δυσάρεστες ὀψεις του (ὅπως ἡ μεταβατική περίοδος 5 χρόνων γιὰ τὴν προοδευτική ἐφαρμογή στήν Ἑλλάδα τῆς κοινῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς, 7 μάλιστα χρόνων γιὰ τὰ ροδάκινα καί τίς τομάτες, καί ἡ δυνατότητα τῆς ΕΟΚ στό διάστημα αὐτό νά βάλει ἐμπόδια στίς ἐλληνικές ἐξαγωγές τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ προϊόντος κλπ.) Καί ἔχουν κάποιο ἀθέλητο χιούμορ οἱ κριτικές τῶν ἀντιπάλων τῆς ἐνταξης πού ὑπονοοῦν ότι οἱ μεταβατικές περίοδοι ἔπρεπε νάνα πιό σύντομες, λές κι ἔτσι θά ἐξανεμιζόταν ἡ ἀντίθεσή τους στήν ἐνταξη, ἢ ἀκόμα ότι ἡ παρεμπόδιση τῆς ἐλληνικῆς μετανάστευσης πρὸς τὴν ΕΟΚ γιὰ 7 χρόνια εἶναι καταστροφική, λές καί περιμένουν καμιά λύση

Κορνηλιος Καστοριαδης

Ἡ πείρα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος

Προλεταριάτο καί ὀργάνωση

ΑΜΦΟΡΕΑΣ

2

ελληνικών προβλημάτων από την απελευθέρωσή της. Πώς αλλάζουν οι καιροί!

Και η προσεκτική ανάλυση των φάσεων και περιπετειών που οδήγησαν σ' αυτή είναι σαφέστατη απόδειξη του πόσο αυτή ή (σχετική αλλά ουσιαστική) άποτυχία εκδιόσθηκε περισσότερο παρά επιβλήθηκε...

Και οι άλλοι; Εκείνοι που θέλουν να ορίζουν και να προωθούν μιά άλλη πορεία σε αλλιώς ορισμένα πεδία, ευρύτερα, ανώτερα, χωρίς φραγμούς στο χώρο και στο χρόνο, για την κοινωνία και την οικονομία μας; Η φτώχεια της εναλλακτικής πολιτικής που προβάλλεται, εδώ κι εκεί, και ιδιαίτερα στα δύο μεγάλα κόμματα της άριστερης αντιπολίτευσης, οδηγεί στην αδυναμία ένταξης της ΕΟΚ στην πορεία της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας και στην άρνηση της ένταξης της τελευταίας στην ΕΟΚ χωρίς παράλληλη πρωτοβουλία, με πνοή αλλά και ρεαλισμό, για οτιδήποτε άλλο. Και η αδυναμία αυτή οδηγεί στην άπραξία (που είναι η λαϊκή κινητοποίηση ενάντια στην ΕΟΚ ή η κάθοδος στο λαό που τόσες φορές ανακοινώθηκε και που θυμίζουν εκείνη τη χορωδία της όπερας που για ώρα τραγουδάει άκίνητη: «προχωρείτε, προχωρείτε»;) ή μάλλον στην αντικατάσταση της δράσης από τα λόγια και, στή συνέχεια, στην παράδοση της καθημερινής πολιτικής στους επαγγελματίες του λόγου. Έξ ου, εξάλλου, και η άνησιση, από τις στήλες των εφημερίδων της καθημερινής ποικίλης ποιότητας και άσχετοσύνης, ΕΟΚολογίας για την ενημέρωση και όλο και περισσότερο την καθοδήγηση (με αντικειμενικότητα βέβαια) του ελληνικού λαού: «Σεισμοί - δόμβες και συμφωνία με την ΕΟΚ» (είναι ο τραγικός απολογισμός του 1978 κατά την *Κυριακάτικη Έλευθεροτυπία* της 31/12/1978). «Θά κάψει... το λάδι η ένταξη στην ΕΟΚ (ανακοινώνει η *Έλευθεροτυπία* της 9/12/78 σχετικά με ένα από τα προϊόντα που τρομάζουν περισσότερο από όποιο άλλο τα κοινωνικά ταμεία). Και ούτω καθεξής.

Πόσο εύκολη κάνει αλήθεια τη ζωή η ΕΟΚ και η ένταξη! Βρέθηκαν ξανά και «συγκεκριμενοποιήθηκαν» οι βάρβαροι που είναι και θά είναι πιά μιά κάποια λύση για μιά κάποια άριστερά για κάμποσο διάστημα στο μέλλον. Άς τους φορτωθούν και όσα έτσι κι αλλιώς κάποτε θά συμβούν. Από τους όρους του «συμβιβασμού» του περασμένου Δεκέμβρη που είναι «ανισότιμοι», απαράδεκτοι κ.λπ. - λές κι αν ήταν «ισότιμοι» θά ήταν παραδεκτοί κι αυτοί και η ένταξη - μέχρι την μελλοντική τύχη που θά έχουν τα «χιλιάδες μπακάλικα της γειτονιάς και μαγαζάκια της συνοικίας» - για τα οποία ο Γ. Κάτρης (στά *ΝΕΑ* 2/1/1979) αναρωτιέται «πώς θά επιζήσουν» στην ΕΟΚ, ενώ φυσικά είναι προφανές ότι θά έχουν εξασφαλισμένη επιβίωση και πολλαπλασιασμό τους σε κάποια άλλη εναλλακτική λύση, τόσο προφανή βέβαια που κανείς δέν μās την έχει αναπτύξει μέχρι τώρα, ούτε σε εφημερίδες ούτε σε διατριβές.

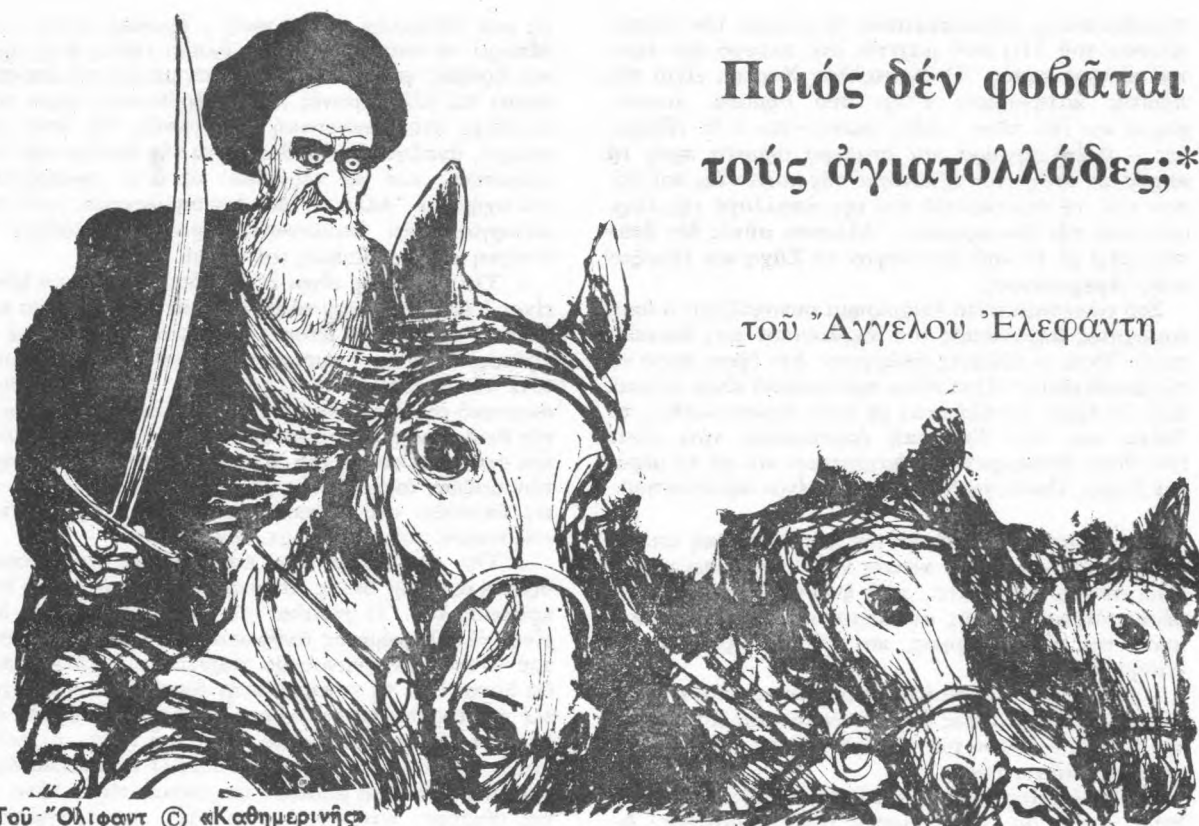
Και η ζωή θά εξακολουθήσει να κυλά και βέβαια, κατά καιρούς, να «δείχνει» την ορθότητα των απόψεων του «ένος και μοναδικού κόμματος» ή του ΠΑΣΟΚ.

Στό μεταξύ η ένταξη στην ΕΟΚ, που χωρίς λυρισμούς είναι πάντως άφεταιρικό γεγονός στην ιστορία της ελληνικής κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης, θά καταγράφεται στο ήδη ογκώδες λογιστικό βιβλίο

όπου η ελληνική άριστερά καταχωρεί κατά καιρούς τα «λάθη» ή, στην συγκεκριμένη περίπτωση, τις «χαμένες ευκαιρίες». Ευκαιρία ή ένταξη στο ΕΟΚ; Σίγουρα ναί. Ευκαιρία, με άφορη μιά επιλογή άλλων, αναπόφευκτη και άκαταμάχητη (μήπως κανείς πήρε τα βουνά και σήκωσε μπαϊράκι);, για να αναπροσαρμοστεί ή άποστεωμένη και χαροπαλεύουσα έκδοχή της για την πολιτική θεωρία και πρακτική. Για να άποκατασταθεί ένας νέου τύπου έπαφή με τη σημερινή ραγδαία εξέλιξη της διεθνούς κατάστασης, τόσο από την άποψη της γεωπολιτικής όσο και από κείνη του μεταβαλλόμενου διεθνούς καταμερισμού της έργασίας για να μπει και η ελληνική κοινωνία, έστω και με τις σημερινές μορφές όργάνωσής της, στις ζυμώσεις που διαμορφώνουν ευρύτερα οικονομικά και πολιτικά συγκροτήματα και «χώρους», στους όποιους μπαίνουν με νέα μορφή και σε άλλα έπιπεδα τα πραγματικά προβλήματα, εκείνα που μās κληροδοτεί τό παρελθόν και τα νέα που η δημόσια ζωή μας άγνοεί με μακαριότητα αλλά και με κινδύνους. Για να πάψουμε τέλος να τρέχουμε πίσω από τό τρένο, όπως έγραφε πρόσφατα και η «*Ονήτα*», άπαντώντας στο μανιφέστο του Σάρτρ ενάντια «στην άμερικανο-γερμανική Ευρώπη».

Και θά μπορούσε κανείς να συνεχίσει με κίνδυνο να φανεί ούτοπικός. Τέτοιους χαρακτηρισμούς, και άλλους χειρότερους, μοιράζει εξάλλου άφειδώλευτα ή έπικρατούσα ιδεολογική σιγουριά, ή, αντίθετα, μεμφοιρία στους «έπίσημους» χώρους της άριστεράς. Άλλά και έξω και γύρω από αυτούς. Ποιός δέν γνωρίζει φίλους του, γνωστούς του και δικούς τους φίλους και γνωστούς, σ' αυτή την άμορφοποίητη άριστερά, στο έκτο ή έβδομο κόμμα της πάλαι ποτέ Συμμαχίας που κατ' ίδιαν δράζουν και βαρύτατα καταδικάζουν την έπίσημη άριστερή πολιτική άπέναντι στην ένταξη στην ΕΟΚ, που κάποτε παράφορα έπιθυμούν την τελευταία προσπερνώντας άκόμη κι αυτή τη μέχρι τώρα θετική αλλά πολύ διστακτική τοποθέτηση του ΚΚΕ έσ., που λειδωρούν και άνεκδοτοποιούν, και δίκαια, τις ύποκρισίες και τις ψευδονικιστικές ή σωβινιστικές έκστρατείες με άφορη ή πρόσχημα την ένταξη στην ΕΟΚ, που διαρκώς έπιθυμούν και ψάχνουν την ύπαρκτη δυνατότητα για τη διαμόρφωση μιάς άλλης πολιτικής που να την «έντάσσει» στα στοιχεία τους και που να άνοίγει πόρτες για τό μέλλον μιάς ανανεωμένης άριστεράς στην Έλλάδα; Άλλά πάντα «κατ' ίδιαν», με έλάχιστες δημόσιες παρεμβάσεις, με διστακτικότητα και προσπάθεια αντικειμενικότητας (άπό τόν φόβο του όδοστρωτήρα της έπίσημης «άριστερής» κριτικής και άποδοκιμασίας) που καταλήγει συχνά στην εξέλιψη κάθε θέσης ή τοποθέτησης και σε παρατηρήσεις ως προς τόν τρόπο, τό στυλ και τις διαδικασίες. Κατ' ίδιαν και έξατομικευμένοι, διάσπαρτοι ή και άρκετοί όργανωμένοι, διαφορετικοί αλλά συμπάσχοντες άπό τα παραπάνω, πολίτες χωρίς πολιτική έκφραση (ή τόσο άνεπαρκή), που οδηγούμαστε;

Άλλά μού φαίνεται ότι αυτό μās πάει μακριά άπό τό συγκεκριμένο θέμα αυτού του σημειώματος και μās οδηγεί μάλλον στις σελίδες εκείνες όπου ο «*Πολίτης*» συνεχίζει να προσπαθεί να υπάρξει γενικότερος διάλογος. Άς θεωρηθούν τα παραπάνω σάν μιά ιδιότυπη συμβολή σ' αυτόν.

Του "Ολιφαντ © «Καθημερινή»

Ποιός δέν φοβάται τούς άγιατολλάδες;*

του "Αγγελου Έλεφαντη

Καί ή ιρανική επανάσταση μαθεύτηκε και διώθηκε στον τόπο μας θεαματικά. Ο νέος χαλίφης τής Βαγδάτης με τή διβλική μορφή, ζωντανεύοντας τήν πιό φαντασμαγορική από όλες τίσ ιστορίες τής Χαλιμάς, πρόσφερε ύλη για τό θαυμασιότερο σήριαλ πού θά μπορούσαμε νά ευχηθούμε έτούτες τίσ μεγάλες νύχτες του χειμώνα

Είδαμε λοιπόν τό λαό του Ίράν νά διαδηλώνει στους δρόμους, τό παζάρι τής Τεχεράνης νά βράζει, τό Σάχη νά τά μαζεύει, τό αεροπλάνο τής Αϊφ Φράνς νά ξαναφέρει τό μεγάλο θρησκευτικό άρχηγό στον τόπο του, τό λαό νά όπλίζεται και νά συντρίβει τούς πράκτορες τής Σαβάκ, του ήμπεριαλισμού και τούς «'Αθάνατους», τό στρατό νά όποτάσεται στή λαϊκή δύναμη και τά κελεύσματα του ιεράρχη, τούς ήλεκτρονικούς ύπολογιστές και τίσ πάνσοφες ύπηρεσίες των δυτικών νά γελοιοποιούνται, τήν ίσορροπία δυνάμεων σ' αυτή τήν εύθραυστη περιοχή τής γής νά τινάζεται στον άέρα, άκόμη και τόν άνένδοτο Νταγιάν του Ίσραήλ νά μιλάει τώρα για Παλαιστινιακό κράτος, τέλος, τήν Ίσλαμική Δημοκρατία νά κάνει τά πρώτα βήματά της οδηγημένη από τίσ σοφές κουβέντες του άγιατολλάχ Χομείνι, και μέ τήν περιφρούρηση τής στρατιάς των μουλάδων. Είδαμε, βλέπουμε, θά δούμε και μένουμε έκστατικοί μέ στόμα άνοιχτό,

ένώ κάποιο κρυφό παράπονο μάς κυριεύει μαθαίνοντας πόσο βαθιά στις δομές του κρατικού μηχανισμού πάει ή κάθαρση, χωρίς τερτίπια και συμβιβασμούς, πόσο άμείλικτα τιμωρήθηκαν εκεί τά μίσθαρνα του Σάχη: «Δικαιούται νά επιδοκιμάσει κανείς ανεπιφύλακτα! Αυτή είναι κάθαρση: αυτή πού πραγματοποιεί στήν αίμόφυρτη Περσία ο Χομείνι. Ούτε "διαρκή", ούτε "στιγμαία", ούτε σοφιστείες, ούτε νομικισμοί, ούτε "δικαστηριακές άμνηστεύσεις". Επανατακτικά δικαστήρια, συνοπτικές διαδικασίες, άποσπάματα και τέραμα» έγραφε ή Έλευθεροτυπία (15.2.79), ένώ στις διπλανές στήλες φάνταζαν ξαπλωμένα τά πώματα των 4 έκτελεσμένων στρατηγών (προφανώς για φρονηματισμό των «σταγονιδίων»).

Στό γενικό έκστατικό θαυμασμό ύπήρξε μία παραφάνια. Ο Μάριος Πλωρίτης σέ άρθρο του (ΒΗΜΑ 18.2.79) προσπάθησε νά σκεφτεί μέ τό δικό του μυαλό και νά θέσει μερικά έρωτήματα: «Ποιό είναι τό αύριο τής περσικής επανάστασης για κείνην και για τούς άλλους;» Πού οδηγεί ο θρησκευτικός φανατισμός; Τί είναι, τέλος πάντων, αυτή ή ισλαμική δημοκρατία; Τί μπορεί νά βγει από τό θεοκρατικό δόγμα των ουτών; Μά κι αυτός πήρε άμέσως τήν απάντηση πού του 'πρεπε, μέ άστραπιαία έτοιμότητα μάλιστα: 'Ο Τάσος Βουρνάς από τήν ΑΥΓΗ (άμέσως τήν μεθεπομένη), έπιστρατεύοντας όλα τά ιστορικά προηγούμενα από τή θέση του κλήρου στήν τουρκοκρατία μέχρι τό Μακάριο, του ύπενθύμισε τό σήμα πού έξηγει τά πάντα και τίποτε: ότι ύπάρχει κλήρος

*Δανείζομαι τόν τίτλο από ένα άρθρο πού έγραψε ο Κώστας Τσαλόγλου στήν ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ (4.2.79)

προοδευτικός, επαναστατικός (ξεχάσαμε τον Παπαφλέσσα του 21;) που μάχεται στο πλευρό του λαού και κληρός κακός. Ο αγιατολλάχ Χομένι είναι της πρώτης κατηγορίας. «*Όχι δύο θήματα, λοιπόν, μπρός και ένα πίσω – όπως διατείνεται ο Μ. Πλωρίτης – αλλά σίγουρα και σταθερά θήματα προς τα μπρός, με στόχο τον εξαστισμό της κοινωνίας του τόπου του, τη δημοκρατία και την απαλλαγή της Περσίας από την ξενοκρατία*». Άλλωστε αυτός δεν ήταν που μαζί με τό λαό άνετρεψαν τό Σάχη και έδιωξαν τούς Άμερικανούς;

Στό τελευταίο αυτό έπιχειρήμα συνοψίζεται ο ακαταμάχητος μηχανισμός του ιδεολογικού μας άφοπλισμού. Ίδού, οί άλλαγές υπάρχουν. Δέν έχετε παρά νά τίσ άποδεχθείτε! Ό,τι είναι πραγματικό είναι λογικό. Καί αν έχετε προβλήματα μέ τούς αγιατολλάδες, τό Ίσλάμ και τήν Ίσλαμική Δημοκρατία τότε είστε (υποθέτω άντικειμενικά) δογματικοί και μέ τό μέρος του Σάχη. Όμολογώ ότι τό σχήμα είναι άφοπλιστικό.

Άναγκαστικά, σ' αυτήν τήν καταπληκτική άπλούστευση, ύποχρεώνεται κανείς νά υπενθυμίσει μερικά πασιγνώστα πράγματα, που φαίνεται ότι ελάχιστη θέση παίρνουν στους συλλογισμούς μας, στην εκτίμηση της πληροφορησης και τή διαμόρφωση των άπόψεών μας.

– Ότι γιά τό Ίσλάμ υπέρτατος νόμος είναι ο νόμος του Θεού, όπως αυτός άποτυπώνεται στό Κοράνι και τήν ιερά Παράδοση των μουσουλμάνων – πάνε δεκατέσσερις αιώνες τώρα.

– Ότι ο θεός νόμος είναι υπερβατικός, όπως κάθε θεός νόμος, άρα αναλλοίωτος και άνελαστικός· δέχεται μόνο αθηντική έρμηνεία και έφαρμογή. Άρμόδιοι προς τούτο είναι εκείνοι στους όποιους ο θεός, μέ θεία επιφοίτηση, έχει έμπιστευθεί τό έργο αυτό (άλλωστε ο τίτλος αγιατολλάχ δέν άντιστοιχεί σέ κάποιο βαθμό της εκκλησιαστικής ιεραρχίας αλλά στό άνώτατο επίπεδο θεολογικής μόρφωσης και σημαίνει ότι ο κάτοχός του φέρει τό «σημείον» του Θεού).

– Ότι ο νόμος αυτός, σάν θεϊκός που είναι, δέν υπόκειται στίς βουλές του δικαστηρίου των ανθρώπων – άρα δέν μπορεί νά πάρει υπόψη του τίς άνάγκες – μεταλλασσόμενες – και τίς άντιλήψεις – έπίσης μεταλλασσόμενες – της κοινωνίας των ανθρώπων. Έπομένως είναι από τή φύση του βαθύτατα άντιδημοκρατικός.

– Ότι ο νόμος του Κορανίου, όπως κάθε θεϊκός νόμος, χωρίζει τόν κόσμο στά δύο: τόν κόσμο του καλού και του κακού. Τό καλό είναι οί πιστοί και τό κακό, πάντα, μέ όποιαδήποτε μορφή, και σέ τελευταία άνάλυση, είναι οί άπιστοι, οί μή μουσουλμάνοι. Ότι χρέος των πιστών που ενσαρκώνουν τό καλό είναι νά καταπολεμήσουν τό κακό, τούς άπιστους – όσοι πιστοί προσέλθετε στον ιερό άγώνα.

– Ότι επομένως, στά πλαίσια της επικρατείας του, τό Ίσλάμ δέν δέχεται άλλους νόμους, ανθρώπινους ή θεϊκούς, δέν άνέχεται άλλες άξίες εκτός από εκείνες που περιέχονται στό Κοράνι, άλλες εθνικές, θρησκευτικές, πολιτικές και πολιτισμικές μειονότητες. Τό Ίσλάμ δέν άνέχεται τόν άλλο. Στή δογματική του άπολυτότητα μένει βουδó, δέν επικοινωνεί, δέν εξανθρωπίζει και δέν εξανθρωπίζεται, αλλά ύπάρχει περίκλειστο μέσα από ένα άεναιο μονόλογο μέ τόν –

ας μου έπιτραπεί ή έκφραση – έγωτικό έαυτό του. Μπορεί νά ύπάρξει μόνο ως άλαλο νήπιο, ή γεγηρακός βρέφος, γι' αυτό όφείλει όταν μπορεί νά άποστομώσει τίς άλλες φωνές που άρθρώνονται γύρω του, περιδεές στην κοινωνική πολυφωνία. Ή, όταν δέν μπορεί, άναζητά τήν τεθλασμένη της θεολογικής καζουιστικής που θά περιώσει τά θεία προσήματα και σχήματα. Άλλά τό ίδιο δέν δημιουργεί, γιατί δημιουργία είναι επικοινωνία άρα άνεκτικότητα, ή άνάγκη και ο σεβασμός του άλλου.

– Ότι τό Ίσλάμ είναι ξενόφοβο, και, όταν ο ξένος είναι ο άπιστος, όταν τό ξένο χαλάει τήν άρμονία του Θεού Νόμου, όταν μπορεί τό ίδιο νά ταυτιστεί μέ τό κράτος, νά γίνει ή κυρίαρχη ιδεολογία του κράτους, τότε είναι εθνικιστικό, φανατικό εθνικιστικό-θρησκευτικό-όχι άντιιμπεριαλιστικό. Έδώ ή τεθλασμένη της θεολογικής καζουιστικής μπορεί νά ύποσκάψει – και στην περίπτωση του Ίράν υπέσκαψε – τήν κίνηση των μαζών, άκόμη και τήν επανάστασή τους γιά νά τίσ υποτάξει στό άλογο μίσος γιά τόν «ξένο», τόν «πλούσιο», τόν «άνήθικο», τόν «έκλυτο».

– Ότι τό Ίσλάμ έχει καταδικάσει στην άπάνθρωπη σιγή της σκιάς τό γυναικείο ήμισυ της επικρατείας του. Ή γυναίκα γιά τή φιλοσοφία του δέν είναι ολοκληρωμένος άνθρωπος. Ό ίμάμης στή θέα του γυναικείου γυμνού θά κηρύξει ιερό πόλεμο που θά ξαναφέρει τή γυναίκα στην άνυπαρξία του φερετζέ και της άπόλυτης άνδροκρατίας. Κι ελάχιστα ενδιαφέρει αν γιά τό σκοπό αυτό του έλαχε τό κελεπούρι της αυτοκρατείας που έπαιζε σέ κάποιο άμερικάνικο κολλέγιο μπάσκει φορώντας σόρτς. Ένα είναι σίγουρο: κανένας αγιατολλάχ – τό πραγματικό κέντρο της εγκόσμιας πολιτικοθρησκευτικής έξουσίας – δέν ήταν γυναίκα, δέν είναι γυναίκα κι ούτε θά είναι γυναίκα. Ή γυναίκα μπορεί μόνο, όσο τήν έχουν άνάγκη, νά είναι διαδηλώτρια, αλλά μετά, αν θελήσει νά συνεχίσει τό δρόμο γιά τή χειραφέτησή της, θά γίνει προδρακατόρισσα, χουντοαριστερή ή σαχοαριστερή.

– Ότι στό Ίσλάμ ή κοινωνική σκέψη υπόκειται στην θρησκευτική, δέν έχει δική της λογική, δέν αναγνωρίζεται σάν τέτοια. Κι αν έχουμε μάθει ότι ή κοινωνική ζωή φτιάχνεται από τίς τάξεις κι από τήν πάλη τους θά πρέπει νά τό ξεχάσουμε. Κι αν τώρα στό σύνολο μουσουλμανικό κόσμο ύπάρχουν τάξεις, ως πουμε χονδρικά, εκμεταλλεύτριες και εκμεταλλευόμενες, θά πρέπει έπίσης νά ξεχαστεί, όπως έχει γίνει στή Λιβύη, τήν Αίγυπτο, τή Σαουδική Άραβία και τά έμμέρατα του Περσικού Κόλπου. Όταν όμως ή πραγματικότητα δέν αναγνωρίζεται έτσι όπως είναι από τήν πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία ενός καθεστώτος, τότε καλείται ή πραγματικότητα νά αλλάξει κι όχι ή ιδεολογία που παραμορφώνει τήν όραση των ανθρώπων. Γιά τό ζητημάκι αυτό κάτι έχει προβλέψει και τό Κοράνι.

– Ότι, τέλος, ή κατά Κοράνιον πολιτική στή σημερινή εποχή είναι ύποχρεωμένη νά ζήσει μέσα σ' ένα πλέγμα άντιφάσεων, άντιφάσεων όμως τίς όποιες δέν προβλέπει, δέν άνέχεται και δέν έχει τά μέσα νά τίς άντιμετωπίσει. Αν τίς αναγνώριζε, αυτό θά σήμαινε άναγνώριση της αυτοκατάργησής του. Γιά παράδειγμα, θά μπορούσαμε νά μνημονεύσουμε τίς άντιθέσεις που δημιουργούνται σήμερα άνάμεσα στά διάφορα

έθνικά κράτη του αραβομουσουλμανικού κόσμου· τίς αντιφάσεις που δημιουργούνται στο έσωτερικό των κρατών από την ταξική συγκρότηση των αντίστοιχων κοινωνιών – κορυφαίο παράδειγμα ή Τουρκία· οί αντιφάσεις που δημιουργούνται από τό διαχωρισμό μουσουλμανικού ιερατείου και κράτους ή τό διαφορετικό βαθμό θρησκευτικότητας των διαφόρων κρατών – κορυφαίο παράδειγμα ή Τουρκία· οί αντιφάσεις που δημιουργεί ή είσοδος νεωτερικών ιδεολογιών, θεσμών, ανεπτυγμένης τεχνολογίας και επιστήμης καθώς έρχονται σέ σύγκρουση μέ τίς αρχαϊκές δομές των μουσουλμανικών κοινωνιών – κορυφαίο παράδειγμα και πάλι ή Τουρκία αλλά και ή ίδια ή Περσία· από τή διαμόρφωση και δράση πολιτικών τάξεων διακριτών σέ σχέση μέ τό θρησκευτικό ιερατείο, δηλαδή από τή δράση μή θρησκευτικών κομμάτων, τίς αντιθέσεις που δημιουργεί ή ιμπεριαλιστική διεύθυνση και εκμετάλλευση σ' αυτή τήν περιοχή του κόσμου.

Ή έντελώς ένδεικτική απαρίθμηση των πρόηγούμενων στοιχείων που θρίσκονται στή ρίζα της περσικής επανάστασης μαζί μέ άλλα γεωπολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής τάξης, θά μπορούσαν νά ρίξουν ένα κάποιο φώς στο αίφνιδο και άπροσδόκητο ξέσπασμά της, νά δείξουν τή συνθετότητα του φαινομένου και κυρίως νά μάς άποκολλήσουν από μία όρισμένη παράστασή της που θέλει νά πείσει ότι άφου έπεσε ό Σάχης άρα υπάρχει προόδος, κι άφου έκτελέστηκαν ή εκκαθαρίστηκαν μερικοί άξιωματούχοι άρα έπήλθε κάθαρση και δημοκρατία. Θά μπορούσαν επίσης τά σημεία αυτά νά μάς κάνουν κάπως πιό

σκεπτικούς για τό μέλλον της «ισλαμικής δημοκρατίας», όχι πώς ή οποιαδήποτε εξέλιξη της έξαρτάται, έστω και κατά τό ελάχιστο, από τίς απόψεις μας αλλά γιατί έτσι θά βλέπαμε μέ περισσότερη διαύγεια τή δική μας θέση σ' ένα γεωπολιτικό χώρο που συγγενεύει μέ τό μεσανατολίτικο και κυρίως μέ τήν ύφαιστωδία Τουρκία.

Τό μονοπώλιο της αλήθειας ποτέ δέν εννόησε τήν άμφιβολία, τήν έρευνα για τήν αλήθεια, τή γνώση, τήν άυτογνωσία. Στην περίπτωση του Ίράν τό θρησκευτικό κόμμα των άγιατολλάδων κρατά για καλά τό μονοπώλιο της γνώσης. Όχι μόνο τό μονοπώλιο της αλήθειας αλλά και τά πετροδολάρια, όσα ήδη υπάρχουν κι εκείνα τά άμύθητα πλούτη που ύπόσχονται τά τεράστια άποθέματα της περιοχής. Άλλά ή αλήθεια του Κορανίου στην άπόλυτη σιτική της μορφή και οί λόγοι της σημερινής πολιτικής επικαιρότητάς της – που σχετίζεται μέ μία γενικότερη δεξιόστροφη πορεία του μουσουλμανικού κόσμου – συνδύαζεται μ' ένα καινούριο ξέσπασμα του μουσουλμανικού εθνικισμού, μέ φιλοδοξίες ύπερεθνικής οικουμενικότητας.

Πραγματικά εκεί που έσπασε τά μούτρα του ό νασσερικός εθνικισμός, άν και έντονα φορτισμένος από τους στόχους της εθνικής ανεξαρτησίας, από κηρύγματα κοινωνικής δικαιοσύνης και λαϊκιστικού αντιπλουτοκρατισμού, εκεί που ό κανταφισμός φτάνει τά όρια του και έξαντλείται σέ αντιπλουτοκρατικούς φανφαρονισμούς και θρησκευτικοϊδεολογικές κeno-

δοξίες που αφήνουν συνοφρυωμένο το μουσουλμανικό ιερατείο, εκεί που η σοσιαλιστική δημοκρατία του Σαντάτ καθώς πέρασε ανοιχτά στην υπηρεσία των αμερικανών ήρθε σ' αντίθεση με το μέγιστο τμήμα του άρσθο-μουσουλμανικού κόσμου, το κίνημα των αγιατολλάδων πέτυχε ν' αναστήσει το δράμα του ισλαμικού εθνικισμού στη θεοκρατική του αποδοχή. Και για να τό πετύχει, στην καταδυναστευόμενη από το τυραννικό καθεστώς του Σάχη Περσία, χρησιμοποίησε στο έπακρο μία βαθιά ριζωμένη λαϊκή ιδεολογία: τον ισλαμισμό. Ταύτισε λοιπόν τη λαϊκή κοινωνική δυσαρέσκεια με τη δυσαρέσκεια για την καταπάτηση από τους ξενόφερτους μοντενιμισμούς του Θείου νόμου (τίς «ξετσιώπτες» γυναίκες, τό αλκοόλ, τή χλιδή, τή χαρτοπαιξία, τήν άθεία) και χάρη στην πολυαριθμότητα διακλάδωσή του – υπάρχουν περίπου 150.000 μουλλάδες και πάνω από 300 θρησκευτικά κέντρα σκορπισμένα σ' όλο τό 'Ιράν, τό καθένα δέ κάτω από τήν καθοδήγηση κάποιου σημαντικού θεολόγου, του αγιατολλάχ – πέτυχε νά οικειοποιηθεί τά γενικά λαϊκά αίτήματα που στόχο είχαν τό Σάχη και τήν παρουσία των ξένων ιμπεριαλιστών. Οικειοποιήθηκε έτσι τή λαϊκή κινητοποίηση, τήν καλλιέργησε, τήν πολλαπλασίασε, τήν φανάτισε και τελικά τήν υπέταξε στά δικά του ιδεολογικά θρησκευτικο-εθνικιστικά σχήματα για νά τήν οδηγήσει έτσι νικηφόρα έναντιον του καθεστώτος του Σάχη αλλά και γονιπετή μπροστά στό Τζαμί της 'Ισλαμικής Δημοκρατίας.

Οί επιτυχίες αυτές του θρησκευτικού κόμματος των αγιατολλάδων και, κυρίως, ότι κατάφεραν νά κατακτήσουν τή λαϊκή συνέργεια, δέν ήταν ούτε μικρές ούτε χωρίς σημασία. Κοντά σ' άλλα υπογραμμίζουν τήν παλιά αλήθεια ότι κάθε επανάσταση είναι ανέκδοτη κι ότι ή πορεία των λαών για τήν χειραφέτησή τους περνάει από περιέργους κι άπροσδόκητους δρόμους, όχι αναγκαστικά από τίς προκατασκευασμένες λεωφόρους των διακηρύξεών μας.

Και πραγματικά δέν θά πρέπει νά ξεχνάμε ότι στην περσική συγκυρία ό θρησκευτικός λόγος ήταν ό μόνος ύπαρκτός, ό μόνος αντικαθεστωτικός λόγος που γίνονταν άκουστός από τίς μάζες. 'Ο λαός ήταν πιστός στους θρησκευτικούς του άρχηγούς. Δέν ήταν ό Ροβεσπιέρος που έλεγε ότι, δυστυχώς, οί μόνοι άθεοι είναι οί άριστοκράτες; 'Εκείνο όμως που έχει για τό μέλλον τήν κύρια σημασία είναι ότι άν ή λαϊκή συνέργεια συνταιριάστηκε με τή μεγαλύτερη θρησκευτικότητα και άν ή λαϊκή έκρηξη πυροδοτήθηκε από τόν ιερό λόγο που έτσι μεταβλήθηκε σε ύλική δύναμη τής επανάστασης, οί κοινωνικές και οί πολιτικές ιδέες που περιέχονται στον 'Ιερό Λόγο κι εκείνοι που τόν αντιπροσωπεύουν επί τής γής θά προσπαθήσουν νά πλάσουν τό νέο καθεστώς κατ' εικόνα και όμοίωσή τους. Τά παλαιά και τά νέα ιστορικά προηγούμενα αυτής τής εικόνας μäs υποχρεώνουν – και έπειδή, ναι, άνήκουμε στη Δύση – στό χώρο του δυτικού πολιτισμού – νά κατεχόμαστε από τό μεγαλύτερο σκεπτικισμό.

Κατά περίεργο όμως τρόπο, τόσο μέσα από τό γενικό έκστατικό θαυμασμό όσο κι από τίς έρμηνείες των γεγονότων που κυκλοφορούν άμεσα ή έμμεσα φτιάχνε-

ται ένας κατηγορούμενος. Στο σκαμνί κάθησε άλλη μιά φορά ό... μαρξισμός. Τό σόφισμα είναι τέλειο. 'Αφού δέν ήταν μαρξιστικό τό κίνημα που άνέτρεψε τό Σάχη – και γι' αυτό δέν ύπάρχει καμιά άμφιβολία – άφού οί μαρξιστές βρίσκονταν στο περιθώριο τής ιστορίας, άφού δέν ήταν οί μαρξιστικές κοινωνικές και πολιτικές ιδέες που συνέγειραν τίς μάζες, τότε μιά όρισμένη «ρεαλιστική πολιτική» θά βάλει τό μαρξισμό νά κάνει δήλωση και νά διακηρύξει ότι ως προς τό κύριο συμφωνεί με τόν ισλαμισμό. Και άν κάποιος άρνηθουν αυτή τή χοντροκοπία κι ύποστηρίξουνε ότι μιά τέτοια θέση δύσκολα διασκεδάξει τήν ιδιοτέλεια που ευαγγελίζεται τήν επέκταση τής Σοβιετικής επιρροής στό 'Ιράν, τότε, ανάλογα με τήν περίπτωση, θά καταγγι...θουν μαρξιστικότατους ιδεολογικοί ή αντισοβιετικοί. Και διά του λόγου τό ασφαλές εδώ βρίσκεται και ή θέση του Κομμουνιστικού Κόμματος τής Περσίας (Τουντέχ) που διδάσκει ότι μαρξισμός και ισλαμισμός δέν αντιφάσκουν. Στη σοφιστεία αυτή καμιά άνησυχία δέν προκαλούν οί σκοτεινές και άπειλητικές προειδοποιήσεις του Χομείνι προς εκείνους τους άριστοκράτες τής Περσίας που δέν θέλουν νά παραδόσουν τά όπλα. 'Ομως άνεξάρτητα από τήν πολιτική εύστοχία τής στάσης των «ύπεραριστερών» – για τήν όποία όμως κανείς δέν είχε αντίρρηση, ούτε ό Χομείνι, όσο τό πρόβλημα ήταν ή συντριβή του Σάχη – ή ρήση του θρησκευτικού ηγέτη ότι τά στοιχεία αυτά «βρίσκονται σε πόλεμο με τίς φιλοσοφικές πεποιθήσεις του 'Ισλάμ» είναι πολύ εύγλωττη. Γιατί δέν βάλλεται ή πολιτική πρακτική των «ύπεραριστερών» σαν τέτοια αλλά ή ιδεολογία τους με βάση τά άνελαστικά δόγματα του 'Ισλάμ. Οί «άριστοκράτες» είναι άπιστοι, είναι ξενόφερτοι, είναι ξενομανείς, ευρωπαίοι, μαρξιστές, πλουσιόπαιδα και πάνω απ' όλα άθεοι που θέλουν νά χαλάσουν τήν άρμονία τής ισλαμικής δημοκρατίας. 'Αρα πρέπει νά έξολοθρευτούν. 'Εδώ ό λαϊκισμός, ό θρησκευτικός φανατισμός κι ό εθνικισμός μπορούν νά επιδοθούν σε ύπέροχες άσκήσεις, δυστυχώς όχι μόνο θεολογικής λογοκοπίας. 'Ηδη μιλούν για έμφύλιο πόλεμο όπου δέν ύπάρχει καμιά άμφιβολία ποιός θά είναι ό θύτης και ποιοί τά θύματα.

'Όσοι λοιπόν πανηγύρισαν για τίς «βαθιές διαρθρωτικές αλλαγές στην Περσία» (Ριζοσπάστης 14.2.79), όσοι χαζεύουν με τή θεαματική πλευρά των γεγονότων, όσοι καθιερώνουν τίς εύκολες αναλογίες ανάμεσα στην έλληνική και τήν περσική μεταπολίτευση, όσοι ξεχνούν τί είναι και τί θέλει τό 'Ισλάμ, όσοι είναι σίγουροι για τόν αντιιμπεριαλιστικό χαρακτήρα τής περσικής επανάστασης, όσοι δέν άνησυχούν με τήν ταύτιση μαρξισμού και ισλαμισμού, άς σκεφτούν ότι ή έπουράνια, όπως και ή ένδοξοσμια θρησκευτικότητα, μπορεί μόν νά κάνει επαναστάσεις και ν' αλλάξει καθεστώτα όχι όμως προς τήν κατεύθυνση εκείνη όπου «ό άνθρωπος συμπαρασπάτης γίνεται του ανθρώπου».

Αυτό είναι μιά άλλη ιστορία που δέν άρχίζει με τό Κοράνι, ούτε φτιάνει κανταφικό σοσιαλισμό, ούτε μπααθικό, ούτε ισλαμική δημοκρατία.

Τηλεόραση, εμπόριο καί έθνική ανεξαρτησία

του Νίκου Γιαννόπουλου

Η εξάρτηση μίας χώρας από άλλη ή άλλες χώρες είναι πρόβλημα πολύπλοκο και πολύπλευρο. Όταν υπάρχει, λιγότερο ή περισσότερο, εκδηλώνεται σ' όλους τούς τομείς και τις δημόσιες δραστηριότητες. Η Ελλάδα, είναι γνωστό, είναι μία χώρα εξαρτημένη οικονομικά, πολιτικά, στρατιωτικά και, φυσικά, πολιτιστικά. Ο βαθμός της εξάρτησής της ή ο βαθμός της ανεξαρτησίας της είναι ένα ζήτημα σημαντικό.

Σ' αυτό το άρθρο θα εξετάσουμε πώς εκδηλώνεται σήμερα η εξάρτηση στον τομέα του μαζικότερου μέσου επικοινωνίας, την τηλεόραση, περιγράφοντας ταυτόχρονα το χώρο αυτό του τηλε-εμπορίου και τις σχέσεις του με την πολιτική, την οικονομία και το πολιτιστικό.

Αυτό, γιατί θεωρούμε ότι η γνώση ενός χώρου, με τον οποίο τόσο λίγο μέχρι σήμερα ασχοληθήκαμε, θα μάς δώσει τη δυνατότητα ν' ακολουθήσουμε μία σωστότερη πολιτική που νά ανταποκρίνεται πληρέστερα στις σημερινές μας ανάγκες για αυτονομία και ανεξαρτησία από τούς ξένους.

Ιστορική αναδρομή

Η τηλεόραση είναι εμπόρευμα. Ένα εμπόρευμα που υπακούει στους νόμους του παγκόσμιου εμπορίου και που αντιπροσωπεύει συμφέροντα έφ' όσον αποφέρει «κέρδη». Τα συμφέροντα αυτά είναι οικονομικά και πολιτικο-ιδεολογικά, αφού η τηλεόραση είναι τεχνολογία, (*hardware*)¹, και ταυτόχρονα μαζικό μέσο επικοινωνίας και πολιτιστικός φορέας, (*software*).²

Όταν δημιουργήθηκαν τα πρώτα ρεύματα ανταλλαγής, τα πρωτεία, στην παραγωγή τόσο *software* όσο και *hardware*, τα κατείχαν οι ΗΠΑ. Αυτό οφείλεται κυρίως στη μεγάλη κινηματογραφική βιομηχανία που υπήρχε ήδη στις ΗΠΑ πριν τον πόλεμο 1939-45 και στην επιβράδυνση της ευρωπαϊκής κινηματογραφικής βιομηχανίας κατά το ίδιο χρονικό διάστημα.

Η τηλεόραση έκανε την εμφάνισή της στην Ευρώπη, τις παραμονές του 2ου Παγκόσμιου Πολέμου, πριν εμφανιστεί στις ΗΠΑ (τό 1938 στη Μ. Βρετανία και τό 1939 στη Γαλλία). Ο πόλεμος όμως μπλόκαρε την ανάπτυξη αυτού του νέου μαζικού μέσου επικοινωνίας, δάζοντας φραγμό στις πρώτες προσπάθειες ανάπτυξής του. Διότι τα πρώτα χρόνια του πολέμου οι Σύμμαχοι εξαντλήθηκαν σε όλους τούς τομείς ενώ

οι ΗΠΑ αναπτυσσόταν ολόπλευρα. Έτσι, τόσο στη διάρκεια της συμμετοχής της στον πόλεμο όσο και μετά τό τέλος του, εξακολουθούσαν νά κατέχουν τά πρωτεία και στά δύο επίπεδα που αναφέραμε.

Ο αριθμός των δεκτών που εγκαταστάθηκαν στις ΗΠΑ ήταν μεγαλύτερος από τον αριθμό των δεκτών που υπήρχαν σ' ολόκληρο τον κόσμο. Η κατάσταση ανατράπηκε μόνο τό 1962, δηλαδή 17 χρόνια μετά τό τέλος του πολέμου, όποτε υπήρχαν 53.000.000 τηλεοράσεις σε όλο τον κόσμο έναντι 50.000.000 στις ΗΠΑ.

Τό 1950 είναι ή χρονιά που οι συναλλαγές πήραν χαρακτήρα παγκόσμιο μία και αρκετές χώρες απέκτησαν τηλεόραση.³

Γύρω στό 1950, οι ΗΠΑ έχουν μεγάλη δύναμη σ' αυτόν τον τομέα, από τη μία γιατί κατέχουν υψηλό επίπεδο γνώσης κατασκευής *software* για την Τ.Υ. (που αν και υπακούει σε διαφορετικούς κανόνες εν τούτοις είναι χώρος κοντινός στον κινηματογράφο), από την άλλη διαθέτουν ένα υπέρογκο στόκ από εκπομπές διαθέσιμες σε μικρές τιμές, αφού ήδη είχαν αποοβεστεί με την προβολή τους στην εσωτερική αγορά.⁴

Η εσωτερική αγορά παίζει μεγάλο ρόλο τόσο στην ποιότητα όσο και στην ποσότητα των τηλεοπτικών προγραμμάτων, πράγμα που έχει άμεσο αντίκτυπο στις εξαγωγές.

Βέβαια, οι ΗΠΑ κατείχαν και την πρώτη θέση σε *hardware*.⁵ Έδώ πρέπει νά πούμε ότι ή εισαγωγή

1. *Hardware*: Στην αμερικανική άρχή είναι όρος γενικός που χαρακτηρίζει τό σύνολο του υλικού και τεχνικού εξοπλισμού στό χώρο των μαζικών μέσων επικοινωνίας. Στην προκειμένη περίπτωση *hardware* σημαίνει δέκτες, πομποί και εργοστάσια κατασκευής δεκτών.

2. *Software*: Είναι τό αντίθετο του *Hardware*. Χαρακτηρίζει τό σύνολο των μεθόδων ανάπτυξης και ανάλυσης ενός θέματος ή προβλήματος και στην προκειμένη περίπτωση τό σύνολο των προγραμμάτων της τηλεόρασης.

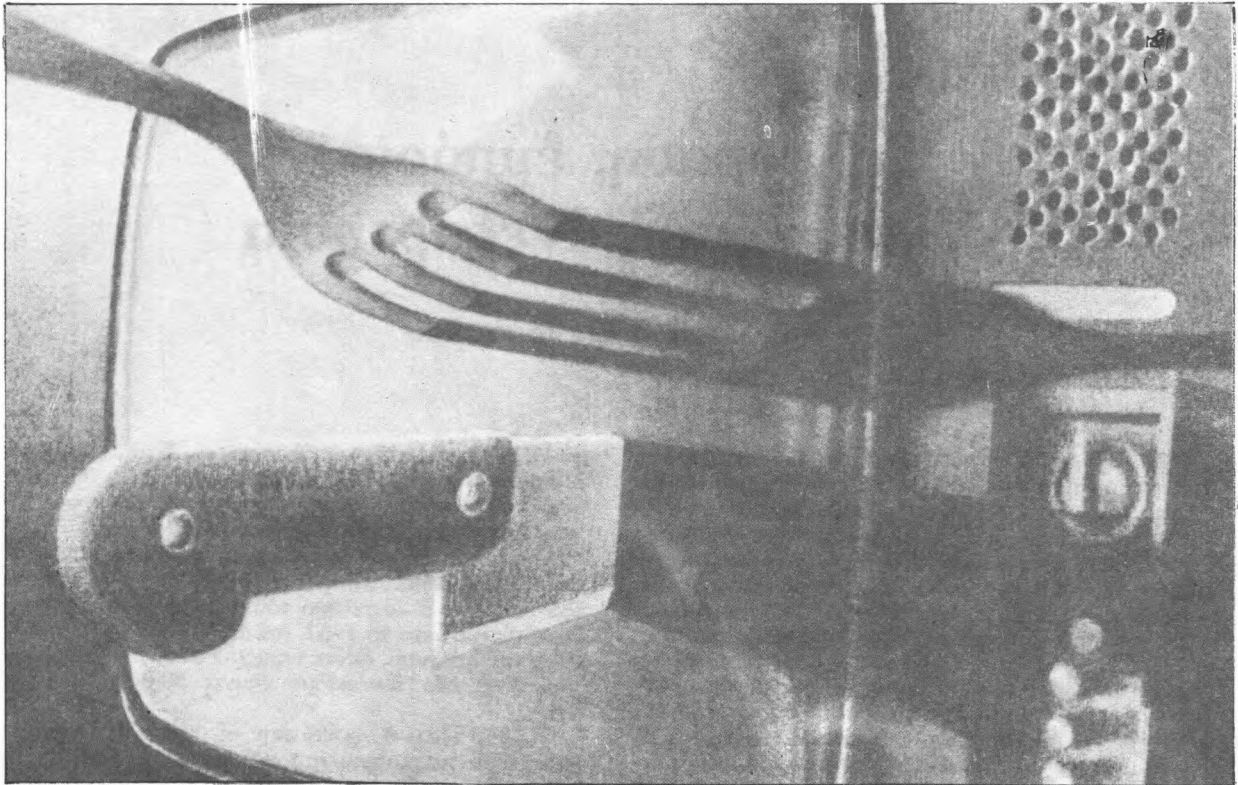
3. Σύμφωνα με στατιστικές του ΟΗΕ:

Μ. Βρετανία, Γαλλία, URSS, ΗΠΑ.

1948: Τηλεόραση έχουν μόνο 4 χώρες: Μ. Βρετανία, Γαλλία, ΕΣΣΔ, ΗΠΑ.

1956: Τηλεόραση έχουν μόνο 35 χώρες.

1970: Τηλεόραση έχουν 120 χώρες εκ των οποίων οι περισσότερες έχουν περισσότερα από 1 κανάλια.

προγραμμάτων της Τηλεόρασης και η οργάνωση των ανταλλαγών καθορίζονται σ' ένα μεγάλο βαθμό κι από τις ανάγκες της τεχνολογίας. Πιο απλά: Οι χώρες που αναπτύξαν τον εξοπλισμό τους σέ hardware πρὶν αναπτύξουν τὴν ἰκανότητά τους σέ software ὀφείλουν νά εισάγουν ἕνα μέρος ἀπὸ software γιὰ νά ταῖσουν τὸ hardware, καὶ μάλιστα νά τὸ ταῖσουν μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νά ὠθήσουν τὸ κοινὸ νά εξοπλιστεῖ

4. Ἡ ἐσωτερικὴ ἀγορὰ τῶν ΗΠΑ εἶναι τεράστια. Λειτουργοῦν κατὰ 80% 4 κανάλια. Ὑπάρχουν ὁμοίως πόλεις ὅπως ἡ Νέα Ὑόρκη μὲ 12 κανάλια ἢ ἡ Οὐάσιγκτον μὲ 7 κανάλια. Αὐτὰ λειτουργοῦν κατὰ 80% ἀπὸ τὶς 5 ἢ ὅσα ἕως τὶς 3 ἡ ὥρα. Στὴν Ν. Ὑόρκη ὀρισμένα κανάλια λειτουργοῦν 24 ὥρες τὸ 24ωρο. Ἀντίθετα στὴν Εὐρώπη τὰ κράτη διαθέτουν ἕως 3 κανάλια, πού λειτουργοῦν μόνο 12 ὥρες τὸ 24ωρο.

Στὸν ὑπόλοιπο κόσμο τὰ πράγματα εἶναι πολὺ χειρότερα. Ἐνας μικρὸς πίνακας μᾶς λύνει τὴν ἀπορία:

Χώρα	χρον.	Ἀριθ. Δεκτῶν	Κάτοικοι	Ποσοστὸ
ΗΠΑ	1969	90.000.000	200.000.000	περ. 1/2
Ἰαπωνία	1969	27.000.000	95.000.000	περ. 1/3,5
Μ. Βρετ.	1969	15.000.000	54.000.000	περ. 1/3,5
Καναδάς	1969	11.000.000	19.000.000	περ. 1/1,5
ΕΣΣΔ	1969	30.000.000	240.000.000	περ. 1/8
Δ. Γερμ.	1969	11.000.000	55.000.000	περ. 1/5
Γαλλία	1969	12.000.000	40.000.000	περ. 1/3,5
Κίνα	1965	100.000	750.000.000	περ. 1/7500
Ἰνδία	1969	1.000	450.000.000	περ. 1/45.000

5. Τὸ 1962 τέθηκαν σέ ἀχρηστία ἀπὸ χρῆση ἢ ἄλλους λόγους στὶς ΗΠΑ 4.300.000 δέκτες. Μέχρι τὸ 1970 ὁ ἀριθμὸς τῶν δεκτῶν πού ἀχρηστεύθηκαν στὶς ΗΠΑ ἀνήλθε σέ 30.000.000.

ἀκόμη καλύτερα.⁶

Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ ἔρχεται πολλές φορές σέ δυσαρμονία μὲ τὴν ποιότητα καὶ μὲ τὶς πολιτικο-ιδεολογικὲς καὶ οἰκονομικὲς σκοπιμότητες τοῦ κράτους πού εἰσάγει (ὅπως κι αὐτοῦ πού παράγει).

Μετά ἀπὸ αὐτὸ γίνεται κατανοητὸ ὅτι ἡ διάδοση τῶν ἀμερικανικῶν προγραμμάτων δέν ὀφείλεται στὴν ἐπιτυχία τῆς ἀμερικανικῆς κουλτοῦρας ἀλλὰ στὴν ἀνάγκη «φτηνῆς» τροφῆς τοῦ hardware.

Χωρὶς νά εἶναι μονόδρομη ἡ ἀνταλλαγὴ προγραμμάτων σέ διεθνὲς ἐπίπεδο, οἱ ΗΠΑ κατέχουν ἡγεμονικὴ θέση.

Ἡ κατάσταση σήμερα

Ἡ σημερινὴ κατάσταση τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς τηλεοπτικῶν προγραμμάτων παρουσιάζει δύο χαρακτηριστικά:

α) Ἡ πορεία τῶν προγραμμάτων, ὅπως καὶ τῆς τεχνολογίας, γίνεται ἀπὸ κάποιες χώρες παραγωγοῦς.

6. π.χ. α) Οἱ περισσότεροι ἐγχρωμοὶ δέκτες πωλήθηκαν στὴν Ἑλλάδα στὴν περίοδο πρὶν καὶ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς «Ὀλυμπιάδας Ποδοσφαίρου» στὴν Ἀργεντινῆ.

6) Οἱ πωλήσεις ἐγχρῶμων δεκτῶν στὴν ΕΣΣΔ αὐξάνονται ὁσο πλησιάζουν οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες πού θά γίνουν τὸ 1980 στὴ Μόσχα.

7. «Ποικίλα προγράμματα» ὀνομάζω τὶς ταινίες, τὰ σήριαλς, τὰ σάου, τὰ αὐτοτελεῖ τηλε-φίλμς, τὶς παιδικὲς ἐκπομπές.

μέ επικεφαλής τις ΗΠΑ προς τόν υπολοιπο κόσμο (2/3 του συνόλου).

β) Σ' αυτή τήν ανταλλαγή τό πιο σημαντικό μέρος τό καταλαμβάνουν τά «ποικίλα προγράμματα». Γιατί μέσω αυτών των προγραμμάτων διαδίδεται ή επιβάλλεται ευκολότερα μιά κουλτούρα σέ μιά άλλη.

Τά συμπεράσματα από στατιστικές έρευνες είναι:

α) Οί ΗΠΑ και ή Κίνα παράγουν μόνες τους τό σύνολο των προγραμμάτων τους. Η ΕΣΣΔ και ή Ίαπωνία ακολουθούν. (Στίς ΗΠΑ ή ντόπια παραγωγή καταλαμβάνει τό 98,5%, στήν Κίνα τό 99%, στήν ΕΣΣΔ τό 91% και τήν Ίαπωνία τό 92,5%).

β) Οί ΗΠΑ και ή ΕΣΣΔ είναι οί κυριότεροι προμηθευτές προγραμμάτων στίς ζώνες έπιρροής τους. Μετά ακολουθούν ή Μ. Βρετανία, ή Ίαπωνία και ή Γαλλία. Η Κίνα δέν κάνει καθόλου εξαγωγές προγραμμάτων.

γ) Οί ΗΠΑ εξαγωγή 150.000 ώρες τό χρόνο, εκ των οποίων τό 1/3 στήν Ν. Αμερική. Η εξαγωγή προγραμμάτων από τις ΗΠΑ στήν Ν. Αμερική ποικίλλει από 20% στήν Αργεντινή έως 84% στήν Γουτεμάλα. Τά υπόλοιπα 2/3 τά εξαγει στήν Δ. Ευρώπη, Αφρική, Μέση Ανατολή, Καναδά, κλπ.

Στήν Δ. Ευρώπη καταλαμβάνει τό 15 μέ 20% του συνόλου των ώρων που εκπέμπονται. Αυτή ή παραγωγή φτάνει στήν Ευρώπη άπευθείας ή μέσω της Μ. Βρετανίας, που παραδοσιακά έπαιξε τόν ρόλο του Κέντρου για τήν διάδοση της άμερικανικής κουλτούρας στήν Ευρώπη. 50% περίπου της παραγωγής που περιέχεται στήν Ευρώπη από τήν Μ. Βρετανία είναι τελικά άμερικανική παραγωγή. Στίς εισαγωγές των ευρωπαϊκών χωρών τό άμερικανικό υλικό αντιπροσωπεύει τό 40 μέ 60% επί του συνόλου των εισαγωγών, ενώ αυτό που έρχεται από τις άνατολικές χώρες δέν ξεπερνά τό κάτι τοίς % και άποτελείται κυρίως από έκπομπές πληροφοριακές και σπάνια δραματικές και σήριαλς.

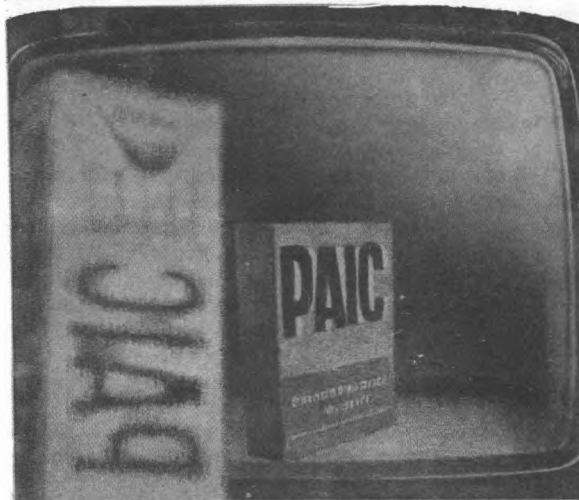
δ) Από τις υπόλοιπες χώρες του Δυτικού κόσμου, ή Μ. Βρετανία εξαγει 20.000 ώρες κυρίως στίς ΗΠΑ, αλλά και στήν Κεντρική Αμερική, Αφρική, Αυστραλία και Σκανδιναβικές χώρες. Η Γαλλία εξαγει 20.000 ώρες κυρίως στήν Αφρική αλλά και στήν Ν. Αμερική, Καναδά, ΗΠΑ, Β. Ευρώπη, Ασία. Η Γερμανία εξαγει 6.000 ώρες στήν Ν. Αμερική, Ν. Αφρική, Ασία, Β. Ευρώπη.

ε) Η Γαλλία καταλαμβάνει τήν πρώτη θέση σέ παραγωγή προγραμμάτων στήν Ευρώπη, και κάνει τις λιγότερες εισαγωγές, σέ αντίθεση μέ τήν Μ. Βρετανία που δέν μπόρεσε νά άποφύγει τή μαζική εισβολή των άμερικανικών παραγωγών λόγω και κοινής γλώσσας.

Πρέπει όμως νά υπογραμμίσουμε ότι αυτή ή κατάσταση στόν κόσμο δέν διατηρείται σταθερή. Οί άναπτυγμένες χώρες αρχίζουν νά γίνονται αυτόαρκεις σέ υλικό (software και hardware) και νά άυτονομούνται σιγά-σιγά.

8. α) Οί Δυτικές χώρες εξαγωγή στίς Άνατολικές 3.000 έκπομπές κάθε χρόνο, ενώ δέν εισάγουν ούτε 1.000.

β) π.χ. Πρόσφατα ή ΕΣΣΔ έκλεισε συμφωνία μέ τις γιαπωνέζικες εταιρείες Νίτον Έλέκτρικ και Κανεμάτσου Γκόσου για τή δημιουργία εγκαταστάσεων παραγωγής λιχνιών έγχρωμης τηλεόρασης ύψους 65 εκατ. δολλαρίων και μέ την άμερικανική RCA, για τήν παροχή άδειών και πατέντας για τήν κατασκευή έγχρωμων τηλεόρασεων.

Οί υπό άνάπτυξη χώρες εξαρτώνται άκόμη από τις άναπτυγμένες τόσο σέ hardware όσο και σέ software. Ο Δυτικός κόσμος διατηρεί μιά ύπεροχή άπέναντι στόν Άνατολικό και στούς δύο τομείς.

Έμπορικό και Πολιτιστικό κύκλωμα

Στή διεθνή άγορά, όπως αναφέραμε στήν άρχή, τά προγράμματα της Τηλεόρασης συμπεριφέρονται όπως όλα τά έμπορεύματα και ύπακούουν στούς παραδοσιακούς έμπορικούς νόμους. Έξω όμως από τήν έμπορική άγορά, όπου ίσχύει ο νόμος προσφοράς και ζήτησης, γεννήθηκε και μιά πολιτιστική άγορά που χρηματοδοτείται πλατιά από τις κυβερνήσεις των άναπτυγμένων χωρών, κατά κανόνα για λόγους κύρια πολιτικούς.

Τό «κέρδος» από τή μιά και ή «άχορτασιά» από τήν άλλη του hardware, δημιουργούν μιά έμπορική άγορά όχι και τόσο πιστή στήν πολιτική των «πομπών», και στήν επιθυμία των «δεκτών». Η πολιτιστική άγορά γεννήθηκε και μεγάλωσε για νά ίσορροπήσει στίς κυρίαρχες τάσεις αυτών των ρευμάτων, που ξέφευγαν πολλές φορές από την θέληση των κυβερνήσεων των χωρών.

Πολιτιστικό κύκλωμα άνέπτυξαν όλες οί χώρες, άκόμη και ή ΕΣΣΔ. Τά προγράμματα μέ τέτοιο περιεχόμενο δέν άποφέρουν άμεσο κέρδος. Διατίθενται δωρεάν ή πουλιούνται σέ τιμή κόστους. Σάν στόχο έχουν νά στεριώσουν τήν πολιτικο-οικονομική έπιρροή σέ άλλες χώρες, «πλασάροντας» μέ τρόπο άμεσο

τόν πολιτισμό, ιά προϊόντα, τίσ φυσικές καλλονές, τήν ύψηλή τεχνολογία κλπ., τών χωρών πού τίσ παράγουν.

Η κατάσταση στην χώρα μας σήμερα

Γράψαμε προηγουμένα ότι οι «ποικίλες εκπομπές» εκφράζουν και διαδίδουν μέ τόν καλύτερο τρόπο μιά κυρίαρχη κουλτούρα, ένα ορισμένο τρόπο ζωής.

Γράψαμε επίσης ότι οι υπό ανάπτυξη χώρες είναι οι πιο εύλωτες στην εισροή, σε ποσότητες, ξένων τέτοιων εκπομπών μιά και οι ανεπτυγμένες μπορούν όχι μόνον να καλύπτουν τό μεγαλύτερο μέρος της έσωτερικής τους αγοράς αλλά και νά εξάγουν.

Από μιά δειγματοληπτική έρευνα, στα προγράμματα της ελληνικής τηλεόρασης τού τελευταίου χρόνου συμπεραίνουμε ότι: οι ξένες εκπομπές καταλαμβάνουν τό 30% τών εκπομπών στην ΕΡΤ και τό 55% στην YENED.⁹

Τό σύνολο αυτών τών εκπομπών έχουν προέλευση αμερικανο-εγγλέζικη. Επίσης τό 90% τών ξένων εκπομπών στην ΕΡΤ και τό 95% στην YENED ανήκουν στό είδος τών «ποικίλων εκπομπών».

Αντίθετα, ή ντόπια παραγωγή αποτελείται από ένημερωτικές εκπομπές και κουτίζ. Οι ελληνικές «ποικίλες εκπομπές» καταλαμβάνουν τό ίδιο χαμηλό ποσοστό % (δηλ. στό 70% ελληνικού προγράμματος της ΕΡΤ τό 11,5% και στό αντίστοιχο 45% της YENED τό 20%).

Η μεγάλη εισαγωγή ξένου software και ό χαρακτήρας του («ποικίλες εκπομπές») συντελούν στην άλλοτριώση της ελληνικής νοοτροπίας και ζωής και στην φθορά της εθνικής πολιτιστικής μας ταυτότητας. Πολύ περισσότερο, όταν προβάλλονται τίσ πιο νευραλγικές ώρες, στις ώρες πού δλόκληρη ή οικογένεια είναι συγκεντρωμένη στό σπίτι.

Επιδρούν ακόμη αρνητικά στην Παιδεία και διαμορφώνουν έτσι μιά κατάσταση πού δρ άνασταλτικά στην «ντόπια παραγωγή ποιότητας», αφού κατά κανόνα όσο πιο μεγάλη είναι ή ποσότητα εισαγομένου software τόσο πιο μικρή είναι ή ποιότητά του.

Η μείωση τών ξένων εκπομπών, αντίθετα, εκτός από τήν ανακούφιση πού φέρνει στον χώρο τών εργαζομένων της Τηλεόρασης και τού κινηματογράφου,¹⁰ δημιουργεί τό έδαφος όπου μπορούν νά γεννηθούν ή νά αναπτυχθούν κάποια αντίθετα ρεύματα

πού από τή μιά πραγματεύονται τά δικά μας καθημερινά προβλήματα και από τήν άλλη τονώνουν τήν εθνική πολιτιστική μας ύπόσταση.

Συμπεράσματα

Η εισαγωγή ξένων εκπομπών για οικονομικούς ή τεχνολογικούς λόγους ύπονομεύει τήν θέληση τού ελληνικού λαού για ανεξαρτησία.

Η Τηλεόραση, έξω από άλλους λόγους, γίνεται τό μέσο στήριξης της αμερικανικής ή άλλης ξένης κυριαρχίας στα έξαρτημένα από τόν ιμπεριαλισμό κράτη όπως ή Ελλάδα. Αυτό αποδεικνύεται άλλωστε από τό γεγονός ότι τό σύνολο της πολιτιστικής αγοράς, και τό μεγαλύτερο μέρος της έμπορικης, άπευθύνεται στις άποικίες, νεοαποικίες και τίσ έξαρτημένες από τόν ιμπεριαλισμό χώρες.

Έτσι ή αντίφαση – πού δημιουργούν από τήν μιά μεριά τό αίσθημα ότι ή Τηλεόραση πρέπει νά ένισχύει τήν πολιτιστική και πολιτική ταυτότητα της χώρας και από τήν άλλη μεριά οι οικονομικοί νόμοι, πού, όταν λειτουργούν, οι ξένες παραγωγές καταλαμβάνουν ένα μεγάλο ποσοστό 30 ως 60% στην Τηλεόρασή μας – ξεπερνιέται μόνον όταν τό κράτος και οι υπεύθυνοι στρέψουν τήν προσοχή τους (πολιτική και οικονομική) στις παραγωγές πού πραγματοποιούνται στό έσωτερικό και πού άποτελούν αντίσταθμισμα στις ξένες παραγωγές.

Βέβαια, ή μείωση τών ξένων εκπομπών της Τηλεόρασης και ή προσπάθεια μέ κρατική χρηματοδότηση δημιουργίας μιάς όσο τό δυνατόν πιο Έλληνικής Τηλεόρασης δέν λύνει τό ζήτημα της εθνικής ταυτότητας σε επίπεδο πολιτιστικό. Κι αυτό για λόγους πού όφειλονται καθαρά στην φύση της αστικής μας τάξης και τού βαθμού της έξαρτησής μας από τόν ιμπεριαλισμό.

Δημιουργεί όμως τίσ προϋποθέσεις αφού θά περιοριστούν σ' αυτό τό τόσο ισχυρό μαζικό μέσο επικοινωνίας οι ξένες εκπομπές στό πολιτιστικό και ή εισροή ξένου κεφαλαίου στό οικονομικό.¹¹

Η παραπέρα θελίωση είναι ζήτημα της πάλης μεταξύ τών δημοκρατικών και πατριωτικών δυνάμεων μέ τίσ δυνάμεις πού αντιπροσωπεύουν ακόμα τά ξένα συμφέροντα στην χώρα μας.

Πηγές πληροφοριών

— *Notes et études documentaires* No 3. 679-3.680/1970.

— Έρευνα Television traffics: a one way street από τό *Reports and papers of mass communication*, No 70-Unesco 1974.

— Ραδιοτηλεοράσεις 1978.

— *Οικονομικός Ταχυδρόμος* No 1276/1978.

— Άρθρο της κ. Μ. Παπαδοπούλου στα *Νέα*, 19/10/78.

— *Rapport chinaud*, Orft 1974.

— *L'annuaire statistique de l'Unesco*: Άρθρο «La structure des programmes de Television» τού J. Mousseu: στό revue *Communication et langages*, No 24/1974.

— *La Television*: Έρευνα τού Enrique Melon Martinez, έκδ. Marabout Univercite Te-1970.

9. Ο «πατριωτικός» της YENED μόνο από τό ποσοστό σε ξένες εκπομπές μπορεί νά καταλάβει κανείς τί είδους «ιστορία» είναι. Εκείνο όμως πού κανείς δέν μπορεί νά άμφισβητήσει είναι τό «άστυνομικό» και πολεμικό πνεύμα πού διέπει τό σύνολο τών ντόπιων και ξένων προγραμμάτων.

10. Στίς «ποικίλες εκπομπές» εργάζεται πολλαπλάσιο δυναμικό άπ' ότι στις ένημερωτικές εκπομπές και τά κουτίζ.

11. Κατ' όμολογία τού κ. Χόνδρου, για τήν μετατροπή της Τηλεόρασης σε έγχρωμη υπάρχει ανάγκη ενός δισεκατομμυρίου δρχ. Η οικονομική αυτή ανάγκη, αν δέν καλυφθεί από τό κράτος, θά καλυφθεί από δάνειο. Δύο είναι μέχρι τώρα οι προοφερθείσες πηγές:

α) Η Δυτικογερμανική κυβέρνηση (2 δισ. μέ τόκο 2,5-4%) και

β) Κάποιος Σουηδικός Οίκος.

Επίσης, αν ή Τηλεόραση γίνει έγχρωμη, τό ύψος τού έξαγομένου συναλλάγματος θά αύξηθεί για εισαγωγή έγχρωμου hardware (έκτακτες δαπάνες) και για εισαγωγή έγχρωμου software (μόνιμες δαπάνες).

Προϋποθέσεις και προοπτικές για μία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση

του Χρ. Φράγκου

«Ήμασταν υποχρεωμένοι να μās παραφουσκώνουν τα μυαλά με όλα εκείνα τα πράγματα, θέλαμε δέ θέλαμε. Αυτός ο καταναγκασμός είχε τέτοια επιβλαδή επίδραση, πού, αφότου υπέρασα την τελική εξέταση, μου φαινόταν έντελως αηδιαστική κάθε σκέψη για οποιοδήποτε επιστημονικό πρόβλημα, για ένα όλοκληρο χρόνο. Στην πραγματικότητα πρόκειται για κάτι σά θαύμα τό ότι οι σύγχρονες μέθοδοι διδασκαλίας δέν έχουν ακόμα καταφέρει να εξολοθρεύσουν την ιερή περιέργεια της έρευνας».

Τό κείμενο αυτό δέν ανήκει σέ κανέναν παιδαγωγό πού άμφισβητεί την παραδοσιακή διδασκαλία, ούτε σέ επαναστατημένο ή καταπιεσμένο νέο, ούτε είναι άπόσπασμα άπό τό γνωστό σέ πολλούς βιβλίο «Τό σχολείο της Barbiana» ή άπό τό βιβλίο του Νήλ για τό Σάμερχιλ ή του Άλλιτς πού κατηγορούν με τόσο άμείλικτο τρόπο την κατεστημένη παιδεία. Τό κείμενο αυτό ανήκει σέ έναν πολύ φημισμένο επιστήμονα της εποχής μας, τόν Άνιστάιν. Είναι ένα κείμενο πού μιλάει για καταναγκασμό, για αηδία και για έξολοθρευση της ιερής περιέργειας της έρευνας, πού προκαλούν τά σχολεία. Στην ουσία λοιπόν είναι μία διαμαρτυρία για την άγωγή της εποχής πού σπούδαζε ο Άνιστάιν και συγχρόνως μία κραυγή για μεταρρύθμιση στην παιδεία πέρα «άπό τόν καταναγκασμό και την αίσθηση καθήκοντος» πού δημιουργούσε ή πιεστική άτμόσφαιρα των σχολείων του τέλους του 19ου αιώνα μέσα στην όποία μεγάλωσε ο Άνιστάιν.

Τό κείμενο αυτό δέ θα τό άνόφερα, αν δέν ήταν ένα κείμενο, πού, δυστυχώς για την Ελλάδα, εξακολουθεί να έπισημαίνει, και σήμερα, την έπίσημη έκπροσώπηση των παιδαγωγικών τάσεων του τόπου μας, έφρόσον οι «σφροονιστικές» και «φρονηματικές» άπόψεις, μεταφεμένες άπό τή Γερμανία της εποχής εκείνης, εξακολουθούν, μέσα άπό τις υπερεκρασμένες θέσεις του Ν. Έξαρχόπουλου (1874-1960), της συνταγματολογίας της τριμερούς πορείας του Κ. Γεωργούλη (1894-1968) και τις άπόψεις άλλων παιδαγωγών, να συγκροτούν τό δήθεν έθνικό δάθρο πάνω στό όποιο πρέπει να στηρίζεται ή άγωγή της χώρας μας. Έτσι ξενοφερμένες άπόψεις της προαστικής ή πρωτοαστικής Ευρώπης έπενδυμένες με «όλίγη» έλληνική φουσανέλα και χριστιανικό καλιμαύκι εξακολουθούν να κυριαρχούν ακόμα και σήμερα στην εκπαίδευση του τόπου μας, καλύπτοντας τά συμφέροντα του μεταπρατισμού και της οικονομικής εξάρτησης.

Τά έμπορεία εξάλλου της αρχαιότητας και τά λιμάνια της Ευρώπης και της Άμερικής, με τά όποια συνδεόμαστε, φορτώνουν στην μετακομιστική ναυτιλία μας έμπορεύσιμα υλικά και πνευματικά ύποπροϊόντα. Όλα αυτά λοιπόν δείχνουν ότι έχουμε χάσει τόν προσανατολισμό μας και τή δική μας ταυτότητα, σέ ώρες μάλιστα πού θα αντιπαρατεθούμε και θα μετρηθούμε με τά έμπορικά και πνευματικά αγαθά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας.

Τό γεγονός ότι σήμερα, τό 1979, θεωρούμε ως μεταρρύθμιση την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας και της μετάφρασης των αρχαίων έλληνικών στα Γυμνάσια, θέματα τά όποια έτέθηκαν με δξύτητα στον τόπο μας στην κρίσιμη για την κοινωνική ανέλιξη περίοδο του 1910-13 άπό τόν Άλ. Δελημούζο και τόν Δημήτρη Γληνό, δείχνει ότι δέν έχουμε κατανοήσει ακόμα, στο βαθμό πού πρέπει, τί είναι και τί δέν είναι εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

Κάθε άλλαγή είναι σωστή και ευεργετική όταν γίνεται στην ώρα της και έρχεται σαν ώριμος καρπός κι όχι σαν μήλο μαραμένο ή μισοσαπιεμένο, γιατί πέρασε στο «οικολογικό περιβάλλον» – στον κύκλο συμφερόντων – της κυρίαρχης ιδεολογίας πού παραδίνει συνήθως στην κατανάλωση προϊόντα παρακαμαμένα και καρπούς χωρίς χυμούς ζωής.

Γι' αυτούς τούς λόγους νομίζω ότι είναι άνάγκη να προσδιορίσουμε μερικά τουλάχιστο σημεία πού καθορίζουν τή λειτουργία μιας μεταρρύθμισης. Μία μεταρρύθμιση λέμε ότι έγινε ή δέν έγινε όταν έχουν ή δέν έχουν εκπληρωθεί όρισμένοι βασικοί τουλάχιστον όροι της. Άλλιώς ξεγελούμε τόν έαυτό μας ότι κάναμε δήθεν μεταρρύθμιση, ενώ άπλως φορέσαμε άναποδα τόν εκπαιδευτικό μανδύα μας.

Ό πρώτος ουσιαστικός όρος μιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης είναι να ανταποκρίνεται στις νομοτελειακές άνάγκες για άλλαγή, οι όποιες διαμορφώνονται μέσα στις κοινωνικές δομές. Γι' αυτό τό λόγο κάθε μεταρρύθμιση, ως ευαίσθητο όργανο της κοινωνικής δομής, έχει τούς κανόνες της για αυτορρύθμιση και μετασχηματισμό και οι κανόνες αυτοί ρυθμίζουν την άνωριμότητα, την ώριμότητα ή τόν υπερεκρασμό της. Μία μεταρρύθμιση λοιπόν πού εκφράζει κοινωνικά αίτήματα ώριμα πριν άπό δεκαετίες και διατυπωμένα ως διεκδικήσεις άπό πολύν καιρό δέν μπορεί να λειτουργήσει με σωστό κοινωνικό τρόπο. Η κοινωνική

μεταρρύθμιση δέ σκοπεύει στό χτές, αλλά εκφράζει τό σήμερα και δημιουργεί τό αύριο. Σε αντίθετη περίπτωση, οι λεγόμενες «μεταρρυθμιστικές προσπάθειες» δέν εκφράζουν παρούσες κοινωνικές ανάγκες και γι' αυτό απλώς ικανοποιούν τά όνειρά μας ή τίς συναισθηματικές νοσταλγίες και τίς παρελθούσες κοινωνικές έπιταγές. Μ' αυτά βέβαια τά σχόλια δέ θέλω νά πώ ότι οι υπερχερασμένες από τό χρόνο εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις δέν είναι χρήσιμες, αλλά ότι δέν παύουν νά μάς θυμίζουν τό ρόλο μιάς ρομβίας στό σημερινό κοινωνικό και μουσικό περιβάλλον. Χρήσιμοι οι νοσταλγικοί ρυθμοί τής ρομβίας, αλλά οι ρυθμοί τής πρέπει νά συντονιστούν μέ τό ύφος και τό ήθος τής εποχής. Η νοσταλγία είναι μιά κατάσταση πού μάς εύχαριστεί, αλλά δέν είναι ικανή νά ικανοποιήσει κοινωνικές ανάγκες.

Ένας άλλος όρος πού χαρακτηρίζει μιά εκπαιδευτική αλλαγή ως πραγματική μεταρρύθμιση είναι τό ποιούς εκφράζουν και τί υπηρετούν οι έπερχόμενες στήν εκπαίδευση αλλαγές. Μιά πραγματική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δέν αποτελεί ύπόθεση θεομοθετούμενη από μερικούς ανθρώπους πού κατέχουν ύψηλές διοικητικές ή επιστημονικές θέσεις, αλλά αποτελεί έκφραση τής άουστηματοποίητης και θολά εκφρασμένης θέλησης του λαού και των έργαζομένων πού επιδιώκουν νά άποκτήσουν τή δική τους ταυτότητα μέσα στις σημερινές αντιφατικές καταστάσεις τής κοινωνίας μας. Η έκφραση λοιπόν τής λαϊκής θέλησης αποτελεί ένα δεύτερο ουσιαστικό όρο τής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Παραλλαγή ή παραποίηση αυτού του όρου έχουμε όταν προσφέρεται από τή μιά μεριά ένα στοιχείο πού ώφελει τίς λαϊκές τάξεις (όπως π.χ. ή άναγνώριση τής δημοτικής ως γλώσσας τής εκπαίδευσης) και από τήν άλλη μεριά τό στοιχείο αυτό χρησιμοποιείται ως προπέτασμα καπνού για νά δημιουργηθούν φράγματα στή μόρφωση (ειδικές π.χ. έξετάσεις πανελληνίας μορφής πού άδειάζουν τά σχολεία για νά γεμίσουν τά φροντιστήρια, μελλοντικές ομαδικές άποβολές φοιτητών από τά πανεπιστήμια μέ τό νόμο 815 κ.τ.λ.) Στίς περιπτώσεις αυτές λέμε ότι έχουμε καταστάσεις άλλοτριωμένης κοινωνικής άγνιστάθμισης, για νά επιβληθεί μέ τρόπο άνώδυνο ή διαδικασία τής ύποταξης ή φιλελευθροποίηση δηλαδή ή ό εκπαιδευτικός ιμπεριαλισμός χρησιμοποιούνται ως δεσμά χωρίς νά δείχνουν ότι είναι δεσμά.

Κλασική περίπτωση αυτής τής στρατηγικής νομίζω ότι άποτελούν οι βασικοί νόμοι πού ψηφίστηκαν για τήν εκπαίδευση. Έτσι, οι πρόσφατοι νόμοι 309/1976 για τή γενική εκπαίδευση, 576/1977 για τήν τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση και 815/1978 για τήν άνώτατη εκπαίδευση άποτελούν δείγματα πρόσμειξης νέων ιδεών και υπερσυντηρητικών τάσεων επιστροφής στις μητρες τής άυταρχικής φιλοσοφίας τής άγωγής του περασμένου αιώνα, για τήν όποία μάς μίλησε ό Άϊνστάϊν στό άπόσπασμα πού διαβάσαμε. Ο κυβερνητικός εξάλλου συγκεντρωτισμός εκφράζεται και στά τρία νομοθετήματα μέ μιά σειρά από δεσμεύσεις για μελλοντικές ρυθμίσεις (λειτουργία σχολείων, προγράμματα, άνάπτυξη τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης κ.τ.λ.) πού θά πραγματοποιηθούν μέ προεδρικά διατάγματα ή ύπουργικές αποφάσεις. Έτσι όμως άνοιγονται οι θύρες για ρυθμίσεις σύμ-

φωνα, ίσως, μέ ύποδείξεις εύκαιριακής πολιτικής σκοπιμότητας ή για παρεμβάσεις ίσχυρών παραγόντων τής έσωτερικής οικονομικής, πολιτικής ή μικροεκπαιδευτικής ζωής, τής ευρωπαϊκής κατεύθυνσης ή των διεθνών συσχετισμών. Ο έμφαντικός επίσης τוניσμός τής άπομάκρυνσης των εκπαιδευτικών, των ήμεδαπών έρευνητών τής εκπαιδευτικής περιοχής και των διδασκομένων (μαθητών, σπουδαστών και φοιτητών) από τό εκπαιδευτικό έργο - και για θέματα μάλιστα πού κατά τεκμήριο τουλάχιστον είναι περισσότερο ειδικό από άλλους - δείχνει περιφρόνηση προς τους παράγοντες πού δίνουν ή παίρνουν τήν παιδεία και παρέχει μεγάλες δυνατότητες έξάρτησης τής εκπαίδευσής μας από διεθνή συμφέροντα.

Οι δύο προηγούμενοι όροι πού άνάφερα (α) νομοτελική κοινωνική διαδικασία και β) ευρύτερη λαϊκή βούληση μέ συμμετοχή των διδασκόντων και διδασκομένων] πρέπει νά συμπληρωθούν μέ έναν άκόμη όρο πού διέπει κάθε σωστή σύγχρονη μεταρρύθμιση. Για νά σχεδιαστεί, νά προγραμματιστεί, νά ολοκληρωθεί και νά νομοθετηθεί μιά εκπαιδευτική μεταρρύθμιση πρέπει νά προηγηθούν συστηματικές έρευνες από ειδικούς εκπροσώπους των σχετικών παιδαγωγικών επιστημών. Ο πολιτικός εκπρόσωπος πρέπει νά συνεργαστεί μέ τον επιστημονικό εκπρόσωπο όχι βέβαια σε τύπο απλής συνομιλίας ή παροχής μόνο ειδικών οδηγίων, αλλά σε άντιπαράθεση, ώστε μέσα από τήν αντίθεση νά πραγματοποιηθεί ή συνένωση τής επιστημονικής και πολιτικής δεοντολογίας μέ κριτήριο άναφοράς τήν κοινωνική και λαϊκή βούληση για ποιοτικό άνέβασμα τής ζωής.

Τέλος, πρέπει νά άναφέρω ένα τελευταίο αλλά πολύ σημαντικό όρο για μιά σύγχρονη μεταρρύθμιση. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, από τήν όλη λειτουργικότητά της μέσα στήν κοινωνία, δέν πρέπει παρά νά εκφράζει τόν κόσμο πού έρχεται ή πού τείνει νά δημιουργηθεί και όχι κατ' άποκλειστικότητα τήν κυρίαρχη ιδεολογία τής έγκατεστημένης στήν έξουσία κοινωνικής τάξης. Κάθε δηλαδή προσπάθεια για εκπαιδευτική αλλαγή δέν μπορεί παρά νά περιέχει στοιχεία άρνησης του παρόντος και προώθησης προς τό μέλλον. Άλλιώς δέν είναι μεταρρύθμιση αλλά σφίξιμο των δεσμών, για νά μείνει ως εκπαιδευτική παρουσία ή ταριχευμένη νεκρομανία του υπερσυντηρητισμού και νά κρατηθούν σε παραμερισμό ή νά στραγγαλισθούν οι ζωντανές δυνάμεις τής κοινωνίας πού τείνουν νά πάρουν τήν καθορισμένη από τήν ιστορική νομοτέλεια θέση τους.

Οι γενικοί όροι πού άνάφερα προηγουμένως για νά προσδιορίσω κάπως τή λειτουργία τής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης καθόρισαν νομίζω, ως ένα σημείο, τό ρόλο και τή θέση της μέσα στό χώρο τής κοινωνίας και τής παιδείας ενός λαού. Έτσι μπορούμε νά πούμε ότι οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις καθορίζουν τίς τάσεις μιάς εποχής, αλλά και καθορίζονται από τό επίπεδο παραγωγικών σχέσεων και τίς δυνατότητες άνανέωσης και προσαρμογής στις όποιες βρίσκεται μιά χώρα. Μπορούμε λοιπόν νά πούμε ότι ή άδυναμία μιάς χώρας νά δημιουργήσει μορφές πραγματικής μεταρρύθμισης άποτελεί γενικότερη ένδειξη ότι οι συσχετισμοί των δυνάμεων παραγωγής δέν μπορούν νά άνελιχθούν για νά επιτελέσουν τό λειτουργικό ρόλο τους στήν κοινωνία ή βρίσκονται σε σχέση από-

λυτης εξάρτησης από κέντρα οικονομικού και κοινωνικού ελέγχου του εσωτερικού και του εξωτερικού. Κάτι τέτοιο λοιπόν πρέπει να συμβαίνει στη χώρα μας που δεν κατόρθωσε να στησει ως τώρα μία ολοκληρωμένη μεταρρύθμιση και περιορίζεται σε μικροαλλαγές.

Η εκπαιδευτική όμως μεταρρύθμιση, ενώ αποτελεί ως ένα μεγάλο σημείο, απείκασμα μίας κοινωνικής πραγματικότητας, δεν παύει να είναι συγχρόνως και κινητήρια δύναμη για την αλλαγή στους τρόπους παραγωγής και την αποδέσμευσή τους από μορφές εξάρτησης που τυχόν υπάρχουν. Γι' αυτό το λόγο λοιπόν, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δεν πρέπει να αποδεσμευτεί και να λειτουργήσει ως εξωτερική τεχνική άπτης κοινωνικής αλλαγής, αλλά είναι ανάγκη οι φορείς της να αντιπαρατεθούν ή να συνεργαστούν με τις πολιτικές, παραδοσιακές και πολιτιστικές τάσεις που είναι διαμορφωμένες μέσα στη χώρα. Έτσι οι επιλογές που θα κάνει μία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση θα δείχνουν αν είναι πραγματική μεταρρύθμιση ή ψευτομεταρρύθμιση. Αυτό εξαρτάται από το πόσο υπηρετεί την ανέλιξη του τόπου σε νέες μορφές ζωής ή αν τον καθλώνει σε ξεπερασμένους τρόπους κοινωνικής πραγματικότητας· αυτό εξαρτάται ακόμα και από το πόσο απελευθερώνει ή πόσο υποδουλώνει τον τόπο σε δυνάμεις που δρουν αντίθετα με τα συμφέροντά του.

Σύμφωνα λοιπόν με τα όσα εκθέσαμε, μπορεί να γίνει, νομίζω, κατανοητό, ως ένα σημείο τουλάχιστο, γιατί στον τόπο μας, τα μεταπολεμικά κυρίως χρόνια, δέ δημιουργήθηκαν προϋποθέσεις πραγματικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης ή γιατί οι προϋποθέσεις εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων περιορίστηκαν σε μικροδιαρθρώσεις, άλλοτε θετικές και άλλοτε αρνητικές, σε μικροπρογραμματισμούς και τελικά σε τρομερή επιδείνωση του εκπαιδευτικού αδιεξόδου. Γιατί πρέπει να ομολογήσουμε με θάρρος και εθύνη ότι η εκπαίδευσή μας, σήμερα, βρίσκεται σε τρομερό αδιέξοδο, που προκαλείται από εσωτερικές και εξωτερικές αντιφάσεις· πρέπει να ομολογήσουμε ακόμα ότι το εκπαιδευτικό αδιέξοδο θα επιδεινωθεί με την είσοδό μας στην Ε.Ο.Κ. Έτσι θα έχουν δημιουργηθεί οι «προϋποθέσεις» για να εισβάλουν στον εκπαιδευτικό χώρο, ακόμα περισσότερο, ως «μεθοδολόγοι του εκσυγχρονισμού», όσοι ενδιαφέρονται να δημιουργηθεί στον τόπο μας όχι μία αυτοδύναμη εκπαίδευση και παιδεία αλλά μία σειρά σχολείων με υπηρεσιακή απόληξη.

Για να γίνουν όμως περισσότερο κατανοητές οι θέσεις που ανέπτυξα προηγουμένως και να αναλυθεί το θέμα μας με συγκεκριμένο τρόπο, είναι ανάγκη να δούμε μερικά στοιχεία που διαμορφώνουν τις αλλαγές στην εκπαίδευση άλλων χωρών του δυτικού και ανατολικού κόσμου. Η τοποθέτηση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας της χώρας μας, ως προς το θέμα των μεταρρυθμίσεων, σε σχέση με άλλες χώρες, ανεξάρτητα από τα πολιτικά συστήματά τους, θα μας δώσει στοιχεία για να δούμε το θέμα των μεταρρυθμίσεων όχι σε εξάρτηση από ένα ή δύο κράτη, με τα όποια έχουμε συνήθως έκτεταμένες εμπορικές, οικονομικές και πολιτικές ανταλλαγές, αλλά σε συνάρτηση με την όλη εκπαιδευτική κατεύθυνση που διαρθρώνε-

ται στο σημερινό κόσμο, σ' Ανατολή και Δύση.

Πρώτα όμως είναι ανάγκη να δούμε τους εξωτερικούς τρόπους με τους οποίους διαμορφώνονται οι μεταρρυθμίσεις στις διάφορες χώρες: 1. Σε μερικές χώρες οι μεταρρυθμίσεις βασικά ξεκινούν από ένα κεντρικό, κυβερνητικό συνήθως, «Όργανο», και με νομοθετικούς τρόπους, έγκυκλιους ή άλλα μέσα ενημέρωσης προχωρούν προς την περιφέρεια. Τέτοιο σύστημα μεταρρυθμίσεων εφαρμόζεται π.χ. στη Γαλλία, στην Ίταλία κτλ. 2. Υπάρχουν μεταρρυθμίσεις που ξεκινούν από τοπικές περιφέρειες ή από αυτόνομα έπιστημονικά ή διοικητικά κέντρα και ύστερα φτάνουν σε άλλες περιφέρειες και τελικά στο «Κέντρο», το οποίο τις γενικεύει, τις υιοθετεί και τελικά τις θεσμοθετεί. Αυτός ο τρόπος π.χ. χρησιμοποιείται κυρίως στη Μεγάλη Βρετανία. 3. Τέλος υπάρχουν μεταρρυθμίσεις που δημιουργούνται στα σχολεία και από τα επιμέρους σχολεία προχωρούν προς τις περιφέρειες και τέλος υιοθετούνται από το «Κέντρο». Τέτοια περίπτωση π.χ. είναι το κίνημα λαϊκής αγωγής του C. Freinet, στη Γαλλία, που ξεκίνησε αρχικά από ένα σχολείο της νότιας Γαλλίας, προχώρησε ύστερα προς άλλες περιφέρειες ή άλλα κράτη, συγκροτήθηκε ως ένα γενικότερο κίνημα, και τελικά, ως προς ορισμένα μεθοδολογικά τουλάχιστο σημεία, εγκρίθηκε και τείνει να ενσωματωθεί στο γενικότερο εκπαιδευτικό σύστημα της Γαλλίας, αφού το Υπουργείο Παιδείας, με σχετικές οδηγίες στις έγκυκλιους του, υιοθετεί μεθοδολογικά θέματα της τεχνικής Freinet. Παρόμοια εξέλιξη, στην άλλη μεριά της όχθης, είναι η περίπτωση ενός δασκάλου στη Σοβιετική Ένωση, στο χωριό Παυλίσκι της Ουκρανίας, του Βασίλι Σουχομλίνσκι - πέθανε το 1970 -, ο οποίος θέσπισε ένα νέο σύστημα αγωγής που βασίζεται στη γενική ανάπτυξη, στην επικοινωνία με τα αντικείμενα και όργανα εργασίας και προπαντός στην εκμετάλλευση του ελεύθερου χρόνου. Η τάση αυτή, παρόλο που έχει πολλά στοιχεία της λεγόμενης «νέας αγωγής», παρουσιάζει πολλές ιδιομορφίες και πρωτοτυπίες πολύ ενδιαφέρουσες για τα σημερινά σχολεία. Το σύστημα πάντως του Σουχομλίνσκι, που έχει ήδη διαμορφωθεί στην περιοχή του Κύροφγκραντ της Ουκρανίας ως κοινοδική κοινότητα μετά το θάνατο του ιδρυτή του, αναγνωρίστηκε φέτος επίσημα από τον Υπουργό Παιδείας της Σοβιετικής Ένωσης Μ. Προκόφιεβ, ο οποίος σε πρόσφατο δημοσίευμα, όπου αναλύονται διεξοδικά οι σύγχρονες παιδαγωγικές και διδακτικές τάσεις στη χώρα του, μιλάει αναλυτικά για την αγωγή του Σουχομλίνσκι (περιοδικό «Κομμουνίστ» αριθμ. 9, Ιούνιος 1978, σ. 20-31).

Καθένας από τους τρεις τρόπους διαμόρφωσης μίας μεταρρύθμισης αποτελεί, όπως είπα, το βασικό χαρακτηριστικό κάθε χώρας. Σε κάθε χώρα δηλαδή ακολουθείται ένα από τα τρία συστήματα μεταρρυθμίσεων. Αυτό όμως δεν αποκλείει τη χρήση και των άλλων τρόπων καθιέρωσης της μεταρρύθμισης. Σε μία χώρα δηλαδή, όπου επικρατεί π.χ. το «περιφερειακό σύστημα» είναι δυνατό να διοχετευτεί μία μεταρρύθμιση που ξεκινάει από το «Κέντρο». Είναι δυνατό ακόμα μία χώρα που έχει «Κεντρικό Καθοδηγητικό Όργανο» μεταφοράς των μεταρρυθμίσεων προς την περιφέρεια να χρησιμοποιήσει οργανωμένες εμπειρίες που πραγματοποιήθηκαν σε ειδικά σχολεία, όπως π.χ.

ή περίπτωση του Σουχομλίνοβι, του Freinet, κ.ά.

Οι παρακολουθήσεις που έχω κάνει ως τώρα, από επισκέψεις σε ξένες χώρες ή από βιβλιογραφική ένημέρωση, μου έχουν δείξει ότι, μόλο που κάθε χώρα τείνει προς κάποια μορφή μεταρρύθμισης (κεντρική, περιφερειακή, κ.τ.λ.) δεν παύει να ακολουθεί και άλλους τρόπους δημιουργίας προϋποθέσεων μεταρρύθμισης. Στη χώρα μας όμως συναντούμε μία *περίεργη εξαίρεση* αυτού του κανόνα, γιατί, όπως όλοι δυστυχώς ξέρουμε, καλλιεργείται με αποκλειστικότητα η «θερμή γραμμή» του Κέντρου-Υπουργείου. Τό Κέντρο - Υπουργείο αποτελεί για τους εκπαιδευτικούς και τους διδασκόμενους ένα μυθοποιημένο «γίγαντα» που απλώνει τα πλοκάμια του παντού. Έτσι έχει δημιουργηθεί ή εντύπωση ότι η οποιαδήποτε μεταρρύθμιση είναι ζήτημα Υπουργού ή παραχώρησης του Πρωθυπουργού προς τον Υπουργό. Οί Υπηρεσίες λοιπόν που είναι γύρω στον Υπουργό ή τα πρόσωπα, ήμεδαπά ή άλλοδαπά, που μπορούν να επιδράσουν στον Υπουργό, είναι οί φορείς της μεταρρύθμισης. Γι' αυτό τό λόγο τό εκπαιδευτικό σύστημά μας δεν μπορεί να λειτουργήσει ως προς τίς μεταρρυθμίσεις *ποικιλότροπα*, όπως άλλου, αλλά *μονότροπα*. Υπάρχουν μονόδρομοι που ξεκινούν από τό Κέντρο - Υπουργείο και κατευθύνονται προς τίς εκπαιδευτικές περιφέρειες και από εκεί στά σχολεία. Αντίστροφη κατεύθυνση, μεταρρυθμιστική δηλαδή κατεύθυνση που νά ξεκινάει από τό σχολείο και νά φτάνει στό Υπουργείο, δεν μπορεί νά υπάρξει. Μεμονωμένες προσπάθειες που ξεκίνησαν παλιότερα από τά σχολεία (Ανώτερο Παρθεναγωγείο Βόλου μέ τόν Άλ. Δελμούζο ή Μαράσλειο Διδασκαλείο ή μεμονωμένες διδακτικές μέθοδοι πρωτοποριακών δασκάλων ή καθηγητών) «πατάχτηκαν» πρίν δημιουργήσουν τή ζύμη της αλλαγής. Καμιά μορφή παρέκκλισης ή αλλαγής από τά «ίσχοντα» δεν είναι δυνατό νά γίνει αποδεκτή, εφόσον δεν υπάρχει ή σχετική άδεια από τό «Κέντρο».

Ένα άλλο μειονέκτημα σ' αυτό τό «μοντέλο» πραγματοποίησης τών μεταρρυθμίσεων, που επικρατεί στον τόπο μας, είναι ότι τό Κέντρο - Υπουργείο λειτουργεί πάνω στά σχολεία ως *κυρίαρχη - διοικητική μονάδα* και όχι ως *επιστημονική - συμβουλευτική μονάδα*. Ουσιαστικά δηλαδή δεν υπάρχει πνευματική ή επιστημονική επικοινωνία ανάμεσα στό Κέντρο - Υπουργείο και στην Έκπαιδευτική Περιφέρεια ή στό Σχολείο, αλλά *καθαρή διοικητική εξάρτηση*, σχέση Προϊσταμένης Άρχης προς ύφιστάμενο. Η προϊσταμένη άρχή διατάζει και ό ύφιστάμενος έκτελει τά «νόμματα». Για κάθε παράβαση άσκειται διοικητικός ή πειθαρχικός έλεγχος και «ό παραβάτης» που θέλησε νά κάνει κάτι καινούριο στό χώρο της εκπαίδευσης έλέγχεται ή τιμωρείται.

Τό «μοντέλο» αυτό όμως συσχετισμού, που θυμίζει παλιές στρατιωτικές εξαρτήσεις πρωσικής προέλευσης, είτε διοχετεύει θετικές θέσεις αλλαγών στην εκπαίδευση (ή θέσπιση π.χ. της δημοτικής γλώσσας), είτε διοχετεύει άρνητικές καταστάσεις (άμεσος π.χ. ιδεολογικός έλεγχος απόψεων που εξέθεσε ένας εκπαιδευτικός) δεν είναι καθόλου έξυπνη για νά λειτουργήσει οποιαδήποτε περιορισμένη ή έκτεταμένη αλλαγή.

Η πρώτη λοιπόν μεταρρύθμιση ή προϋπόθεση για μεταρρύθμιση είναι νά αλλάξει αυτό τό *μονοδρομικό και καθαρά ύπηρεσιακό* σύστημα έξυπνότητας ανάμεσα στό Κέντρο - Υπουργείο και στην Έκπαιδευτική Περιφέρεια ή στό Σχολείο. Η αλλαγή έξάλλου αυτή είναι συμφέρουσα και για τίς δύο πλευρές, γιατί ή οποιαδήποτε αντίδικια δέ θά μεταφέρεται κατευθείαν στον άμεσο κυβερνητικό εκπρόσωπο ή τουλάχιστον στά διάφορα εκπαιδευτικά κλιμάκια και σε διαφορετικές κάθε φορά βαθμίδες της «ιεραρχικής κλίμακας».

Πρέπει τέλος νά προσθέσω ότι τό διοικητικό αυτό «σύστημα», που ανταποκρίνεται, όπως είπα, σε πεπαλαιωμένες μορφές διοικητικής εξάρτησης άνυπαρκτες εδώ και ένα τουλάχιστον αιώνα στό χώρο της Εύρώπης, σήμερα που συνδεόμαστε μέ τίς χώρες της ΕΟΚ, δέ συμφέρει καθόλου στή στρατηγική και στην άμυντική θωράκιση της χώρας μας στό νευραλγικό για τόν τόπο μας χώρο της παιδείας. Ο λόγος για τό ότι τό σύστημα αυτό «εξαρτημένης διοίκησης» δέ συμφέρει, είναι νομίζω όλοφάνερους, γιατί ή διοικητική αυτή μορφή μπορεί εύκολα νά διαβρωθεί ή και νά ύποταχτεί σε ξένες δυνάμεις, άφου ελάχιστα πρόσωπα είναι τά πρόσωπα - κλειδιά του εκπαιδευτικού μηχανισμού, ενώ όλοι οί άλλοι επιστημονικοί και εκπαιδευτικοί παράγοντες παραμένουν τελείως άκατατόπιστοι για τό τί συμβαίνει ή μένουν άδιάφοροι ή στέκουν αντίθετοι σε βασικές για τήν παιδεία του λαού μας ύποθέσεις. Σε άλλες χώρες της Εύρώπης, αντίθετα, αυτοί που ξέρουν τί γίνεται στό χώρο της εκπαίδευσης και της παιδείας είναι πολλοί και γνωρίζουν νά υπερασπιστούν τά συμφέροντά τους, μέσω της εκπαίδευσης και της παιδείας, μέ πολλούς τρόπους και έτσι ή εξάρτηση ή ή ύποταγή δεν είναι τόσο εύκολη. Για τή χώρα μας στην περιοχή της εκπαίδευσης οί διαβρώσεις τών εκπαιδευτικών μηχανισμών είναι καθημερινές, ενώ οί αλώσεις, πότε από τή μία δυτική χώρα και πότε από τήν άλλη, άνάλογα μέ τήν παρεχόμενη μορφή «προστασίας», είναι σύμφωνες μέ τό καθιερωμένο εκπαιδευτικό σύστημά μας που είναι αδύναμο νά αντισταθεί σε κάθε μορφή εισβολής, εφόσον ή «εισβολή» συνοδεύεται μέ αντιπαροχές σε οικονομικό ή πολιτικό επίπεδο. Συμπερασματικά λοιπόν μπορούμε νά πούμε ότι οί διοικητικές δομές της εκπαίδευσης μας και τά λίγα πρόσωπα που υπερασπίζονται αυτές τίς δομές έχουν καταστήσει τήν περιοχή της εκπαίδευσης μας όχι μόνο εύάλωτη, αλλά και επιρρεπή στην κατάκτηση, προκλητικά πάντα διαθέσιμη στό παιδαγωγικό έρωτικό «φλέρετ» τών ξένων.

Για όλους αυτούς τούς λόγους νομίζω ότι αποτελεί έπιτακτική ανάγκη για τήν εκπαίδευση του τόπου μας νά δημιουργηθούν μηχανισμοί άμυνας και θωράκισης μέ τήν ανάπτυξη σειράς μακρόπνοων προγραμματισμών και μεταρρυθμίσεων μέ βάση τίς προοπτικές και προϋποθέσεις που καθορίζονται από τίς κοινωνικές αναγκαιότητες του τόπου μας, από τίς νομοτελειακές μορφές της διαδικασίας *αγέλιξης* του και από τούς συσχετισμούς τών παραδοσιακών πολιτιστικών μορφών της χώρας μας που εξακολουθούν νά ζουν ως τό παρόν. Γι' αυτό τό λόγο ή *διεύρυνση* της καθιερωμένης διοικητικής μηχανής μέ τήν *πλατιά συμμετοχή*, και όχι *άπλή γνωματοδότηση*, εκπαιδευτικών, ειδικών

έπιστημόνων, παιδαγωγών και διδασκομένων είναι ζήτημα ζωής ή θανάτου για την εκπαίδευση της χώρας μας τώρα που μπαίνει στις μυλόπετρες του Ευρωπαϊκού νερόμυλου της ΕΟΚ, ενώ συγχρόνως εξακολουθεί να διατηρεί τα δεσμά που δημιουργήθηκαν παλιότερα με τις ΗΠΑ.

Προσπαθώντας να κάνω πιο συγκεκριμένες τις θέσεις που προκύπτουν από τις αναλύσεις που έκανα προηγουμένως για τους τρεις καθιερωμένους τρόπους διοχέτευσης και παροχέτευσης των μεταρρυθμίσεων και για την ιδιαιτερότητα του εκπαιδευτικού μηχανισμού της χώρας μας, θα ήθελα να τονίσω ότι πρώτιστη ανάγκη είναι να δοθεί μεγαλύτερη δυνατότητα θέσπισης μικροτέρων ή μεγαλύτερων αλλαγών σε διδάσκοντες και διδασκόμενους σε όλες τις μορφές των σχολείων μας, στις τοπικές διοικήσεις, στις εκπαιδευτικές περιφέρειες, σε αυτόνομες δραστηριότητες που αναπτύσσονται από δημόσιους ή ιδιωτικούς οργανισμούς ή από παιδαγωγικά εργαστήρια και προπαντός από τις κατά τόπους ΕΛΜΕ και τις κεντρικές διοικήσεις των εκπαιδευτικών (τήν ΟΛΜΕ, ΟΙΕΛΕ και ΔΟΕ), που τα τελευταία χρόνια αποτελούν πρωτοποριακές δυνάμεις για την παιδεία του τόπου μας.

Με τον τρόπο αυτό θα αρχίσει να σπάει η μονολιθικότητα των στεγανών διαμερισμάτων του Κέντρου - Υπουργείου, για το οποίο μίλησα προηγουμένως, και συγχρόνως θα σταματήσουν να υπάρχουν οι μονοκατευθυντήριοι δρόμοι. Έτσι εξάλλου θα μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα αρχίσουν να δημιουργούνται οι προοπτικές για μία μεταρρύθμιση και στον τόπο μας, ή όποια δέ θα είναι μόνο διοικητική ή νομοθετική πράξη, αλλά εκφοράση της λαϊκής βούλησης για την εκπλήρωση των πόθων που πηγάζουν μέσα από την νομοτέλεια των σημερινών αντιφάσεων μας. Η παραδοχή των αντιφάσεων μας δεν αποτελεί λόγο για την εγκατάλειψή μας μέσα στο χώρο των αντιθέσεων, αλλά προϋπόθεση υπερεκμεταλλεύσεως των αντιφάσεων με πράξεις που θα οικοδομούν νέες δομές και νέους θεσμούς και θα ενεργούν καταφατικά πάνω στις αντιθέσεις μας.

Μία διευκρίνιση όμως σε όσα ανέφερα προηγουμένως είναι απαραίτητη: "Όταν είπα ότι θα πρέπει να δραστηριοποιηθούν οι κατά τόπους εκπαιδευτικοί, επιστημονικοί και παιδαγωγικοί οργανισμοί και να κινητοποιηθεί κάθε περιφέρεια δεν εννοούσα βέβαια με κανένα τρόπο ότι πρέπει να εφαρμοστεί ή κατά καιρούς τόσο δυσφημιζόμενη «διοικητική αποκέντρωση». Κι ο λόγος που δεν εννοούσα αυτή τη μορφή της «αποκέντρωσης» είναι ότι, στην εκπαίδευση τουλάχιστον, οι τυχόν αποσπώμενες από το «Κέντρο - Υπουργείο» αρμοδιότητες παρέχονται σε άλλα πάλι διοικητικά πρόσωπα (Νομάρχες, Επόπτες, Επιθεωρητές κτλ) που τελούν πάλι υπό σχέση εξάρτησης από το Υπουργείο και από κεντρικούς μηχανισμούς, οπότε η «θερμή κεντρική γραμμή» μπορεί να λειτουργήσει ανά πάσα στιγμή με την επίκληση του συσχετισμού Προϊσταμένου - Αρχής προς υφιστάμενο.

Οι απόψεις, αντίθετα, που διατύπωσα προηγουμένως για παροχή δυνατοτήτων σε τοπικούς, επιστημονικούς ή συνδικαλιστικούς οργανισμούς και στους διδασκόμενους, αποκλείουν αυτή τη μορφή διοικητικής αποκέντρωσης και δίνουν τό βάρος σε πρωτοβουλίες οργανισμών και προσώπων που έχουν από τη μία μεριά άμεση επικοινωνία με τα «δρώμενα» μέσα στο

σχολείο και στο γενικότερο εκπαιδευτικό περιβάλλον κι από την άλλη μεριά ζουν τις τοπικές συνθήκες και τις περιφερειακές ανάγκες του τόπου τους. Έτσι είναι δεμένοι με την εκπαίδευση και την παιδεία όχι με τρόπο διοικητικό, αλλά με τρόπο άμεσης, διαλεγόμενης και, ένδεχομένως, εναλλακτικής μορφής επικοινωνιών.

Σ' αυτό το σχήμα εξάλλου που προτείνω, για να δημιουργηθούν θετικές μορφές μεταρρυθμίσεων, είναι ανάγκη αναμφισβήτητα να παρεμβληθούν οι εκλεγμένοι τοπικοί άρχοντες (δήμαρχοι, πρόεδροι κοινοτήτων, σύμβουλοι, εκπολιτιστικά και συνδικαλιστικά σωματεία κτλ.), ώστε να υπεισέρχονται μέσα στις επιχειρούμενες μορφές μεταρρυθμίσεων και παράγοντες που εκφράζουν τη λαϊκή τοπική βούληση.

Τό προτεινόμενο εξάλλου σχήμα μεταρρυθμιστικών προοπτικών δεν είναι ξένο προς την ελληνική παράδοση, αφού λειτουργήσει, σύμφωνα με τις τότε κοινωνικές ανάγκες, ως κοινότητα - αυτοδιοίκηση - σχολείο, στά χρόνια της Τουρκοκρατίας. Μία επιστροφή βέβαια στο σύστημα εκείνο σήμερα θα ήταν αναμφισβήτητα μία οπτοπία, αλλά μία προσπάθεια διοικητικής προσαρμογής προς την κατεύθυνση εκείνη θα ήταν περισσότερο σύμφωνη όχι με την ελληνική παράδοση, αλλά και με τις εκπαιδευτικές ανάγκες του τόπου μας, όπως διαμορφώνονται κάτω από τις σημερινές κοινωνικές συνθήκες.

Έτσι και οι τοπικές οργανώσεις (ΕΛΜΕ, ΤΕΕ κτλ) και η τοπική διοίκηση και οι άλλοι παρεμφερείς επιστημονικοί οργανισμοί θα κινητοποιούνται και θα έβγαιναν, ως προς τις εκπαιδευτικά θέματα, από τη σημερινή αδράνεια, στην όποια έχουν καταδικαστεί, και συγχρόνως θα καταργούνταν επιτέλους ο μονόδρομος που υπάρχει από το «Κέντρο - Υπουργείο» προς την περιφέρεια και τό σχολείο.

Άλλωστε τέτοιες μορφές δραστηριότητες όχι μόνο είναι νόμιμες σε όλες τις χώρες της ΕΟΚ και των ανατολικών χωρών, αλλά και ενθαρρύνονται από την κεντρική διοίκηση, γιατί αποτελούν τά ζωγόνα παιδαγωγικά κύτταρα για την ανανέωση και μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης. Σε πολλά εξάλλου κράτη, για να επιτευχθούν τέτοιες προσπάθειες, υπάρχουν στις περιφέρειες έρευνητικά παιδαγωγικά κέντρα ή κέντρα παροχής πληροφοριών για τους εκπαιδευτικούς που ενδιαφέρονται να δημιουργήσουν κάτι καινούριο στο χώρο τους. Τέτοια κέντρα ή επιστημονικές παιδαγωγικές ακαδημίες είναι διακλαδωμένα σε πολλές περιφέρειες της Γαλλίας, της Μ. Βρετανίας, των Σοσιαλιστικών χωρών κτλ, γιατί αποτελούν εγγύηση επικοινωνίας του σχολείου με τό τοπικό περιβάλλον και τά προβλήματά του.

Στή χώρα μας για να κάνει κανείς και την πιο μικρή διερεύνηση, όχι να επιχειρήσει μία μορφή μεταρρυθμιστικής προσπάθειας, είναι ανάγκη να διαθέτει ειδική άδεια από τό «Κέντρο - Υπουργείο». Περίεργα όμως, σε οργανισμούς ή ιδιώτες ξένων χωρών παρέχονται όχι μόνο δυνατότητες διερευνήσεων, αλλά στέλνονται και υπουργικές εγκύκλιοι για να παρασχεθούν στοιχεία από ιδρύματα ή να συγκεντρωθεί υλικό που θεωρούν οι «έρευνητές» απαραίτητο για τις μελέτες τους. Κάτι τέτοιες περιπτώσεις οδηγούν τον καθένα στην άκραία και απίθανη σκέψη μήπως όλα αυτά απαγορεύονται στους Έλληνες για να μπορούν να τά κάνουν οι ξένοι που τις περισσότερες φο-

ρές έρχονται μέ δικές μας επιχορηγήσεις.

Μιά γενικότερη λοιπόν συρρίκνωση τών αρμοδιοτήτων τού «Κέντρου - Υπουργείου» μέ παράλληλη παροχή δυνατοτήτων γιά αλλαγές, τροποποιήσεις, προγραμματισμούς κυρίως στίς τοπικές ΕΛΜΕ και τά παιδαγωγικά εργαστήρια ή άλλους τοπικούς οργανισμούς, θά μάς έδινε τίς πρώτες ελπίδες ότι μπορούν νά δημιουργηθούν και στόν τόπο μας οί πρώτες προϋποθέσεις γιά αλλαγές και μεταρρυθμίσεις, οί οποίες νά εκφράζουν πραγματικές και όχι επένθετες ανάγκες τής ελληνικής κοινωνίας.

Έρχόμαστε τώρα σέ μία άλλη περιοχή τών μεταρρυθμίσεων, ή όποία δέν άφορά τά χαρακτηριστικά και τούς όρους δημιουργίας μεταρρυθμίσεων ούτε τούς τρόπους μέ τούς όποιους πραγματοποιούνται οί μεταρρυθμίσεις. Η περιοχή αύτή άφορά τό περιεχόμενο τών μεταρρυθμίσεων, σχετίζεται δηλαδή μέ τίς περιοχές στίς όποιες γίνονται βασικές αλλαγές τού εκπαιδευτικού συστήματος, ώστε νά μπορούμε νά πούμε ότι έγιναν μεταρρυθμίσεις. Καί γιά τήν περιοχή αύτή, δυστυχώς, στόν τόπο μας έχουμε παραπλανητική όρολογία, γιατί όνομάζουμε μεταρρύθμιση τίς αλλαγές πού γίνονται κυρίως στό διοικητικό μέρος τών σχολείων (πρακτικά ή θεωρητικά λύκεια, ένιαία λύκεια, έξατάξιο ή όκτατάξιο γυμνάσιο κτλ.). Καί όμως: τό περιεχόμενο τών μεταρρυθμίσεων δέν περιορίζεται μόνο σ' αύτό τό χώρο, αλλά καλύπτει ένα ευρύτερο φάσμα αλλαγών τών λειτουργιών τών σχολείων. Τό ευρύ αύτό φάσμα τών μεταρρυθμίσεων πού πραγματοποιούνται στό περιεχόμενο τής μάθησης σέ άλλες χώρες περιλαμβάνει τέσσερα επίπεδα, τά όποία συνήθως άλληλοσυμπληρώνονται. Τά τέσσερα αύτά επίπεδα είναι:

1. Πραγματοποιούνται αλλαγές στίς οργανωτικές δομές, στούς κύκλους σπουδών, στά είδη σχολείων και στούς οικονομικούς όρους λειτουργίας τών εκπαιδευτικών μέ βάση τήν ιεράρχηση τών αναγκών κτλ. Οί αλλαγές αυτές είναι βασικά διοικητικής μορφής και άπαιτούν συνήθως νομοθετικές ρυθμίσεις. Κύριο όμως χαρακτηριστικό αυτών τών αλλαγών είναι ότι οί προτεινόμενες οργανωτικές δομές διέπονται από ένα γενικότερο προγραμματισμό και προπαντός παρακολουθείται συστηματικά ή φάση τής εφαρμογής, ώστε νά επέλθουν οί κατά περίπτωση ή κατά τόπους προσαρμογές ή διαφοροποιήσεις. Αναγνωρίζεται εξάλλου ότι ή μεταρρύθμιση γίνεται ή δέ γίνεται όχι όταν προταθούν όρισμένα νέα νομοθετικά σχήματα, αλλά όταν τά νέα διοικητικά συστήματα άναπτυχθούν και φέρουν θετικά άποτελέσματα. Η κύρια φάση τής μεταρρύθμισης είναι λοιπόν ή εφαρμογή και ή απόδοση και όχι ή θέσπιση νόμων και ή έκδοση προεδρικών διαταγμάτων ή έγκυκλίων.

Στόν τόπο μας όμως έχουμε τήν έντύπωση ότι ή μεταρρύθμιση γίνεται μέ τίς δημοσιεύσεις στήν Έφημερίδα τής Κυβερνήσεως ενός εκπαιδευτικού νομοθετήματος. Τό πώς όμως αύτό τό νομοθέτημα εφαρμόζεται ή δέν εφαρμόζεται, κατά τόν όρθό παιδαγωγικό τρόπο και σύμφωνα μέ τούς κανόνες εισαγωγής σχολικών αλλαγών, κανείς δέν είναι σέ θέση νά τό παρακολουθήσει. Οί εκπαιδευτικοί και τό έποπτικό προσωπικό τής εκπαίδευσης τό εφαρμόζουν, όπως τό αντιλαμβάνονται, και «άναφέρουν» σχετικά στούς

προϊσταμένους τήν εκτέλεση τών νομίμων, άχι όμως παρατηρήσεις γιά βελτίωση ή ένδεχόμενη άποτυχία ενός προτεινόμενου νομοθετικού μέτρου. Έπικρατεί ή άποψη ότι οί νόμοι δέν μπορούν νά κριθούν ούτε νά βελτιωθούν, αλλά πρέπει νά εφαρμοστούν έστω και τυπικά.

Στόν τόπο μας λοιπόν πραγματοποιούνται, κατά καιρούς, διοικητικές αλλαγές και τροποποιήσεις χωρίς όμως νά άκολουθείται ένας ευρύτερος προγραμματισμός και προπαντός χωρίς νά παρακολουθείται ή κύρια φάση αυτών τών μεταρρυθμίσεων, ή προετοιμασία δηλαδή και ή εφαρμογή αυτών τών αλλαγών.

Η πιο σπουδαία όμως παράλειψη παρατηρείται στήν άνυπαρξία συστηματικής προετοιμασίας τού έποπτικού και καθαρά εκπαιδευτικού προσωπικού πού θά εφαρμόσει τά νέα μέτρα. Γιά τήν καθιέρωση π.χ. τού Γυμνασίου και τών νέων μαθημάτων ή γιά τά μαθήματα έπιλογής τών Λυκείων δέν έγινε καμιά συστηματική προετοιμασία στό εκπαιδευτικό προσωπικό, ούτε δόθηκαν «διβλία δασκάλου», τά όποία νά περιέχουν τίς γενικές τοποθετήσεις και συγκεκριμένες οδηγίες γιά τούς τρόπους διδασκαλίας και γιά τήν έκταση τού παρεχόμενου ύλικού. Σέ οποιαδήποτε χώρα τής Ευρώπης κι άν εφαρμόζόταν μία τέτοια αλλαγή τό πρώτο πράγμα πού θά γινόταν θά ήταν νά προετοιμαστεί τό κατάλληλο προσωπικό. Σ' έμάς όμως έπρεπε οί γυμνασιάρχες, άφού θά διευθύνουν μία νέα εκπαιδευτική μοσάδα, οί λυκειαρχές και οί καθηγητές πού θά διδάξουν τά «νέα» μαθήματα νά προετοιμαστούν μέ τρίμηνη τουλάχιστον μετεκπαιδευση και νά έφοδιασθούν μέ τό κατάλληλο έντυπο και έποπτικό ύλικό. Έτσι ή νέα διοικητική διαρρύθμιση τής μέσης παιδείας θά είχε πραγματικά άποτελέσματα. Θά έπρεπε ακόμα, μετά από ένα έτος εφαρμογής, νά συγκεντρωθούν οί εμπειρίες και νά γίνουν οί ένδεχόμενες αλλαγές. Άλλιώς οί διοικητικές αλλαγές δέν επιφέρουν σχεδόν κανένα ουσιαστικό άποτέλεσμα στήν παιδεία τού τόπου.

Γιά όλους αυτούς τούς λόγους μπορεί κανείς εύκολα νά βγάλει τό συμπέρασμα γιατί δέν έγινε αισθητή αύτή ή μικρή έστω εκπαιδευτική αλλαγή· μπορεί ακόμα νά καταλάβει γιατί έγιναν έντονα αισθητά τά άρνητικά της στοιχειά, ή έμφαση π.χ. στό σύστημα τών άλλεπάλληλων εξετάσεων πού θά πλήξουν καιρια τό μαθητικό και τό φοιτητικό κόσμο.

2. Ός πρός τό περιεχόμενο τής μάθησης πού πραγματοποιείται στά σχολεία μπορούν νά δημιουργηθούν αλλαγές και στή διδασκόμενη ύλη. Τέτοιες αλλαγές πραγματοποιούνται μέ τήν πρόσθεση ή άφαίρεση μαθημάτων, μέ τήν αλλαγή τού περιεχομένου όρισμένων μαθημάτων, μέ τήν αύξομείωση τών ώρών διδασκαλίας κτλ. Ο γενικότερος δηλαδή προγραμματισμός στήν παρεχόμενη ύλη μέ τήν πρόσθεση ή άφαίρεση γνώσεων, έρμηνειών, αναλύσεων, συνθετικών θέσεων, αξιολογικών τοποθετήσεων, κρίσεων κτλ στά διδασκόμενα μαθήματα επιδιώκει νά τροποποιήσει τήν παρεχόμενη μάθηση και έπομένως νά άλλαξει ουσιαστικά τήν πραγματοποιούμενη μέσα στά σχολεία μόρφωση. Η κατεύθυνση αύτή αλλαγής τού περιεχομένου τής σχολικής μάθησης πραγματοποιείται συχνά σέ άλλες χώρες, ώστε νά άκολουθούν τά σχολεία τίς κοινωνικές στάσεις ως πρός τό ρόλο τών γνώσεων στή λειτουργία τών δομικών τροποποιήσεων. Η θέσπιση

ὅμως μιᾶς τέτοιας ἀλλαγῆς δέ γίνεται βιαστικά καί πρόχειρα, ἀλλά μέ βάση ἕνα συγκεκριμένο προγραμματισμό καί μέ συνεργασία πολλῶν εἰδικῶν (φυσικῶν, μαθηματικῶν, ψυχολόγων, παιδαγωγῶν, προγραμματιστῶν, κοινωνιολόγων, φιλολόγων, γλωσσολόγων, κτλ.), ὥστε οἱ ἐπερχόμενες ἀλλαγές νά ἔχουν μελετηθεῖ ἀπό πολλές μεριές καί προπαντός νά ἔχει καθορισθεῖ *τί συγκεκριμένους σκοπούς ἐπιδιώκουν* νά ἐπιφέρουν αὐτές οἱ ἀλλαγές στή διδασκόμενη ὕλη καί στόν διαμορφούμενο τύπο ἀνθρώπου.

Στή χώρα μας κατά καιρούς ἐπέρχονται ὀρισμένες τροποποιήσεις στά προγράμματα τῶν μαθημάτων. Οἱ τροποποιήσεις ὅμως αὐτές δέν μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν ὡς οὐσιαστικές, γιατί ἐξυπηρετοῦν *τούς ἴδιους σκοπούς* καί χρησιμοποιοῦνται κυρίως μόνο γιά νά φανεῖ ὅτι κάτι ἄλλαξε στήν ἐκπαίδευση. Τό κύριο ὅμως χαρακτηριστικό αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν εἶναι ὅτι ἀκολουθοῦν ξένα πρότυπα, ξένα βιβλία, ξένα ἐγχειρίδια, τά ὁποῖα μεταφέρουν πρός τό «συντηρητικότερο καί πρός τό λογιότερο», ὥστε νά ἐξυπηρετοῦνται οἱ βαθύτεροι σκοποὶ πού διέπουν τά προγράμματα μαθημάτων τῶν σχολείων μας, οἱ «φρονηματοιστικοί» δηλαδή, «σωφρονιστικοί», «ἠθικολογικοί» καί «ἐπιστημονικοφανεῖς» στόχοι τῆς ἐκπαίδευσης τοῦ τόπου μας. Στή χώρα μας δηλαδή οἱ ἀλλαγές πού γίνονται στή διδασκόμενη ὕλη, τίς περισσότερες φορές, δέν ἐξυπηρετοῦν δικά μας συμφέροντα καί δικές μας ἀνάγκες, ἀλλά ξένες ἀνάγκες καί ξένες δραστηριότητες, χωρίς νά λογαριάσουμε ἂν αὐτές οἱ καταστάσεις, πέρα ἀπό τήν «ἠθικολογική» προσαρμογή τους, πρέπει νά ὑποστοῦν καί σειρές ἄλλων προσαρμογῶν, ὥστε νά ἐξυπηρετοῦν τίς ἀνάγκες τῆς χώρας μας καί τῆς κοινωνίας μας πού εἶναι φυσικό νά ὑφίστανται, μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, πολλές ἀλλαγές ποσοτικῆς καί ποιοτικῆς ὑφῆς.

3. Ἐκτός ἀπό τίς ἀλλαγές στίς διοικητικές δομές καί στό περιοχόμενο τῆς διδασκόμενης ὕλης εἶναι δυνατό νά ἐπέλθουν πολύ σημαντικές τροποποιήσεις στά χρησιμοποιούμενα μέσα μάθησης καί μέσα διδασκαλίας. Οἱ ἀλλαγές αὐτῆς τῆς μορφῆς ἐπέρχονται μέ τή χρήση ἐποπτικῶν ὀργάνων, μέ τή χρήση νέων μορφῶν βιβλίων, μέ νέα συστήματα τεχνολογικῆς μορφῆς κτλ. Ὅλες αὐτές βέβαια οἱ ἀλλαγές ἔχουν ὡς σκοπὸ νά ἐπιφέρουν καλύτερη μάθηση καί νά διευκολύνουν τό ἔργο τῆς διδασκαλίας.

Σ' αὐτή τή μορφή τῆς ἀλλαγῆς πού πραγματοποιεῖται στά σχολεῖα οἱ παιδαγωγοὶ ἄλλων χωρῶν εἶναι ἐπιφυλακτικοί καί καταβάλλεται προσπάθεια νά μὴ καθιερῶνται ἕνα μέσο τεχνολογικῆς μόρφωσης πρὶν γνωσθεῖ σέ ὅλη τήν ἔκταση, ἂν ἔχει θετικά ἢ ἀρνητικά ἀποτελέσματα στή μάθηση. Γι' αὐτό τό λόγο ὑπάρχουν σέ πολλές πόλεις καί σέ πολλές περιοχές ἄλλων χωρῶν (Ἀγγλία, ΗΠΑ, κτλ) κέντρα ἐπίδειξης τῆς ἀποτελεσματικότητας τῶν τεχνολογικῶν μέσων διδασκαλίας, ὥστε οἱ καθηγητές, πρὶν χρησιμοποιήσουν ἕνα μέσο διδασκαλίας, νά ἔχουν πειστεῖ γιά τήν ἀποτελεσματικότητά του. Πρέπει ὅμως νά ὁμολογήσουμε ὅτι πολλές φορές τά ὀικονομικά συμφέροντα πού ὑποκινοῦν τήν προώθηση τέτοιων τεχνολογικῶν μέσων εἶναι τόσο ἰσχυρά, ὥστε οἱ ἐκπαιδευτικοί, ἅθελα τίς περισσότερες φορές, ὑποκύπτουν στούς πειρασμούς τῆς ἀκριτοῦς χρησιμοποίησής τους.

Στόν τόπο μας τά ἐποπτικά μέσα διδασκαλίας εἶναι

Νέες ἐκδόσεις (Φλεβάρης)

**ΓΙΩΡΓΟΣ
ΧΕΙΜΩΝΑΣ**
Οἱ χτίστες

**ΜΕΝΗΣ
ΚΟΥΜΑΝΤΑΡΕΑΣ**
Τό κουρεῖο

ΚΛΕΙΤΟΣ ΚΥΡΟΥ
Ξένες φωνές
(μεταφράσεις)

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΚΕΔΡΟΣ**
Πανεπιστημίου 44 - Τηλ 3615.783

πολύ περιορισμένα, αν όχι άγνωστα. Στά σχολεία ή δεν υπάρχουν ή, όταν υπάρχουν, είναι κλειδωμένα σε κάποια αίθουσα και παραδίδονται με «πρωτόκολλο παραλαβής» από κάποιο υπεύθυνο σε άλλο υπεύθυνο. Έτσι η τεχνολογία της μάθησης ή η παιδαγωγική τεχνολογία είναι πράγματα άγνωστα στον τόπο μας. Σε μερικά σχολεία εξάλλου οι καθηγητές, κυρίως των φυσικών επιστημών, χρησιμοποιούν τα έποπτικά όργανα ως στοιχεία επίδειξης ενός «πειράματος» και όχι ως μέσα μάθησης και ανακάλυψης των γνώσεων. Σχεδόν άγνωστη επίσης ή πολύ περιορισμένη είναι ή χρησιμοποίηση του διβλίου – τετραδίου, του διβλίου δηλαδή που περιέχει ασκήσεις για λύση από τό μαθητή. Κι' όμως αυτό τό μέσο είναι σημαντικό για νά μπει ή μάθηση σε μιά ενεργητική τουλάχιστον κατεύθυνση.

4. Τέλος πρέπει νά αναφέρουμε τίς τροποποιήσεις περιεχομένου που έπέρχονται στή σχολική μάθηση μέ τίς αλλαγές διδακτικών μεθόδων, μέ τίς αλλαγές στίς σχέσεις διδάσκοντος και διδασκόμενου, μέ αλλαγές στά μέσα διάγνωσης, αξιολόγησης και εξέτασης, κτλ. "Όλες αυτές οι αλλαγές επιδιώκουν νά επιφέρουν τροποποίηση στό εκπαιδευτικό κλίμα ή αλλαγή στήν πνευματική ατμόσφαιρα που επικρατεί μέσα στήν τάξη.

Πρός αυτή την κατεύθυνση έχουν δημιουργηθεί σε ξένες χώρες πολύ αξιολογες μεταβολές, άλλοτε άθροισμα και άλλοτε μέ αναταραχές (περίοδος 1960-70 στίς ΗΠΑ και στήν Εύρωπη μέ άποκορύφωμα τό Μάη του 1968). Οι μεταβολές που άφορούν τό παιδαγωγικό κλίμα που επικρατεί μέσα στήν τάξη είναι πολύ αξιολογες και πραγματικά δημιουργούν ένα νέο είδος σχολείου. Τά επιτεύγματα αυτής της περιοχής έχουν γίνει αρκετές φορές αντικείμενο σεμιναρίων, συνεδρίων, κτλ στίς ανατολικές και δυτικές χώρες και έχουν βοηθήσει νά λάβουν τεράστιες εκτάσεις συγκεκριμένοι κλάδοι των παιδαγωγικών επιστημών, όπως ή ψυχοπαιδαγωγική ή παιδαγωγική ψυχολογία, ή κοινωνιολογία της άγωγής, ή μικροκοινωνιολογία της τάξης, ή μικροδιδασκαλία, κτλ. που δυστυχώς στον τόπο μας και σαν τάσεις είναι ακόμα αρκετά άγνωστες. Τό κύριο επίτευγμα πάντως όλων αυτών των τάσεων είναι ότι άλλαξε ή σχέση μεταξύ διδάσκοντος και διδασκόμενου, γιατί ό διδασκόμενος δεν είναι, όσο τουλάχιστον παλιότερα, παθητικός δέκτης της μάθησης, αλλά ενεργό στοιχείο μέ πρωτεύοντα ρόλο σε όλες τίς διαδικασίες της μάθησης και διδασκαλίας, είτε αυτές άφορούν τίς χρησιμοποιούμενες μεθόδους, είτε αποφάσεις για μέσα διάγνωσης, είτε ακόμα άφορούν αυτές οι διαδικασίες τροποποίηση μέσων αξιολόγησης.

Μέ όσα αναφέραμε παραπάνω νομίζω ότι ενημερωθήκαμε, ως ένα σημείο, σε ποιές περιοχές έγιναν και γίνονται αλλαγές στο «περιεχόμενο» των σχολείων· είδαμε δηλαδή ποιές αλλαγές έπέρχονται στο χώρο των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων και καταλάβαμε, μέ κάποιες συγκεκριμένες αναφορές, τί θα πεί περίπου εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και τίς αλλαγές πρέπει νά περιλαμβάνει για νά θεωρηθεί πραγματικά μεταρρύθμιση. Διαπιστώσαμε ακόμα ότι σε σχέση μ' αυτό που ονομάζεται «εκπαιδευτική μεταρρύθμιση» έμεις ελάχιστα πράγματα έχουμε κάνει,

άφου λείπουν βασικά στοιχεία από τίς εκπαιδευτικές αλλαγές που πρόσφατα έγιναν, ώστε νά μπορούμε νά χαρακτηρίσουμε αυτές τίς αλλαγές ως «μεταρρυθμίση». Αντίθετα, μέ τίς αλλαγές που έγιναν σε όρισμένες περιοχές, όπως π.χ. στήν άνώτατη παιδεία μέ τον νόμο 815/78, πρέπει νά πούμε ότι παρατηρήθηκαν τάσεις όπισθοχώρησης και όχι προόδου.

Στον ευρωπαϊκό χώρο, μετά τη λήξη του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, έγιναν αρκετές μεταρρυθμίσεις σε δυτικές και ανατολικές χώρες. Οι πιο έκτεταμένες μεταρρυθμίσεις έγιναν βέβαια στίς ανατολικές χώρες, γιατί εκεί καταβλήθηκε προσπάθεια νά δημιουργηθεί ένα άλλο κλίμα μέσα στο σχολείο, ώστε νά εξυπηρετηθούν οι πολιτικοί και κοινωνικοί στόχοι γενικότερης αλλαγής της νοοτροπίας από την άτομικιστική βάση της στή κοινοτική ή κοινοδιακή μορφή της. Δυστυχώς όμως δεν έχουμε γι' αυτές τίς χώρες όλες τίς απαραίτητες γνώσεις, ώστε νά αξιολογήσουμε την ποιότητα των εκπαιδευτικών αλλαγών που έχουν δημιουργηθεί σ' αυτές τίς χώρες. Είμαστε τόσο προσανατολισμένοι προς τη Δύση και όχι προς την Ανατολή ώστε δυσκολευόμαστε ακόμα και νά κατανοήσουμε τίς τάσεις.

Στήν άρχή, στον ευρωπαϊκό δυτικό χώρο, κυρίως μετά τό 1950, οι μεταρρυθμίσεις απέδωσαν στήν προέκταση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και στον επαγγελματικό και σχολικό προσανατολισμό των μαθητών σύμφωνα μέ τίς ικανότητές τους. Αργότερα, κυρίως μετά τό 1960, οι μεταρρυθμίσεις πέρασαν σε νέα φάση. Μέ τίς μεταρρυθμίσεις δεν επιδιωκόταν μόνο ή διοικητική ρύθμιση των σχολείων, αλλά έκπονούσαν μακρόπνοα και συγκεκριμένα προγράμματα αλλαγής τρόπων διδασκαλίας, αλλαγής τρόπων και μεθόδων μάθησης και ιδιαίτερη έμφαση δινόταν στο νά αλλάξουν οι σχέσεις μεταξύ καθηγητών και μαθητών. Επίσης προωθήθηκε σε όλες τίς ευρωπαϊκές χώρες ή ευρύτερη συμμετοχή των μαθητών και φοιτητών στο έργο των σχολείων και των πανεπιστημίων. Η συμμετοχή μάλιστα αυτή μπορεί νά θεωρηθεί τό πιο βασικό στοιχείο ουσιαστικής εγγύησης ότι οι μεταρρυθμίσεις κατευθύνθηκαν σε ριζικές λύσεις, γιατί έγινε, κατά κάποιο τρόπο, ανατροπή του άπολυταρχικού διοικητικού ίσοζυγίου που επικρατούσε ως τότε στα εκπαιδευτικά ιδρύματα, άφου οι διοίκηση των σχολείων άνηκε μόνο σε εκπροσώπους του κράτους και της εκπαιδευτικής έποπτείας. Η Ελλάδα όμως, πρέπει νά όμολογήσουμε ότι έμεινε έξω από αυτό τον κύκλο των ευρωπαϊκών αλλαγών που έγιναν στα δυτικά ή ανατολικά κράτη και κατά περιόδους μόνο έγιναν προσπάθειες νά «θεσπιστούν μέ νόμους» όρισμένες διοικητικές μεταρρυθμίσεις. Η μόνη εξέχουσα προσπάθεια που παρουσίαζε αρκετά έχέγγυα ότι θα άρχιζε κάποια μεταρρύθμιση και στον τόπο μας, μέ την ικανοποίηση αναγκών ευρύτερου φάσματος, έγινε τό 1964, αλλά σταμάτησε πολύ γρήγορα, πριν ακόμα δώσει τίς συνολικές τάσεις που θα εξέφραζε, ώστε νά μπορούμε νά τη χαρακτηρίσουμε σε συστηματικό μέ τίς μεταρρυθμίσεις άλλων χωρών.

Οι μεταρρυθμίσεις «περιεχομένου» που αναφέραμε προηγουμένως ότι πραγματοποιήθηκαν σε ευρωπαϊκές χώρες, δεν έγιναν από τη μιά μέρα στήν άλλη ούτε μέ ένα ή δύο νομοθετικά διατάγματα και μερικώς έγκυκλίου, αλλά μέ συστηματικές και έκτεταμένες διε-

ρευνήσεις που πραγματοποιήθηκαν από παιδαγωγικά κέντρα, από παιδαγωγικά εργαστήρια και από αυτόνομα επιστημονικά ιδρύματα. Οι μεταρρυθμίσεις δηλαδή δεν ήταν έργο μόνο διοικητικής ρύθμισης με νομοθετικές τακτοποιήσεις, αλλά και έργο επιστημονικού προγραμματισμού και συστηματικής εφαρμογής. Γιατί μεταρρύθμιση, όπως φάνηκε από όσα έχουμε εκθέσει ως εδώ, δεν είναι μόνο ή διοικητική και νομοθετική καταγραφή της πορείας, αλλά όλοι οι «δηματισμοί» της πορείας, ή μορφή της πορείας, ή πράξη. Λέμε ότι έγινε ή δεν έγινε μεταρρύθμιση όχι όταν ψηφίστηκε ή δεν ψηφίστηκε ένας νόμος, αλλά όταν ή σχολική πραγματικότητα άλλαξε σε ριζικά θέματα την ύφή της. Για να γίνει όμως αυτή η ριζική αλλαγή και να πάρει όχι νομοθετικό αλλά σχολικό και εκπαιδευτικό ύψος, πρέπει να δραστηριοποιηθούν επιστημονικά ιδρύματα, τα οποία θα παρακολουθούν όλες τις φάσεις της εφαρμογής σε όλες τις περιφέρειες της επικράτειας. Γι' αυτό τό λόγο μεταρρυθμίσεις χωρίς τη δημιουργία πραγματικών κέντρων έρευνών, και όχι συμβουλευτικών ιδρυμάτων «παρά τω Ύπουργώ», δεν μπορούν σήμερα να γίνουν σε καμιά χώρα. Οι νομοθετικές διευθετήσεις των μεταρρυθμίσεων καθορίζουν τό γενικό υπόστρωμα πάνω στο οποίο θα κινηθεί ή μεταρρύθμιση, αλλά ή μεταρρύθμιση θά υπάρξει ή όχι ως «οικοδόμηση» μόνο εφόσον οι έρευνήτες, με τη βοήθεια των διδασκόντων και διδασκομένων, προγραμματίσουν και παρακολουθήσουν τήν εκτέλεση των εργασιών. Αύτός είναι ο λόγος που σε άλλες χώρες δίνεται τό προβάδισμα όχι στη «μελέτη» των θεμάτων της παιδείας αλλά στις έρευνες για τήν εκπαίδευση, ώστε αυτά που θά πραγματοποιηθούν νά μήν είναι μόνο «πολιτικές» υποσχέσεις αλλά και εκπαιδευτικές πράξεις. Μέ τό νά στέλνεις μία εγκύκλιο σε όλα τά σχολεία της επικράτειας δεν μπορείς νά ισχυριστείς ότι έκανες μεταρρύθμιση, αφού οι δάσκαλοι και οι καθηγητές καλούνται νά εκτελέσουν νόμους και όχι νά εφαρμόσουν συγκεκριμένες εκπαιδευτικές πράξεις για τίς οποίες θά έχουν εκπαιδευτεί με τόν κατάλληλο τρόπο.

Για νά γίνει καλύτερα κατανοητό τό θέμα που ανάπτυξα λίγο πριν, αναφέρω δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις οι οποίες δείχνουν πώς τά κέντρα έρευνας ένοσρκώνουν, κάνουν συγκεκριμένες πράξεις, τίς μεταρρυθμίσεις. Η μία περίπτωση είναι από τή Μεγ. Βρετανία και ή άλλη από τή Σοβιετική Ένωση.

Στό Schools Council τού Λονδίνου έχουν γίνει πάνω από 200 έρευνες μέσα στά τελευταία δέκα χρόνια λειτουργίας του, για μεθόδους διδασκαλίας, για συγγραφή βιβλίων, για παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών κτλ. Τό κέντρο αυτό είναι τελείως αυτόνομο και επιχορηγείται από τό κράτος. Οι έρευνές του προσφέρονται στους εκπαιδευτικούς μέσω εκδοτικών οίκων ή ανεξαρτήτων εκδόσεων. Έτσι ο εκπαιδευτικός που θά διδάξει Ιστορία, μαθηματικά, φυσική και κλασικά κείμενα σε μετάφραση δεν έχει στά χέρια του ένα τόμο ή μία εγκύκλιο αλλά μία σειρά βοηθημάτων για τήν καθημερινή πρακτική τού σχολείου. Από αυτή τή σειρά βοηθημάτων μπορεί νά διαλέξει αυτό που τού ταιριάζει ή νά προσθέσει και κάτι άλλο από τή δική του πείρα. Δεν μπαίνει όμως στην τάξη έχοντας στό νου του «εκτέλεση νόμων και εγκυκλίων συμφώνως τω άρθρω κτλ».

Η δεύτερη περίπτωση αφορά τίς έκτεταμένες έρευνες που έχουν γίνει στη Σοβιετική Ένωση από τήν ομάδα τού Λεονίντ Ζανκώφ (πέθανε πέρσι). Ο Ζανκώφ με τούς συνεργάτες του ξεκίνησαν τίς επιστημονικές έρευνες για τήν εκπαίδευση από ένα συγκεκριμένο, κοινό όχι πειραματικό, σχολείο της Μόσχας με σκοπό νά ανανεώσουν τά προγράμματα μάθησης και διδασκαλίας των σχολείων. Οι έρευνες αυτές απλώθηκαν ύστερα σε 1200 περίπου άλλα σχολεία όλης της Σοβιετικής Ένωσης και απέβλεπαν όχι στη συγγραφή μόνο επιστημονικών μελετών αλλά και στην εφαρμογή αυτών των αποτελεσμάτων με συγγραφή νέων βιβλίων, με διδακτικές οδηγίες κτλ. Επί είκοσι πέντε χρόνια ή ομάδα δούλευε και παρείχε συνεχώς υλικό στά σχολεία για ανανέωση. Μέ βάση λοιπόν αυτές τίς έρευνες και εφαρμογές έγιναν εδώ και δύο χρόνια μεγάλες μεταρρυθμιστικές αλλαγές στο περιεχόμενο διδασκαλίας και μάθησης σε όλα τά σχολεία της Σοβιετικής Ένωσης. Η μεταρρύθμιση δηλαδή και σ' αυτή τήν περίπτωση δεν ήταν έργο νομοθετικό ή διοικητικό, αλλά κυρίως θέμα επιστημονικό μέσα στά πλαίσια μιάς γενικότερης πολιτικής.

Μέ βάση λοιπόν τίς απόψεις που αναπτύχθηκαν προηγουμένως μπορούμε νά προχωρήσουμε σε μιά πολύ θλιβερή διαπίστωση: Στη χώρα μας ή εκπαίδευση έχει τελείως αποκοπεί από τίς επιστήμες και ιδιαίτερα από τίς παιδαγωγικές και ψυχοκοινωνιολογικές επιστήμες. Γι' αυτό δεν υπάρχει ούτε θά υπάρξει σοβαρός εκπαιδευτικός προγραμματισμός. Κι όμως οι επιστήμες αυτές και οι έρευνες θά μπορούσαν νά πραγματοποιηθούν με μικρά ποσά χρημάτων, πολλές φορές μάλιστα άδαπάνως για τό δημόσιο, γιατί πολλοί εκπαιδευτικοί επιθυμούν νά δουλέψουν για καλύτερη εκπαίδευση, αλλά δεν τούς δίνεται ούτε ή άθηση αλλά ούτε και ή άδεια. Αντίθετα, αν αρχίσουν νά δοκιμάζουν κάτι τέτοιο, καταδιώκονται ή τίθενται σε δυσμένεια. Τό επίσημο δηλαδή κράτος καταδιώκει τήν έρευνα για τή βελτίωση της εκπαιδευτικής στάθμης. Αυτό είναι πολύ σοβαρό, κι αν δεν αλλάξει είναι αδύνατο νά γίνουν αλλαγές στην εκπαίδευση.

Όλα αυτά τά στοιχεία που αναφέραμε μās δείχνουν νομίζω καθαρά ότι βασικές προϋποθέσεις για μιά σωστή μεταρρύθμιση είναι ή ανάπτυξη μιάς συστηματικής έρευνας με τήν ίδρυση παιδαγωγικών σχολών, έρευνητικών κέντρων παιδείας, κτλ. Χωρίς αυτές τίς υποδομές και προϋποθέσεις οι αλλαγές και οι λεγόμενες μεταρρυθμίσεις θά στηρίζονται σε προσωπικές θέσεις και στενά κυβερνητικές ή κομματικές θέσεις. Έτσι, οι άρχαιότεροι στην ιεραρχία της εκπαίδευσης και οι πλησιέστεροι στην ιδεολογία και φιλοσοφία των κομματικών γραφείων, θά έχουν πάντα τόν πρώτο λόγο. Έτσι, οι ύπηρεσιακοί παράγοντες και τά πρόσωπα κλειδιά στις άνωτερες διοικητικές θέσεις θά κάνουν τίς αλλαγές χωρίς νά αλλάζουν τήν πορεία της εκπαίδευσης στόν τόπο μας. Έτσι, ή πολιτική των γενικότερων πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών εξαρτήσεων θά διαιωνίζεται με τή θέσπιση «αλλαγών» ανάλογα με τίς γενικότερες δεσμεύσεις και εξαρτήσεις.

Στή χώρα μας λοιπόν όλα δείχνουν ότι έχουν δημιουργηθεί θεμελιακοί όροι άδιεξόδου στό χώρο της εκπαίδευσης. Τό άδιέξοδο έξάλλου δεν όφείλεται

μόνο σέ εκπαιδευτικές ή σχολικές αίτιες, αλλά και σέ μιά σειρά πολιτικών συνδέσεων, πολιτικών θέσεων και κοινωνικών στόχων. Είναι λοιπόν φυσικό οι προοπτικές και προϋποθέσεις για μιά εκπαιδευτική μεταρρύθμιση να είναι περιορισμένες, γιατί οι αντιφάσεις που αντιμετωπίζονται στό χώρο τής εκπαίδευσης είναι στήν ουσία αντιφάσεις που αντιμετωπίζει ή χώρα μας καθώς βρίσκεται στήν οικονομική περιφέρεια του λεγόμενου αστικού δυτικού κόσμου. Η παραγνώριση των αντιφάσεων αυτών, θά έδειχνε όχι μόνο άφέλεια αλλά και ένοχη. Όλες αυτές όμως οι διαπιστώσεις δέν μπορούν να μās οδηγήσουν σέ άπαισιδοξία και άδράνεια. Ξέρουμε βέβαια ότι ή εκπαιδευτική κατάστασή μας δέ λύνεται με μιά εκπαιδευτική επανάσταση διαλέξεων, άρθρων και μελετών. Όστόσο, χωρίς να αποκλείει κανείς τήν περίπτωση άναγκαίας και ραγδαίας μεταρρύθμισης στό χώρο τής εκπαίδευσης λόγω συνειδητοποίησης νέων πολιτικών και μορφωτικών συσχετισμών, είναι δυνατό να γίνουν και στόν τόπο μας σημαντικές αλλαγές στό χώρο τής εκπαίδευσης για τή δημιουργία μιάς πραγματικά σύγχρονης παιδείας με τήν καθιέρωση ορισμένων παιδαγωγικών θέσεων που άποτελούν κοινό κτήμα κάθε εκπαιδευτικής φιλοσοφίας και προετοιμάζουν ένα ευρύτερο φάσμα μεταρρυθμίσεων:

- Η άγωγή που προσφέρεται σήμερα δέν μπορεί να είναι αυταρχική, άπολυταρχική, συγκεντρωτική και στενά νοσηριακή, αλλά συνεργατική και συμμετοχική με κύριους φορείς τούς συνειδητούς δασκάλους και διδασκομένους.

- Η εκπαίδευση ως αυτόνομη και μεταρρυθμιζόμενη κοινωνική δομή που λειτουργεί χάρη στους νόμους τής κοινωνικής ανέλιξης πρέπει να έξυπηρετεί τήν κοινωνική συμβίωση και τούς διαλεκτικούς νόμους που διέπουν τήν ανέλιξη τής σέ νέους ρυθμούς και τρόπους ζωής. Κανείς δέν έχει δικαίωμα να σταματά τήν ανέλιξη τής ζωής και να ύπηρετεί τό θάνατο ή τό μαρασμό τής κοινωνίας.

Η παιδαγωγική δέν ύπάρχει για να ύπηρετεί τήν κρατική έξουσία και τήν κυβερνητική ιδεολογία, αλλά για να ύπηρετεί τό παιδί και τήν κοινωνία στήν όποια πρόκειται να ζήσει. Αν δέν προστατέψουν και δέν σώσουν τό παιδί οι δάσκαλοι και οι καθηγητές κανένας άλλος δέν μπορεί να τό προστατέψει ώστε να δημιουργήσει τήν κοινωνία που ταιριάζει στους κοινωνικούς νόμους ανέλιξης και στόν άνθρωπο.

Ο παιδαγωγός και ό δάσκαλος ζώντας μέσα σέ έναν κόσμο αντιφάσεων δέν μπορούν παρά να αισθάνονται και να διώνουν με άίσθηση ευθύνης αυτές τις αντιφάσεις, αλλά και τή δυναμική που έμπεριέχεται σ' αυτές τις αντιφάσεις. Η συνειδητοποίηση αυτής τής δυναμικής από τούς φωτισμένους εκπαιδευτικούς λειτουργούς άποτελεί τή βασική προϋπόθεση όχι για ύποταγή, αλλά για ξεπέραςμα αυτής τής αντιφατικής κατάστασης, ή όποία δέν έξυπηρετεί τόν άνθρωπο, αλλά κοινωνικά παράνομες καταστάσεις. Συνειδητοποιώ μιά αντίφαση και κοινωνική παρανομία σημαίνει ότι δημιουργώ τις προϋποθέσεις για τήν άναπτυξη τής ευθύνης μου και τής ευθύνης των άλλων για τήν κατά μέτωπο αντιμετώπισή της.

Ο παιδαγωγός και ό έρευνητής των παιδαγωγικών θεμάτων δέ δουλεύει μόνο για τό τώρα και για τό

συμβιβασμό, αλλά για τό αύριο. Διδασκαλία λοιπόν σημαίνει δημιουργία προϋποθέσεων και προοπτικών για πραγματική μεταρρύθμιση και όχι όπισθοδρομηση ή καθιέρωση ή παγιποίηση τής ύπάρχουσας κατάστασης.

Τό θέμα μας προσπαθήσαμε να τό δούμε από πολλές πλευρές: θελήσαμε να τό δούμε μέσα από τή διερεύνηση του γενικού καθορισμού τής μεταρρύθμισης, μέσα από τις έξωτερικές μορφές με τις όποιες παρουσιάζεται ή μεταρρύθμιση και μέσα από περιεχόμενο των μεταρρυθμίσεων. Προσπαθήσαμε ακόμα να τό δούμε μέσα από τις συναρτήσεις του με τόν ελληνικό και τούς γενικότερους κοινωνικούς και πολιτικούς συσχετισμούς και όχι ως ένα άπομονωμένο και άποκομμένο θέμα. Όλες οι διερευνήσεις, που θά μπορούσαν να είναι περισσότερες και πιο διεξοδικές, μās οδηγούσαν πάντα τελικά στό δάσκαλο και μαθητή, ως φορείς τής αλλαγής. Όποιοσδήποτε λοιπόν δουλεύει μέσα στό χώρο των παιδαγωγικών επιστημών δέν μπορεί παρά να στηρίζει και να ύπηρετεί τόν άγώνα των φωτισμένων εκπαιδευτικών και διδασκομένων. Άλλίως προδίδει τήν άποστολή του και ύπηρετεί ξένα προς τήν επιστήμη του συμφέροντα. Η παιδαγωγική επιστήμη, όταν δέν παραχαράσσεται, ύπηρετεί τούς δρόμους που επιβάλλονται από τήν κοινωνική ανέλιξη και τή δυναμική των αντιθέσεων.

Όλα λοιπόν αυτά μās οδηγούν σέ ένα συνοπτικό συμπέρασμα: Χωρίς δάσκαλο και μαθητή που να στοχάζονται έλεύθερα και να δουλεύουν μέσα στό χώρο τής εκπαίδευσης και τής έλεύθερης κοινωνίας δέν μπορούμε να έχουμε προκοπή. Ο Α. Δελμούζος παλιά τό είχε πει: «Βασικό αίτημα είναι τό τό αίτημα τής έλευθερίας στό δάσκαλο και στό μαθητή». Η θέση αυτή δείχνει ότι ό δάσκαλος και ό καθηγητής πρέπει να παύσουν να ύπηρετούν τηλεκατευθυνόμενους σκοπούς και ιδεολογικές κατευθύνσεις που κατασκευάζονται από «άνώτερους» παράγοντες, έπιστημονικούς ή διοικητικούς. Ο δάσκαλος δέν μπορεί να έχει στό νοϋ του πάρεξ έλευθερία και πραγματική παιδεία για τήν προκοπή του τόπου του. Πολύ επικαιρος έξακολουθεί να είναι ό λόγος του Δημ. Γληνοϋ: «Ο δάσκαλος χωρίς να παραβαίνει τούς νόμους και τά προγράμματα του κράτους κατά τήν έκτέλεση του έργου του έχει όχι μόνο τό δικαίωμα τής έλεύθερης σκέψης, μά ακόμα και τό δικαίωμα σάν άτομο και σάν ομάδα να διαφωτίζει τήν κοινωνία και να συντελεί στήν άναμόρφωση τής παιδείας».

Τό κείμενο, σέ μιά πρώτη μορφή, άπέτελεσε διάλεξη που έγινε στήν Έταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής παιδείας (21.12.1978).

Τά Μαθηματικά καί οί λεγόμενες «θεωρητικές ἐπιστήμες»

τοῦ Τάσου Ἀνθουλιᾶ

Ἡ ἄποψη πού ἐπικρατεῖ σήμερα στήν κοινή γνώμη, ἀλλά καί σ' ἕνα μεγάλο τμήμα τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου, εἶναι πώς δέν ὑπάρχει τίποτα τό κοινό ἀνάμεσα στά Μαθηματικά καί στίς λεγόμενες «θεωρητικές ἐπιστήμες». Καί μάλιστα οἱ «θετικές ἐπιστήμες» ἀντιδιαστέλλονται ἀπό τίς «θεωρητικές».

Αὐτή ἡ ἄποψη ἐκφράζεται καί μέσα στήν ἴδια τήν ἐκπαίδευσή μας μέ διάφορους τρόπους. Ἀπό τόν χωρισμό (παλιότερα) σέ πρακτικά καί κλασικά γυμνάσια καί (σήμερα) σέ μαθήματα ἐπιλογῆς, μέχρι τήν ἴδια τήν οργάνωση τοῦ κάθε μαθήματος. Τά Μαθηματικά – σάν λογική, σάν μεθοδολογία, σάν οργάνωση τοῦ ὕλικου, σάν ἐργαλεῖο γιά τή διερεύνηση σχέσεων – ἀπουσιάζουν ἐντελῶς ἀπό ὅλα τά μαθήματα, ἄκόμα καί ἀπό τό ἴδιο τό μάθημα τῶν Μαθηματικῶν.

Βέβαια, τό γεγονός αὐτό φαίνεται φυσικό ἄν ἀναλογιστοῦμε πώς γιά τήν ἐκπαίδευσή μας τά Μαθηματικά δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά σύμβολα καί τύποι ἀποκομμένοι ἀπό τό περιεχόμενό τους, πού πρέπει ν' ἀπομνημονευθοῦν.

Ἐπιπλέον, μιά (ἄπόλυτα κατανοητή) ἀντίδραση ἀπέναντι στήν τεχνοκρατία καί στίς κοινωνικές της ἐπιπτώσεις δημιουργεῖ νέες αἰτίες παραμερισμοῦ τῶν Μαθηματικῶν καί τοποθέτησή τους σ' ἕναν ἀπομονωμένο καί ἀπρόσιτο χώρο.

Ἔτσι, τά Μαθηματικά μένουν ταυτισμένα μέ πολύπλοκες καί δυσνόητες «ἐξισώσεις», κατάλληλες γιά νά χρησιμοποιηθοῦν μόνο ἀπό λίγους «εἰδικούς» γιά σκοπούς πού οἱ περισσότεροι δέν καταλαβαίνουν.

Ἡ ἀντιμετώπιση αὐτή εἶναι πέρα γιά πέρα λαθεμένη. Τά Μαθηματικά εἶναι ἕνα ἐργαλεῖο ἀπαραίτητο γιά τή μελέτη ὁποιοδήποτε θέματος. Εἶναι ἀδύνατο νά κατανοήσουμε καί νά διερευνήσουμε σχέσεις καί δομές χωρίς τή βοήθεια τῶν Μαθηματικῶν, γιατί τά Μαθηματικά εἶναι αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἐπιστήμη πού ἐξετάζει καί περιγράφει τίς σχέσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στά πράγματα. (Κι ὅταν λέμε «πράγματα»

ἐννοοῦμε ὅτιδήποτε πού «ὑπάρχει»).

Θά μπορούσε νά ὑποστηριχθεῖ πώς ὅπου ἀπαιτεῖται ἡ χρησιμοποίηση τῶν Μαθηματικῶν, ἡ κατάσταση θά ἦταν δυνατό ν' ἀντιμετωπισθεῖ μέ τή βοήθεια ἑνός εἰδικοῦ, δηλαδή ἑνός μαθηματικοῦ. Αὐτό τίς περισσότερες φορές δέν ἰσχύει, γιατί δέν πρόκειται γιά κάποιον ξεχωριστό τμήμα μιᾶς μελέτης πού ἀπαιτεῖ ἕναν εἰδικό μαθηματικό χειρισμό, ἀλλά γιά τόν τρόπο πού θ' ἀντιμετωπίσουμε συνολικά τό ὁποιοδήποτε πρόβλημα.

Γιά νά γίνουν κατανοητά τά παραπάνω θεωρήσαμε σκόπιμο νά παρουσιάσουμε ἕνα τμήμα ἀπό τήν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου *The Penguin Atlas of Ancient History* τοῦ Colin McEvedy (Penguin, 1967).

Στό βιβλίο αὐτό παρουσιάζονται τά βασικά στάδια τῆς ἱστορικής πορείας τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, τῆς Βόρειας Ἀφρικής καί τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, ἀπό τήν προϊστορία μέχρι τό 362 μ.Χ. Ἡ ἀντιμετώπιση τῆς ἱστορίας ἀπό τόν συγγραφέα γίνεται μέ τρόπο πού θά μπορούσε νά ὀνομαστεῖ μαθηματικός, μέ τήν ἐννοια ὅτι ἡ συνολική ἀντίληψη τοῦ ἀντικειμένου του κατορθώνεται μέ τή βοήθεια τῆς μαθηματικῆς σκέψης. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τόν τρόπο οργάνωσης ὁλόκληρου τοῦ βιβλίου.

Τό κομμάτι πού ἀκολουθεῖ ἔχει ἐπιλεγεῖ καί γιά τόν πρόσθετο λόγο ὅτι παρουσιάζει ἕνα πρόβλημα πολύ σημαντικό γιά τόν ἑλληνικό λαό καί τήν ἱστορία του.

... Ἡ ἱστορία εἶναι ἕνας κλάδος τῶν βιολογικῶν ἐπιστημῶν καί γι' αὐτό ἡ ὀριακή της ἐκφραση θά πρέπει νά εἶναι μαθηματική. Μέχρι τώρα ἔχουμε προσπαθήσει δισταχτικά νά βροῦμε ἕνα δρόμο γιά νά περάσουμε ἀπό τήν ἀφηγηματική ἱστορία μέ τό φολκλόρ της, τίς κρίσιμες καμπές της, τούς ἐθνικούς ἥρωες καί τίς προσωποποιήσεις τῶν ἐθνῶν, στό χώρο

της οικονομίας με τά διαγράμματα παραγωγής χάλυβα και τις γραφικές παραστάσεις των τιμών των αγροτικών προϊόντων. Ο κλασικός κόσμος δέν είναι κατανοητός με τη νέα όρολογία – συνήθως ή απάντηση στο οικονομικό έρωτηματολόγιο είναι ένα «όχι» ή ένα «δέν ξέρω». Καί είναι πιθανό πώς ή μελέτη της αρχαίας ιστορίας θά εξακολουθήσει νά συνεχίζεται απαράλλαχτη μέχρι ή ιστορία ως σύνολο νά περάσει στο επόμενο στάδιο. Μιά ένδειξη γι' αυτό έχουμε από την αύξηση του ενδιαφέροντος γιά την κοινωνιολογία. Καί, μολονότι οί περισσότερες κοινωνιολογικές εργασίες πού γίνονται σήμερα προσφέρουν μόνο κοινοτοπίες διατυπωμένες με πομπώδεις και στρυφνές εκφράσεις, με τόν καιρό θά δημιουργηθεί αναμφισβήτητα μία γλώσσα γιά την περιγραφή των ανθρώπινων κοινωνιών και των όρων συνοχής τους.

Δέν έχει έρθει ακόμα ή ώρα, αλλά θά έπρεπε νά εξετάσουμε μερικά προβλήματα της αρχαίας ιστορίας μ' ένα τρόπο πιο αντικειμενικό απ' ότι συνηθίζεται μέχρι σήμερα. Άς πάρουμε τούς Έλληνες. Έχουμε στά προηγούμενα μιλήσει γιά οικόσφαιρες των φυλών και των υπο-φυλών και καθορίσαμε τά όριά τους με βάση τις ασυνέχειες του περιβάλλοντος. Η παράλια κατονομή των Έλλήνων πριν από τόν τέταρτο αιώνα π.Χ. αποτελεί μία περίπτωση οικόσφαιρας πού είναι ιδιαίτερα δύσκολο νά καθοριστεί, γιατί δέν υπάρχει κανένα φυσικό εμπόδιο ανάμεσα σ' ένα παράλιο λαό και στους κατοίκους της ενδοχώρας – υπάρχει μόνο ένα κοινωνικό εμπόδιο πού όφείλεται στόν διαφορετικό τρόπο ζωής τους.

Ποιοί είναι οί παράγοντες πού καθορίζουν την εξέλιξη και την εξάπλωση των παράλιων πολιτισμών; Ένα λογικό μοντέλο της οικολογικής κατάστασης θά ήταν αυτό πού θ' αντιστοιχούσε σέ μία ίση κατονομή των κοινοτήτων, οί όποιες θά είχαν καθαρά τοπικές σχέσεις.

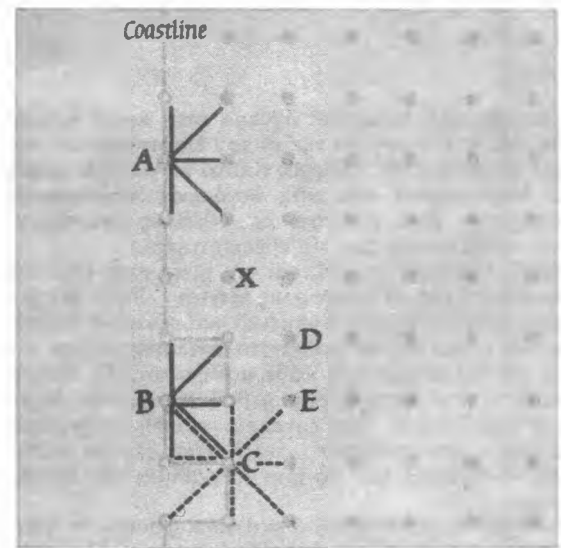
Τό σχήμα 1 δείχνει πώς σέ μία εϋθύγραμμη άκτή, όπως στο επάνω μέρος του διαγράμματος, οί σχέσεις μεταξύ παραθαλάσσιων κοινοτήτων είναι λιγότερες απ' ότι οί σχέσεις τους με κοινότητες της ενδοχώρας μ' έναν λόγο δύο προς τρία. Ένώ στο κάτω μέρος του διαγράμματος, όπου ή άκτή είναι τεθλασμένη, όχι μόνο ό αριθμός των παραθαλάσσιων κοινοτήτων αυξάνει, αλλά και οί σχέσεις ανάμεσα σ' αυτές συχνά ξεπερνούν τις άλλες σχέσεις τους, πού μερικές φορές μάλιστα μηδενίζονται.

Αυτή ή θεωρητική ανάλυση στηρίζεται στην υπόθεση ότι ή μορφή της άκτής (σέ κάτοψη) είναι ό βασικός παράγοντας γιά τή δημιουργία της κοινωνικής συνοχής, ή όποια είναι αναγκαία γιά τό μετασχηματισμό μίας σειράς παράλιων κοινοτήτων σέ μία οικόσφαιρα. Τό σχήμα 2 επιδιώκει νά έλέξει αυτή την υπόθεση μετρώντας τις «άνωμαλίες» των άκτών της Μεσογείου.

Τό σχήμα 2 κατασκευάστηκε ως έξης: Τοποθετήθηκε πρώτα πάνω στον χάρτη δλόκληρης της περιοχής μία διαφάνεια με κάνιδο (τετραγωνικό κανδά) και χρωματίστηκε κόκκινο κάθε τετράγωνο πού περιείχε ένα τμήμα άκτής. Μετά, μία δεύτερη διαφάνεια, ακριβώς ίδια με την πρώτη, τοποθετήθηκε από πάνω. Σ' αυτήν χρωματίστηκε μπλέ κάθε τετράγωνο πού ή πλειοψηφία των γειτονικών του τετραγώνων ήταν χρωματισμένα κόκκινα. (Κάθε τετράγωνο στον κά-

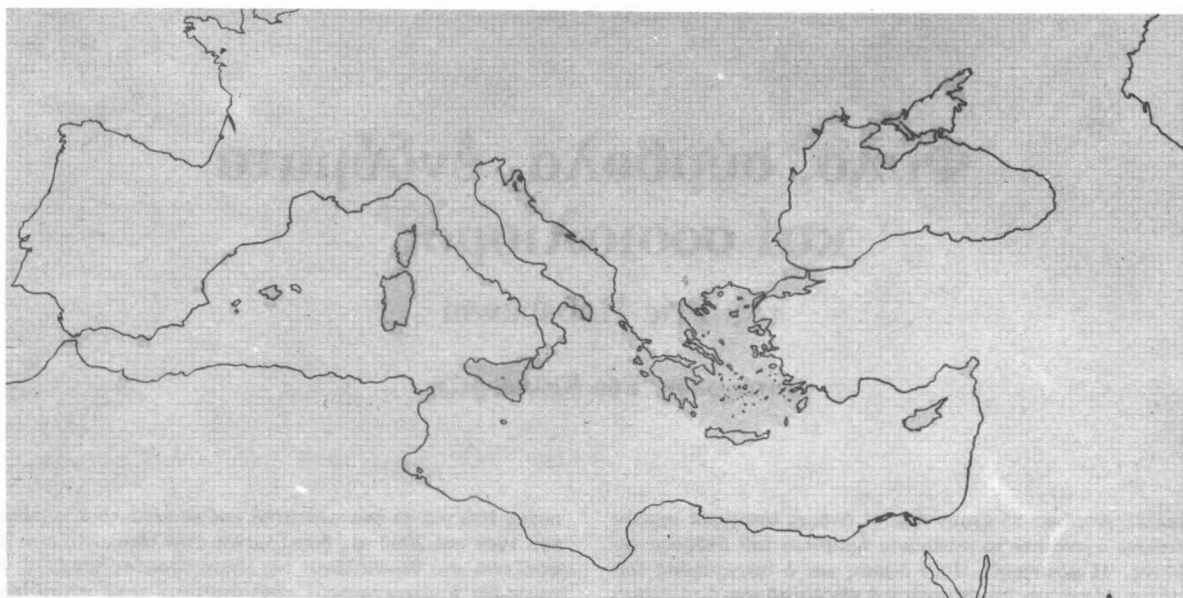
ναβο έχει 8 γειτονικά τετράγωνα. Άν τά 5 τουλάχιστο από αυτά ήταν χρωματισμένα κόκκινα, τότε τό κεντρικό τετράγωνο χρωματιζόταν μπλέ). Άφαιρώντας την πρώτη διαφάνεια προέκυψε τό σχήμα 2.

Αυτή ή καθαρά γεωγραφική έπεξεργασία καθορίζει έναν αριθμό περιοχών, από τις όποιες ή μεγαλύτερη περιλαμβάνει την ελληνική χερσόνησο, τά νησιά του Αιγαίου και την Ίωνία με μία προέκταση βορειοανατολικά προς τό Βόσπορο. Οί περιοχές του ίδιου τύπου πού βρίσκονται κοντά σ' αυτή τή βασική ζώνη είναι ή νότια άκτή της Ρωσίας, ή Κύπρος, ή νοτιανατολική άκτή της Ίταλίας, ή Σικελία και ή Δαλματία. Οί Έλληνες αρχικά κατείχαν την ήπειρωτική Ελλάδα και τά νησιά του Αιγαίου κι έπειτα την Κύπρο. Στην αρχή της τελευταίας χιλιετηρίδας π.Χ. επέκταθηκαν στην Ίωνία και από τόν όγδοο αιώνα αποίκισαν την περιοχή του Βόσπορου, τις εκβολές των μεγάλων ρωσικών ποταμών, τή νότια Κριμαία, τις άκτές της νότιας Ίταλίας, την Καμπανία και τή

Σχήμα 1

Θεωρητικές σχέσεις μεταξύ παράλιων και μεσογειακών κοινοτήτων (ισοκατανεμημένων). Στο εϋθύγραμμο τμήμα της άκτής, ή κοινότητα A συνδέεται με τρεις μεσογειακές και δύο παράλιες κοινότητες. Στο τεθλασμένο τμήμα της άκτής ή B συνδέεται μόνο με παράλιες κοινότητες, ενώ ή C συνδέεται με περισσότερες παράλιες παρά με μεσογειακές κοινότητες (μ' έναν λόγο πέντε προς τρία). Οί κοινότητες B και C ανήκουν σέ παράλια οικόσφαιρα, ενώ ή A δέν ανήκει γιατί συνδέεται με περισσότερες μεσογειακές παρά παράλιες κοινότητες (μολονότι ή ίδια είναι παράλια). Άν ή θάλασσα έκτεινόταν μέχρι τις κοινότητες D και ή E ή κοινότητα X (αν και μεσογειακή) θά περιλαμβάνονταν στην παράλια οικόσφαιρα γιατί ό λόγος των συνδέσεων της με παράλιες κοινότητες προς τις συνδέσεις της με μεσογειακές θά ήταν μεγαλύτερος της μονάδας.

Σχήμα 2

Σικελία. Δύο περιοχές που προκύπτουν από τη θεωρητική ανάλυση – ή Δαλματία και η βόρεια Κριμαία – δεν κατοικήθηκαν ποτέ από τους Έλληνες. Κατά τά άλλα η ταύτιση είναι εκπληκτικά καλή.

Οι περιοχές που απομένουν και που προσδιορίστηκαν με την παραπάνω τεχνική βρίσκονται βασικά στη δυτική Μεσόγειο, όπου, την εποχή που η Ελλάδα ίδρυε τις αποικίες της, η Καρχηδόνα ήταν η κυρίαρχη θαλάσσια δύναμη. Κι εδώ οι περιοχές που προκύπτουν από τη γεωγραφική ανάλυση αντιστοιχούν ικανοποιητικά στα πρώτα κέντρα της δραστηριότητας των Καρχηδονίων.

Τμήματα που περιλαμβάνουν λιγότερα από τέσσερα τετράγωνα δεν θα πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη, αν και ο προσδιορισμός της Μασσαλίας έχει ενδιαφέρον. Κι είναι ίσως αξιοπρόσεκτο το γεγονός πως τα μόνα σημεία που προσδιορίστηκαν στη Μέση Ανατολή και στην Αίγυπτο είναι εκείνα που αντιστοιχούν στα δύο μεγάλα κέντρα της ελληνιστικής περιόδου – την Αντιόχεια και την Αλεξάνδρεια. Πάντως, σ' αυτό το σημείο ή συζήτηση αρχίζει να παίρνει έναν πιθανολογικό χαρακτήρα. Έχουν συμβεί τόσα πολλά στην Ιστορία και τόσα πολλά από αυτά έχουν γίνει από τους Έλληνες, ώστε θα ήταν δυνατό να καθορίσουμε τετράγωνα διαλεγμένα σε μία τυχαία βάση και ν' ανακαλύψουμε ιστορικές αντιστοιχίες.

Μιά άλλη παρατήρηση που θα μπορούσε να γίνει είναι πως αυτή η ανάλυση δεν οδηγεί στον προσδιορισμό των πρώτων θαλασσοπόρων της Μεσογείου, των Φοινίκων. Αλλά ο καθορισμός μιας παράλιας οικόσφαιρας δεν αφορά αυτή καθαυτή τη θαλάσσια δραστηριότητα, αλλά τις σχέσεις ή καλύτερα την ελλειψη σχέσεων ανάμεσα σε παράλιες κοινότητες και μεσογειακές. Κι ενώ οι Έλληνες και οι Καρχηδόνιοι διέφεραν σε πολιτισμό και γλώσσα από τους λαούς

που κατείχαν το έσωτερικό των χωρών τους, οι Φοινίκες ήταν βασικά όμοιοι με τους κατοίκους της Συρίας και του Λιβάνου.

Η μεγαλύτερη από τις παράλιες οικόσφαιρες της Μεσογείου, ή κεντρική ελληνική ζώνη, έχει αποδειχτεί και η πιο σταθερή. Στην πραγματικότητα, τα όρια του ελληνικού έθνους είχαν την πιο σημαντική μεταβολή τους σχετικά πρόσφατα με τον αφελληνισμό της Ιωνίας από τους Τούρκους το 1922...

Τό παραπάνω κείμενο είναι υποδειγματικό για τον τρόπο έπεξεργασίας του θέματός του. Σ' αυτό βλέπουμε καθαρά τη χρησιμοποίηση των Μαθηματικών σαν εργαλείο για τη μελέτη ενός ιστορικού και κοινωνιολογικού προβλήματος.

Επιπλέον, βλέπουμε και τις επιφυλάξεις για τα αποτελέσματα της έρευνας. Οι επιφυλάξεις αυτές οφείλονται στην αναγκαστική εισαγωγή ορισμένων παραδοχών, χωρίς τις οποίες η συγκεκριμένη έρευνα θα ήταν ανέφικτη. Αυτό συμβαίνει πάντα όταν κατασκευάζεται ένα μοντέλο. Η μόνη ίσως διαφορά που θα μπορούσε κανείς να βρει είναι πως συνήθως οι παραδοχές που γίνονται για την κατασκευή ενός μοντέλου για κάποιο κοινωνικό φαινόμενο είναι περισσότερες από αυτές που γίνονται για ένα φυσικό φαινόμενο. Ο λόγος είναι πως οι παράμετροι (οι ανεξάρτητες μεταβλητές) που υπεισέρχονται σ' ένα κοινωνικό φαινόμενο είναι συνήθως πολύ περισσότερες από όσες υπεισέρχονται σ' ένα φυσικό φαινόμενο.

Αυτή η διαφορά ίσως ν' αποτελέσει στο μέλλον και το μοναδικό (άπαραίτητο) κριτήριο για το διαχωρισμό των έπιστημών σε «θετικές» και «θεωρητικές», αν ένας τέτοιος διαχωρισμός θεωρείται ακόμη αναγκαίος.

Φύλο, σύμβολα, ένδύματα καί σοσιαλισμός

του Eric Hobsbawm

μετάφραση: Εύα Καλπουρτζή

Πολλές γυναίκες τό έχουν πει: οί άνδρες ιστορικοί σχεδόν πάντοτε αγνόησαν τό γυναικείο ήμισφύλιο του ανθρώπινου γένους. Ή κατηγορία είναι δίκαιη και ό συγγραφέας του άρθρου αυτού τήν αποδέχεται για τόν έαυτό του. Στο βαθμό όμως πού στήν ανθρώπινη κοινωνία τά δυό φύλα παραμένουν συζευγμένα, τό κακό δέν θά μπορούσε νά διορθωθεί αναπτύσσοντας ένα νέο ιστορικό κλάδο, αποκλειστικά αφιερωμένο στις γυναίκες. Ή εκείνο πού θά πρέπει αντίθετα νά μελετηθεί, είναι οί διάφορες μορφές πού πήραν οί σχέσεις τών φύλων, τόσο στό επίπεδο τής κοινωνικής πραγματικότητας όσο και διαμέσου τής εικόνας πού τό κάθε φύλο δημιουργεί για τό άλλο κι αυτό είναι πού θά προσπαθή-

Ο Eric J. Hobsbawm είναι σήμερα καθηγητής τής ιστορίας στό Birkbeck College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου. Ειδικός στην ευρωπαϊκή ιστορία τών δύο περασμένων αιώνων και μελετητής του εργατικού κινήματος, έχει γράψει πολλά βιβλία, άρθρα και διβλιοκριτικές. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει τό ζευγάρι *The Age of Revolution* - 1962 και *The Age of Capital* - 1975. Άλλα έργα του είναι τά *Labour's Turning Point* - 1948, *Primitive Rebels* - 1959, *Labouring Men: Studies in the History of Labour* - 1964, *Industry and Empire* - 1968, *Captain Swing* (με τόν George Rudé) - 1969.

Στά ελληνικά υπάρχουν δυστυχώς μόνο δύο από τά λιγότερο σημαντικά έργα του: οί *Ληστές* (*Bandits* - 1969), έκδ. Βέργος, Άθήνα 1975, και ή συλλογή *Έπαναστάτες* (*Revolutionaries* - 1973), έκδ. Πολιτεία, Άθήνα 1975 (βλ. διβλιοκριτική στον *Πολίτη*, άρ. 14, Νοέμβριος 1977), και μάλιστα σέ εκδόσεις πού θά λέγαμε ότι παρερμηνεύουν εμφανώς τές θέσεις, τήν τοποθέτηση και τήν προβληματική του σπουδαίου αυτού μαρξιστή μελετητή. Έχουν ακόμα μεταφραστεί τά άρθρα του «Έργατικό Κίνημα και Στρατιωτικά Πραξικοπήματα» και «Σαράντα Χρόνια Κυβερνήσεων Δαϊκού Μετώπου», *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, άρ. 2, Άπρίλιος 1975 και άρ. 13, Αύγουστος - Σεπτέμβριος 1976.

σομε εδώ για τά επαναστατικά και σοσιαλιστικά κινήματα του 19ου και 20ού αι., βασιζόμενοι στην ιδεολογία πού εκφράζεται στό θεματολόγιο τής εικονογραφίας τους. Τό γεγονός ότι ή εικονογραφία αυτή αποτελεί κατά κύριο λόγο έργο τών άνδρών μάς απαγορεύει, φυσικά, νά υποθέσουμε ότι ό τρόπος πού αναπαριστά τούς ρόλους τών φύλων αντιστοιχεί στις απόψεις τής πλειοψηφίας τών γυναικών ως προς τό σημείο αυτό. Τό μόνο πού μπορούμε νά κάνουμε είναι νά συγκρίνουμε τές εικόνες τών ρόλων και τών σχέσεων προς τήν κοινωνική πραγματικότητα τής εποχής όπως και προς τές λιγότερο ή περισσότερο σαφείς ιδεολογίες τών σοσιαλιστικών και επαναστατικών κινήματων.

Ή υπόθεση - πάνω στην όποία και στηρίζεται τό άρθρο αυτό - ότι μιά τέτοια σύγκριση είναι δυνατή, κατά κανένα τρόπο δέν συνεπάγεται ότι οί εικόνες πού αναλύονται εδώ αποτέλεσαν ποτέ τήν άμεση αντανάκλαση τής κοινωνικής πραγματικότητας, μέ εξαίρεση εκείνες πού προορίζονταν ν' αποτελέσουν ντοκουμέντα, όπου και πάλι είναι φανερό ότι δέν ήταν αναγκασμένες ν' αντανάκλουν πιστά τήν πραγματικότητα. Πιστεύουμε άπλως ότι οί εικόνες αυτές, φτιαγμένες για ένα ευρύ κοινό, εργατών παραδείγματος χάρη, και προορισμένες νά έχουν μιάν όρισμένη αποτελεσματικότητα, δέν θά μπορούσαν ν' απομακρυνθούν και πάρα πολύ από τήν έμπειρία τής πραγματικότητας αυτής και τά όρια πού επέβαλλε στό κοινό. Έτσι, αν οί σοσιαλιστικές καρικατούρες τής Μπέλ-Έποχ δείχνανε κατά κανόνα τόν καπιταλιστή όχι σάν χοντρό άντρα μέ ήμίψηλο και μέ πούρο στό στόμα, άλλα σάν χοντρή γυναίκα, κάτι τέτοιο θά ξεπερνούσε τά έπιτρεπόμενα όρια και τό σχέδιο θά έχανε τήν αποτελεσματικότητά του· γιατί, άρσενικοί στην αντίληψη του κοινού, τά αφεντικά ήταν και στην πραγματικότητα τές περισσότερες φορές άνδρες. |

Επίσης, έστω κι αν όλοι οί καπιταλιστές δέν ήταν χοντροί, δέν καπνίζανε πούρο και δέν φορούσαν ήμίψηλο, αυτά ήταν τά χαρακτηριστικά πού τούς είχαν αποδοθεί και τά όποια υποτίθεται ότι έδειχναν τόν πλούτο σέ μιάν άστική κοινωνία, δηλαδή μιάν ειδική μορφή πλούτου και προνομίων, διαφορετικά άπ' ό,τι τά αντίστοιχα τών ευγενών, τήν ίδια εποχή. Οί καθαρά συμβολικές και άλληγορικές εικόνες ήταν, φυσικά, λιγότερο υποχρεωμένες νά αντιστοιχούν προς τήν πραγματικότητα, μέχρι ενός όρισμένου σημείου όμως: ό καλλιτέχνης πού αποφάσιζε νά άπεικονίσει τόν πόλεμο μέ τά γνωρίσματα μιās θεάς, τό έκανε μέ όλοφάνερη τήν πρόθεση νά προκαλέσει. Στές μέρες μας, είναι αυτόνομο ότι μιά

τέτοια έρμηνεία τής εικονογραφίας κατά κανένα τρόπο δέν αποτελεί σοβαρή ανάλυση τής εικόνας και τού συμβόλου. Θεωρώ περιττό νά διευκρινίσω ότι τό άρθρο αυτό δέν έχει καν μία τέτοια άξιωση.¹

Θ' άρχίσουμε μέ τόν διασημότερο επαναστατικό πίνακα (έστω και άν ό δημιουργός του ύπήρξε λιγότερο διάσημος): *Η Έλευθερία πού οδηγεί τό λαό τού Delacroix (1831)*. Τό θέμα είναι πασίγνωστο: μία νέα κοπέλα, γυμνόστηθη, μ' έναν φρυγικό σκούφο στό κεφάλι τής κι άνεμίζοντας μία σημαία, διασκελίζει τά σωριασμένα πάνω στό όδόφραγμα πτώματα, ενώ τήν ακολουθούν ένοπλοι άνδρες πού φορούν χαρακτηριστικά κοστούμια τής εποχής. Οί σχετικές μέ τόν πίνακα αυτόν πηγές έχουν μελετηθεί συστηματικά. Άλλά, ανεξάρτητα από τίς πηγές, ό τρόπος πού οι άνθρωποι τής εποχής εκείνης έρμήνευσαν τόν πίνακα δέν άφήνει καμιάν άμφιβολία: γι' αυτούς ή Έλευθερία κατά κανένα τρόπο δέν αποτελούσε άλληγορική φιγούρα αλλά μία γυναίκα άπόλυτα πραγματική (προφανώς έμπνευσμένη από τήν ήρωίδα Marie Deschamps πού τά κατορθώματά τής υπέβαλαν στόν Ντελακρουά τήν ιδέα τού πίνακα). Έπρόκειτο γιά μία γυναίκα τού λαού, πού άνήκε στό λαό, και πού ένιωθε άνετα μέσα στό λαό.

*Μιά γυναίκα δυνατή, μέ στήθη σφριγηλά
μέ φωνή τραχιά και θέλητρα σκληρά
ή όποια*

*ευκίνητη και περπατώντας μέ μεγάλα δήματα
άπολαμβάνει τίς κραυγές τού πλήθους*

Ο Μπαλζάκ τήν ήθελε χωριάτισσα: «μέ σκούρο δέρμα, φλογερή, ίδια ή εικόνα τού λαού». Υπερήφανη ή και αυθάδης (κατά τόν Μπαλζάκ πάντοτε) αντιπροσώπευε τό έντελώς αντίθετο τής εικόνας τής γυναίκας στήν άστική κοινωμία. Έκτός αυτού, όπως δέν παρέλειψαν νά υπογραμμίσουν οι σύγχρονοι, ήταν μία γυναίκα σεξουαλικά άπελευθερωμένη. Ο Βαρβιέρ, τό ποίημα τού όποίου *La Cigée* (Τό έλώριο) όπωσδήποτε αποτέλεσε μία από τίς πηγές τής έμπνευσης τού Ντελακρουά, φθάει νά έπινοήσει μιάν όλόκληρη ιστορία γιά τήν σεξουαλική τής άπελευθέρωση. Αυτή

*Πού διάλεγε τούς έραστές τής μέσα στόν όχλο
και πού δέν μετριότανε
παρά μέ άνδρες δυνατούς όπως εκείνη.*

Αυτή, «παιδί τής Βασιλίας», άφού άναστάτωση όλόκληρο τόν κόσμο κι άφού βαρέθηκε τούς πρώτους έραστές τής έρχεται βιότερα, ενώ τήν ακολουθούν σημαίες (του Ναπολέοντα) κι ένας λοχαγός είκοσι χρονών,

*Πάντοτε όμορφη και γυμνή
μέ τήν τρίχρωμη σημαία γύρω τής
γιά νά οδηγήσει τό λαό τής προς τίς «τρείς ήμέρες τής δόξας».* Ο Heine, στό σχόλιό του γιά τόν πίνακα τού Ντελακρουά, προχωρεί τήν εικόνα άκόμη μακρότερα, μέχρι τό

άλλο εκείνο διφορούμενο στερεότυπο τής ανεξάρτητης και σεξουαλικά άπελευθερωμένης γυναίκας, τήν έταίρα – ένα άλλόκοτο άνακάτωμα Φρύνης, γυναίκας τής ψαραγοράς και θεάς τής έλευθερίας. Τό θέμα άναγνωρίζεται εύκολα: ό Φλωμπέρ επανέρχεται σ' αυτό στήν *Αίσθηματική άγωγή*, μ' άφορμή τό 1848, όπου ή Έλευθερία του παριστάνεται μέ τά χαρακτηριστικά μιās πόρνης, πού παίρνει μέρος στή λεηλασία τού Κεραμεικού. (Άξίζει νά σημειωθεί έδώ τό τυπικά άστικό πέρασμα από τήν έξίσωση: έλευθερία = αγαθό, στήν έξίσωση: έλευθεριότητα = κακό) «Στόν προθάλαμο, όρθια πάνω σέ μία στοίβα ρούχα, στεκόταν μία γυναίκα τού όρόμου, πού είχε τή στάση τού αγάλματος τής Έλευθερίας». Καί ό Félicien Rops συνεχίζει στόν ίδιο τόνο όταν δείχνει τήν «Κομμούνια προσωποποιημένη σά μία γυμνή γυναίκα μέ κεπί στό κεφάλι και μέ τό σπαθί στό χέρι», μία εικόνα πού θά πρέπει άλλωστε νά ήταν άρκετά διαδεδομένη κατά τήν εποχή. Ο Λαός (ένα άλλο έργο τού Φ. Ρόψς όπου ό Eduard Fuchs βλέπει, όχι άδικαιολόγητα, τό «λαό-μέγαιρα» – *Megäre Volk*) είναι μία νέα γυναίκα, γυμνή, μέ ύφος πόρνης, φορώντας όλο κι όλο τίς κάλτσες τής κι ένα μικρό σκουφί (έμμεση άναφορά στόν φρυγικό σκούφο;), μέ τά πόδια άνοιχτά δείχνοντας τό αιδείο τής.

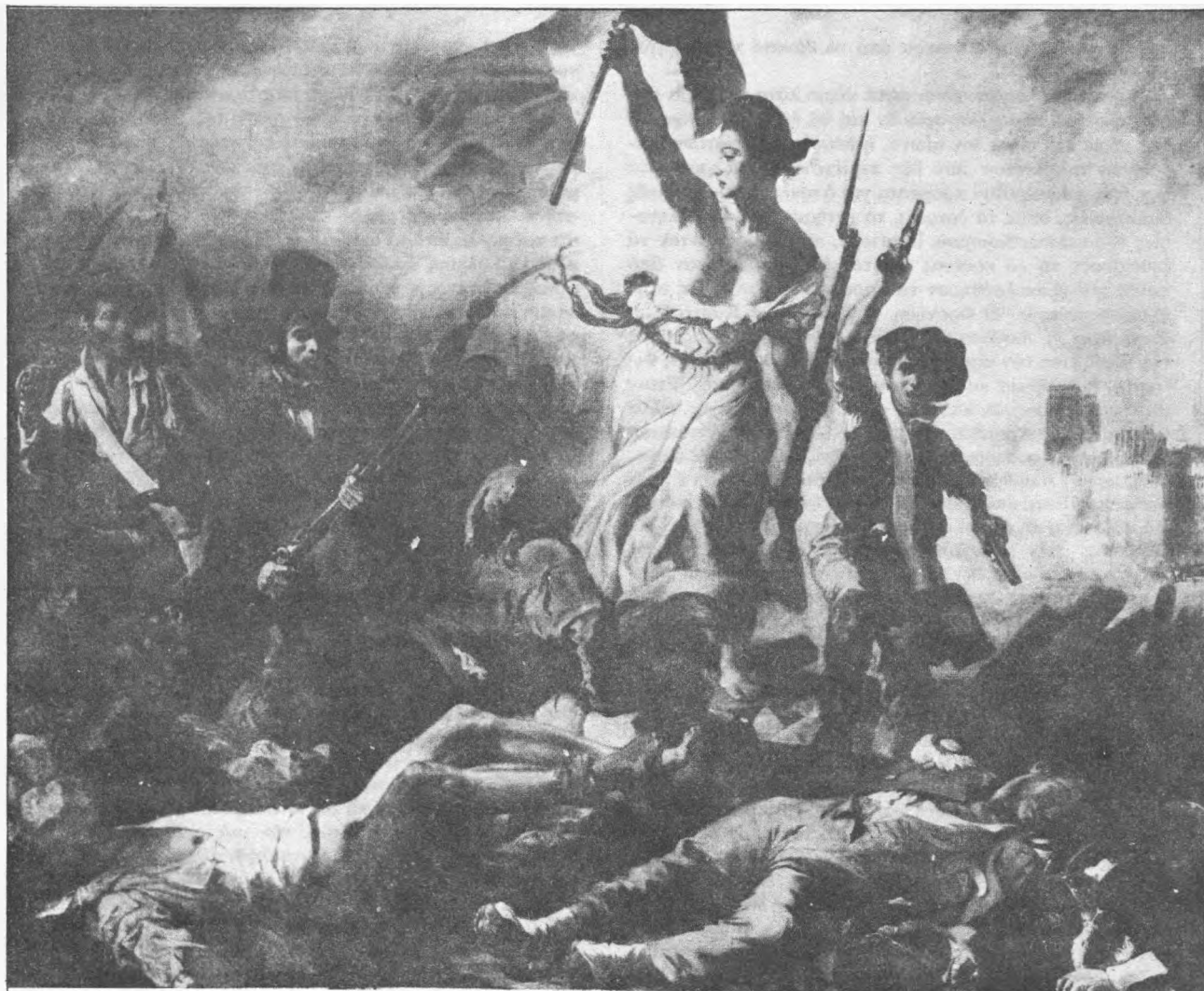
Ο νεωτερισμός τής Έλευθερίας τού Ντελακρουά εγκείται λοιπόν σ' αυτή τήν ταύτιση τής εικόνας τής γυμνής γυναίκας μέ μία πραγματική γυναίκα τού λαού, χειραφετημένη, πού διαδραματίζει έναν ενεργό ή και καθοδηγητικό ρόλο στό κίνημα τών άνδρών. Τό πότε ακριβώς χρονολογείται αυτή ή νέα επαναστατική εικόνα είναι ένα πρόβλημα πού άφορά τούς ιστορικούς τής τέχνης. Άπό τή δική μας πλευρά θά σημειώσουμε δύο πράγματα: κατά πρώτο, ότι ή συγκεκριμένη φύση τής τής διαχωρίζει από τόν άλληγορικό ρόλο πού συνήθως άποδιδόταν στίς γυναικείες φιγούρες, παρά τό γεγονός ότι διατηρεί τή γυμνότητά τής, μία γυμνότητα τήν όποία όμως ό ζωγράφος καθόλου δέν προσπάθησε νά κρύψει, όπως παρατήρησαν και οι σχολιαστές. Η γυναίκα αυτή δέν βρίσκεται εκεί ούτε γιά νά έμπνεύσει ούτε γιά νά αναπαραστήσει: όρα. Έκτός αυτού, διακρίνεται σαφώς από τήν γυναίκα πού μάχεται γιά τήν έλευθερία όπως τήν απεικονίζει ή παραδοσιακή εικονογραφία τής όποίας τό καλύτερο παράδειγμα είναι ή Ίουδήθ, πού, έξίσου συχνά μέ τόν Δαβίδ, χρησιμοποιεί γιά νά παραστήσει τή νικηφόρα πάλη τού αδύνατου προς τόν δυνατό. Αντίθετα μέ τούς δύο αυτούς ήρωες, ή Έλευθερία τού Ντελακρουά δέν έχει τίποτα τό αδύνατο. Ίσα-Ίσα, ένσαρκώνει δηλ τή συμπυκνωμένη δύναμη τού άήτητου λαού, και μάλιστα ως *όν πού έχει φύλο*, πράγμα πού τή διαφοροποιεί από τήν παρθενική Ζάν ντ' Άρκ, γιά παράδειγμα. Πρόκειται, τελικά, γιά μία νέα γυναίκα πού δέν έχει γίνει άκόμη μητέρα, ούτε σύζυγος – άπ' ότι μπορεί τουλάχιστον νά υποθέσει κανείς. Η αντίθεση άνάμευο σ' αυτήν τήν επαναστατική εικόνα και τό μή επαναστατικό αντίστοιχό τής συνάγεται συγκρίνοντας τόν πίνακα τού Ντελακρουά μ' ένα σχεδόν σύγχρονό του έργο, τήν *Πολιορκία τής Σαραγκόσα* τού David Wilkie (1828), όπου παρουσιάζεται μία ήρωίδα πραγματική, έντελώς ντυμένη, αλλά σέ στάση άλληγορική, μ' έναν γυμνόστηθο άντάρτη κοντοκαθισμένο δίπλα τής. Τό θέμα είναι ένα έπεισόδιο τών ναπολεοντείων πολέμων. Ο Βύρων, πού περιγράφει τό ίδιο έπεισόδιο στό *Childe Harold*, παράλληλα μέ τόν θαυμασμό του γιά τούς Ισπανούς αγωνιστές, δέν παραλείπει νά τονίσει τό γεγονός ότι Τό «Κορίτσι τής Σαραγκόσα» έξακολουθεί νά παραμένει μέσα στά δρια αυτού πού οι άνδρες, από τό ύψος τής άνωτερότητάς τους, θεωρούν ως τήν άρμόζουσα γιά μία γυναίκα συμπεριφορά. «Παρ' όλα αυτά, τά κορίτσια τής Ίσπανίας, δέν είναι άπ' τή φυλή τών Άμαζόνων αλλά

1. Τό κείμενο αυτό γεννήθηκε βιότερα από μία συζήτηση πού είχα μέ τόν Peter Hănak τού Ίνστιτούτου Ίστορίας τής Ακαδημίας Έπιστημών τής Ούγγαρίας, σχετικά μέ ένα δοκίμιο τού Efim Etkind (παλιότερα στό Λένινγκραντ και τώρα στή Ναντέρ τού Παρισιού) μέ θέμα *Τό 1830 στήν Ευρωπαϊκή Ποίηση*. Στή συνέχεια δέχτηκα ούσιαστική βοήθεια από τούς Georg Eislér, Francis και Larissa Haskell και Nick Penny γιά κάθε τι πού συνδέεται μέ τήν ιστορία τής τέχνης. Πρόκειται λοιπόν, κατά κάποιον τρόπο, γιά συλλογική εργασία, εκτός από τίς έρμηνείες και τά σφάλματα πού διεκδικώ όλοκληρωτικά.

H. Daumier, *Οι ταραχές*

γυναίκες έμπειρες σ' όλες τις χάρες του έρωτα». Καί δέν του είναι δύσκολο νά βρει μίαν έρμηνεία γιά τήν τόσο λίγο θηλυκή ήρωίδα του: άπλώς παραμένει πιστή σ' έναν πεθαμένο σύζυγο. Οί πράξεις της μαρτυρούν «τή σκληρότητα του περιστεριού». Έχουμε μ' άλλα λόγια άπομακρυνθεί από τήν Έλευθερία. Αυτή ή εικόνα τής Έλευθερίας, ως νέας, ένεργητικής καί χειραφετημένης γυναίκας, τήν όποία οί άνδρες αποδέχονται ως άρχηγό, έφτασε τό άποκορύφωμά της κατά τήν επανάσταση του 1830, παρά τό γεγονός ότι τό θέμα παραμένει δημοφιλές ως τά 1848, προφανώς έξ αιτίας τής έπίδρασης του Ντελακρουά πάνω στους άλλους ζωγράφους. Στόν πίνακα του Millet *Η Έλευθερία πάνω στό όδοφράγμα* ή ήρωίδα παραμένει γυμνή κάτω από τόν φρυγικό της σκούφο, τό περιβάλλον όμως έχει χάσει τή σαφήνιά του. Η άκρίβεια λείπει καί στή σπουδή του Daumier *Οι ταραχές*. Από τήν άλλη μεριά, οί σπάνιες αναπαραστάσεις τής Κομμούνας καί τής Έλευθερίας ύστερα από τό 1871 τς δείχνουν γενικά γυμνές (όπως στό σχέδιο του Ρόπς πού αναφέραμε πιο πάνω) ή μέ ξεσκεπάστα στήθη. Στό σημείο αυτό ενδέχεται ό ιδιαίτερα ενεργός ρόλος πού έπαιξαν οί γυναίκες στήν Κομμούνα νά εξηγεί γιατί ή επανάσταση αυτή συμβολίστηκε, τουλάχιστον από έναν ξένο εικονογράφο, μέ τή

μή άλληγορική (δηλαδή ντυμένη) καί εκδήλα άγωνιστική μορφή γυναίκας. Μέ λίγα λόγια, ή τάση νά αναπαριστούν τήν επαναστατική έννοια τής έλευθερίας ή τής δημοκρατίας μέσω μιάς γυναίκας γυμνής ή, συχνότερα, μέ τό στήθος ξεσκεπάστο συνέχισε νά υπάρχει. Έτσι, τό περίφημο άγαλμα τής Έλευθερίας του κομμουνάρου Dalou στήν πλατεία Nation στό Παρίσι κρατάει ακόμη τό ένα στήθος γυμνό. Θά χρειαζόταν μιά πιο έμπεριστατωμένη έρευνα γιά νά καθοριστεί άν ή εκθεση των δύο ή του ενός στήθους συνδέεται πάντα μέ τήν εξέγερση, ή όταν εξέγερση δέν υπάρχει συνδέεται μέ τή λογομαχία, όπως ίσως συμβαίνει σ' αυτό τό σχέδιο τής εποχής πού αναφέρεται στήν ύπόθεση Ντρένφους (Ιανουάριος 1898) κι όπου βλέπει κανείς μιά Μαριάννα, νέα καί παρθένα, μέ τό ένα στήθος γυμνό πού τήν προστατεύει από ένα τέρας ή Δικαιοσύνη, ή όποία παρουσιάζεται ως ώριμη γυναίκα πού κρατάει ένα σπαθί, κι από κάτω «Η Δικαιοσύνη: Μή φοβάσαι τό κτήνος – εγώ είμαι εδώ». Άλλά από άλλη μεριά, ή Μαριάννα, ή θεσμοποιημένη Δημοκρατία, παρουσιάζεται ντυμένη έντελώς κανονικά, άν καί λίγο έλαφρά, παρά τήν επαναστατική της καταγωγή. Έπιστροφή στήν ειπρέπεια. Καί ίσως καί στό ψέμμα στό βαθμό πού ή γυμνότητα χαρακτηρίζει κατά κανόνα τήν άλ-

Ε. Ντελακρουά, *Ἡ ἐλευθερία ὀδηγώντας τὸ λαό*

ληγορική και γυναικεία φιγούρα της Ἀλήθειας – ιδιαίτερα συχνή, κυρίως στις καρικατούρες της υπόθεσης Ντρέυφους. Γυμνή εξακολουθεῖ νά παραμένει ἡ Ἀλήθεια ἀκόμη και στήν εἰκονογραφία τοῦ κατά τ' ἄλλα ἀξιοσέβαστου ἐργατικού βρετανικοῦ κινήματος, ὅπως φαίνεται και στό ἔμβλημα τῆς Amalgamated Society of Carpenters and Joiners (Ἐνιαία Ἐταιρεία Ξυλουργῶν και Ἐπιπλαποιῶν) στό 1860, πρὶν ἡ δικτατοριανή ἠθική ἐπιβάλλει τήν κυριαρχία της.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, στό σύνολό της ὁ ρόλος τῆς γυναικείας φιγούρας, γυμνῆς ἢ ντυμένης, μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις μειώθηκε σημαντικά μέ τό πέρασμα ἀπό τή δημοκρατική-πληθειακή ἀντίληψη τῆς δημοκρατίας και τῆς ἐπανάστασης στό προλεταριακό σοσιαλιστικό κίνημα. Κι αὐτό ἀκριδῶς εἶναι κατά μία ἔννοια πού προσπαθοῦμε νά ἐξηγήσουμε ἐδῶ, αὐτή τήν «ἀνδροποίηση» τοῦ θεματολογίου τῆς εἰκονογραφίας τοῦ σοσιαλιστικοῦ και ἐργατικοῦ κινήματος. Γιά λόγους προφανεῖς ἡ γυναίκα-προλετάριος δέν ἐμφανίζεται καθόλου στήν τέχνη, ἀν ἐξαιρέσει κανεῖς τίς μερικές δραστηριότητες στήν πλειοψηφία τους γυναικείες. Δέν θά πρέπει νά δεῖ κανεῖς ὅ' αὐτό καμιά προκατάληψη. Ὁ Constantin Meunier, ὁ Βέλγος αὐτός πρωτοπόρος τῆς ἐξιδανίκευσης τοῦ ἀρσενικοῦ προλετάριου, λάξευε ἀλλά κυρίως ζωγράφιζε

ἐργάτριες τό ἴδιο συχνά μέ τοὺς ἐργάτες και κάποτε μάλιστα—ὅπως στόν πίνακά του *Ἡ ἐπιστροφή τῶν ἀνθρακωρύχων* (1905)—τίς ἐργάτριες καθῶς δούλευαν στό πλάι τῶν ἀνδρῶν, πράγμα πού συνέβαινε ἀκόμη στά δελγικά ἀνθρακωρυχεῖα τῆς ἐποχῆς. Τελικά, εἶναι φανερό ὅτι ἡ εἰκόνα τῆς γυναίκας ὡς μισθοῦ πού συμμετέχει ἐνεργά στήν πολιτική δραστηριότητα ἀνάγεται κατά μεγάλο μέρος στή σοσιαλιστική ἐπίδραση. Στή Μ. Βρετανία, γιά παράδειγμα, ἡ γυναίκα δέν ἐμφανίζεται στήν εἰκονογραφία τῶν συνδικάτων, παρά ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἐπίδραση αὐτή ἀρχίζει νά γίνεται αἰσθητή. Προηγουμένως, πρὶν ἀπό τήν ἐπέμβαση τῶν διανοουμένων, ἡ ρεαλιστική εἰκόνα τῆς γυναίκας ἀπαντᾶται ἀποκλειστικά σχεδόν στίς διαφημιστικές βινιέτες πού χρησιμοποιοῦσαν τά συνδικάτα γιά νά καταστήσουν γνωστή στό μέλη τους τήν ἀδελφική συμπαράσταση πού μπορούσαν νά τοὺς προσφέρουν σέ δύσκολες στιγμές, σέ περίπτωση ἀρρώστιας, ἀτυχήματος ἢ θανάτου. Στίς βινιέτες αὐτές, ἡ γυναίκα ἀπεικονίζεται ὀρθια στό προσκέφαλο τοῦ ἄρρωστου ἀνδρα, τόν ὁποῖο ἐρχονται νά ἐπισκεφθοῦν οἱ σύντροφοί του κρατώντας τά διακριτικά τοῦ συνδικάτου ἢ, ἄλλοτε πάλι, περιτριγυρισμένη ἀπό τά παιδιά της, νά σφίγγει τό χέρι τῶν ἐκπροσώπων τῶν συνδικάτων πού ἦρθαν νά τῆς

προσφέρουν χρήματα ύστερα από το θάνατο του άρχηγού της οικογένειας.

Η γυναίκα, λοιπόν, είναι κατά κύριο λόγο παρούσα στο σύμβολο και στην άλληγορία αν και θα έπρεπε να σημειωθεί, γύρω στο τέλος του αιώνα, η ύπαρξη έμβληματων βρετανικών συνδικάτων που δεν περιέχουν καμιά γυναικεία φιγούρα, κυρίως όταν πρόκειται για αποκλειστικά ανδρικές βιομηχανίες, όπως τα όρυχεία, τα χυτήρια, κτλ. Οι άλλγορίες του φιλελευθερισμού, ιδιαίτερα, που προορίζονταν να εκθειάσουν το «ό καθένας για τον εαυτό του» ήταν από πάντα και εξακολούθησαν να παραμένουν γυναικείες στην πλειοψηφία τους. Η Φρόνηση, ή Φιλεργία, ή Καρτερία, ή Έγκράτεια, ή Αλήθεια και ή Δικαιοσύνη δρίζουν τις τύχες της Έταιρείας των οικοδόμων στα 1868, ενώ ή Τέχνη, ή Φιλεργία, ή Αλήθεια και ή Δικαιοσύνη, τις τύχες της Έταιρείας των ξυλουργών και μαραγκών, της ίδιας εποχής. Αλλά ύστερα από τη δεκαετία του '80, έχει κανείς την εντύπωση ότι από τις παραδοσιακές φιγούρες έπιζούν μόνο ή Δικαιοσύνη και ή Αλήθεια στις όποιες κάποτε έρχονται να προστεθούν ή Πίστη και ή Έλπίδα. Από την άλλη μεριά, καθώς αναπτύσσεται ό σοσιαλισμός, νέα γυναικεία πρόσωπα εισέρονται στην άριστερή εικονογραφία, τά όποια όμως κατά κανένα τρόπο δεν θεωρούνται ότι παριστάνουν πραγματικές γυναίκες: πρόκειται για τις θεές και τις μοΐδες.

Έτσι μεταξύ 1898 και 1929 σέ μία από τις σημαίες της (άριστερης) Workers Union εμφανίζονταν μία γοητευτική νέα κοπέλα, που φορούσε έναν άσπρο χιτώνα και σανδάλια, και ή όποια έδειχνε μέ τό δάχτυλό της τόν ανατέλλοντα ήλιο, πάνω από την έπιγραφή «Μία καλύτερη Ζωή», σέ μίαν ομάδα εργατών, ρεαλιστικά ζωγραφισμένων μέ τις φόρμες της δουλειάς τους. Τό κείμενο που συνοδεύει την εικόνα μαρτυρεί ότι πρόκειται για την Πίστη. Άλλο, μία πολεμοχαρής γυναίκα, που κι αυτή φοράει άσπρο χιτώνα και σανδάλια αλλά κρατάει κι ένα ξίφος και μίαν άσπίδα μέ την έπιγραφή «Δικαιοσύνη και Ίσότητα», μέ τά μαλλιά άπολύτως καλοχτενισμένα να πλαισιώνουν ένα έντελώς άριστοκρατικό πρόσωπο, στέκει όρθια μπροστά σ' έναν μυώδη εργάτη, μέ άνοιχτό πουκάμισο, ό όποιος, κατά τά φαινόμενα, μόλις έχει νικήσει ένα χτήνος έπονομαζόμενο «καπιταλισμός», που κείται άψυχο στα πόδια του. Η σημαία αυτή, μέ τόν τίτλο «Ό θρίαμβος της εργασίας» άνήκει στο παράρτημα του Southend-on-Sea της National Union of General Workers, ένα άλλο σοσιαλιστικό συνδικάτο. Και ή ίδια νέα γυναίκα ξαναδρισκόταν στο παράρτημα του Τότενχαμ του ίδιου συνδικάτου, τή φορά αυτή μέ τά μαλλιά λυτά στον άνεμο και την έξη έπιγραφή γραμμένη στο φουστάνι της: «Φώς, Παιδεία, Βιομηχανική Όργάνωση, Πολιτική Δράση και Πραγματική Διεθνής» δείχνοντας μέ τό δάχτυλό της στή γνωστή ομάδα εργατών τή γή της έπαγγελίας, που θύμιζε κάτι σαν παιδική χαρά, όπου ήταν γραμμένο: «Έμπρός για την κατάκτηση της συνεργατικής κοινότητας». Η σημαία χρησιμοποιε ως εικονογράφηση του συνθήματος «Παραγωγοί του Πλούτου του Έθνους, Ένωθείτε. Πάρτε από τόν κόσμο αυτά που σ' άνήκουν».

Οι εικόνες αυτές είναι ιδιαίτερα άποκαλυπτικές στο βαθμό που, από τή μία μεριά, συνδέονται άμεσα μέ τό νεαρό σοσιαλιστικό κίνημα, τό όποιο κατασκευάζει τή δικιά του εικονογραφία, και από την άλλη μεριά, ή εικονογραφία αυτή (άντίθετα από το παλιό άλλγορικό λεξιλόγιο) έμπνέεται ή ίδια – εν μέρει τουλάχιστον – από τή γαλλική έπαναστατική εικονογραφία, από όπου και ή Έλευθερία του Ντελακρουά προέρχεται έπίσης. Από στυλιστική άποψη, στή Μ. Βρετανία τουλάχιστον, ανάγεται στην προοδευτική σχολή των arts and-crafts (τέχνες κι επαγγέλματα), και την παραφουάδα

της την art nouveau, που έμελλε να προσφέρει στον βρετανικό σοσιαλισμό τούς δύο κυριότερους καλλιτέχνες και εικονογράφους του, τόν William Morris και τόν Walter Crane. Άλλά τό πιό δημοφιλές έργο αυτού του τελευταίου, που δείχνει την ανθρωπότητα να βαδίζει προς τόν σοσιαλισμό – μία ανθρωπότητα που παριστάνεται σαν ένα ζευγάρι ντυμένο μέ ρούχα καλοκαιρινά και όπου ό άνδρας κρατάει στην πλάτη του ένα παιδί – φανερώνει έξίσου, όπως άλλωστε και πολλά από τά σχέδιά του, την όφειλή του καλλιτέχνη προς τή Γαλλική Έπανάσταση την όποια και μαρτυρεί έδώ ή παρουσία ενός φρυγικού σκούφου. Και ή συγγένεια είναι άκόμη πιό φανερή πάνω στην πρώτη κονκάρδα που μοΐρασαν οι άυστριακοί σοσιαλδημοκράτες για την πρωτομαγιά, που δείχνει ένα γυναικείο πρόσωπο πάνω από τό σύνθημα: «Άδελφότητα, Ίσότητα, Έλευθερία και Όκτάωρο». Σ' αυτή την καινούρια σοσιαλιστική εικονογραφία, ή γυναίκα παίζει τό ρόλο της έμνεύστρας. Άς δούμε, για παράδειγμα, τό έμβλημα του Labour Annual, που άρχισε να εκδίδεται στο 1895. Πρόκειται για μία σύνθεση του T.A. West μέ τόν τίτλο Light and Life (Φώς και Ζωή): μία γυναίκα ντυμένη ένα άέρινο φόρεμα, μισοκρυμμένη πίσω από έναν θυρεό σαλπίζει προς τιμή ενός ώραιου παλικαριού μέ τό πουκάμισο άνοιχτό στο λαιμό, και τά μανίκια άνασηκωμένα πάνω από τούς άγκώνες, κρατάει ένα πανέρι απ' όπου σκορπάει τούς σπόρους της σοσιαλιστικής, κατά τά φαινόμενα, προπαγάνδας: άχτίδες, άστέρια και κύματα άποτελούν τό φόντο του σχεδίου. Τελικά, ή πραγματική, ανθρωπινή γυναίκα δεν εμφανίζεται στην εικονογραφία αυτή παρά στο βαθμό που άποτελεί μέρος ενός έξιδανικευμένου ζευγαριού, μέ ή χωρίς παιδί. Και στην περίπτωση που τά μέλη του ζευγαριού αυτού έξομοιώνονται συμβολικά μέ κάποια δραστηριότητα, πάντοτε ό άνδρας είναι αυτός που παριστάνει την βιομηχανική δουλειά. Έτσι, στον πίνακα του Crane, ό άνδρας έχει δίπλα του μία σκαπάνη και ένα φτυάρι, ενώ ή γυναίκα, μ' ένα καλάθι μέ καρπούς και μία σουγκράνα, συμβολίζει τή φύση, ή, τό πολύ, τή γεωργία. Ό ίδιος καταμερισμός κατά περιεργο τρόπο εμφανίζεται και στο περίφημο γλυπτό του Mukhina που εκτέθηκε στο σοβιετικό περίπτερο της Διεθνούς Έκθέσεως, στο Παρίσι, στα 1937: εκείνος, ό εργάτης, την σκαπάνη· εκείνη, ή γυναίκα του κολχόζ, τό δρεπάνι.

Φυσικά, και στην καινούρια, σοσιαλιστική εικονογραφία άπαντώνται πραγματικές γυναίκες της εργατικής τάξης, οι όποιες ένοσρκώνουν, έστω και έμμεσα, κάποια συμβολική σημασία. Έχουν όμως πολύ διαφορεποιηθεί από τις αγωνίστριες της Κομμούνας του Παρισιού. Από δώ και πέρα τις βλέπουμε να ύποφέρουν και να δοκιμάζονται. Στο σημείο αυτό ό Μενιέ, αυτός ό μεγάλος πρωτοπόρος της προλεταριακής τέχνης και του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, – ως ρεαλισμού και συγχρόνως ως έξιδανίκευσης – προηγείται της εποχής του, όπως συνήθως συμβαίνει. Ό πίνακας του Η γυναίκα του λαού (1893) δείχνει τή γυναίκα γριά, άδύνατη, μέ τά μαλλιά της τόσο τραβηγμένα πίσω που τό κεφάλι να θυμίζει κρανίο, και μέ τό γερασμένο στήθος μόλις να ύποδηλώνεται από την εκπλήσσοσα γυμνότητα τών ώμων της. Και στο άκόμη πιό γνωστό έργο του, τή Διαρροή, τό γυναικείο πρόσωπο τυλιγμένο σ' ένα σάλι κλαίει πάνω από έναν πεθαμένο άνθρακωρύχο. Αυτές είναι οι μάνες του προλεταριάτου, πάντοτε βασανισμένες, όπως τόσο καλά τις έχουμε γνωρίσει μέσα από τά μυθιστορήματα του Γκόρκι και τά τραγικά σχέδια του Kathe Kollwitz. (Και στην ίδια τή ζωή, αυτή την τραγική μητέρα-σύζυγο, μεταμορφωμένη σέ αγωνίστρια, δεν ήταν που ένοσρκωνε, εκφραστική και μαυροντυμένη, ή Πασιονάρια του Ισπανικού εμφύλιου;) Και

F. Millet, *Ίσότητα*F. Millet, *Ἡ ἐλευθερία στά ὁδοφράγματα*F. Rops, *Λαός*H. Daumier, *Ἀλληγορία τῆς Δημοκρατίας*

οπωδήποτε δέν είναι τυχαίο δι τή σώματά τους εξαφανίζονται πίσω από τούς μποξάδες καί τή μαντήλια. Ἡ εἰκόνα τῆς γυναίκας—προλετάρου ἔχει χάσει τή φύλο τῆς· κρύβεται κάτω ἀπό τή ρούχα τῆς φτώχειας. Ἐγινε πνεῦμα καί δέν ἔχει πιά σῶμα. Ἐνῶ ὁμως τή γυναίκεο σῶμα ντύνεται, δηλαδή ἀποκρύπτεται ὄλο καί περισσότερο, κάτι περιεργό συμβαίνει στό ἀνδρικό κορμί: δείχεται ὄλο καί περισσότερο, ἀλλά ὡς σύμβολο. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ εἰκόνα πού καταλήγει σιγά-σιγά νά συμβολίζει τήν ἐργατική τάξη ἀποτελεῖ τή ἀκριβῆ ἀντίστροφο τῆς Ἐλευθερίας τοῦ Ντελακουά: πρόκειται γιά τήν ρωμαλέα φιγούρα τοῦ ἀνδρα-ἐργάτη πού κραδαίνει τή σφυρί καί τή σκαπάνη καί ὁ ὁποῖος εἶναι γυμνός ἀπό τή μέση καί πάνω. Ἡ εἰκόνα αὐτή εἶναι, κατά δύο ἀπόψεις, μή ρεαλιστική: καταρχήν, τίποτα δέν ἦταν δυσκολότερο στόν 19ον αἰῶνα στίς χώρες πού εἶχαν δυνατό ἐργατικό κίνημα, ἀπό τή νά βρεῖ κανεῖς ἐργάτες πού νά δουλεύουν γυμνόκορμοι. Αὐτό ἀποτελοῦσε ἄλλωστε, ὅπως παραδέχεται καί ὁ Βάν Γκόγκ, μιά ἀπό τίς δυσκολίες τοῦ καιροῦ γιά τόν καλλιτεχνικό ρεαλισμό. Ὁ ἴδιος θά ἤθελε πολύ νά ζωγραφίσει τούς χωριάτες μέ τή κορμιά τους γυμνά, μόνο πού στήν πραγματικότητα δέν τριγυρνάγαν γυμνοί. Πολλές εἰκόνες πού ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς ἀπό τή δουλειά στή ἐργοστάσια, ἀκόμη καί τίς φορές πού γινόταν σέ συνθηκες ὅπου τή νά βγάλει κανεῖς τή πουκάμισό του μᾶς φαίνεται σήμερα φυσικό — στίς ὑψηλές θερμοκρασίες τῶν χυτηρίων ἢ τῶν ἐργοστασίων τοῦ γκαζιού γιά παράδειγμα — μᾶς δείχνουν σχεδόν ἀπαράλλακτα τούς ἐργάτες ντυμένους ὀλόκληρους, ἔτσι καί ἑλαφρά. Καί δέν ἀναφερόμαστε μόνο ὅσα θά μπορούσαν νά ὀνομαστοῦν τή μεγάλα μνημεῖα τοῦ κόσμου τῆς Δουλειᾶς — ἔργα ὅπως τή *Work* τοῦ Madox Ford, ἢ ἡ *Ἔργασία* τοῦ Alfred Roll (1881) πού δείχνει ἕνα γιαι — ἀλλά ἐπίσης καί στούς ρεαλιστικούς πίνακες καί στή δημοσιογραφικά σκίτσα. Ὁπωσδήποτε, δέν ἦταν ἐντελῶς ἀδύνατο νά δεῖ κανεῖς πραγματικούς ἐργάτες γυμνοῦς ἀπό τή μέση καί πάνω — ὅπως μιά μερίδα, ἀλλά ἀποκλειστικά μιά μερίδα, τῶν Βρετανῶν ἀνθρακωρύχων γιά παράδειγμα — πού στήν περίπτωσή αὐτή ἦταν ρεαλιστική ἢ ἀναπαράστασή τους μ' αὐτή τήν ἀμφίεση (ὅπως οἱ *Πατωματζήδες* τοῦ G. Caillebotte, ἢ ὅπως ὁ μινιατόρος πού ἐμφανίζεται στό ἔμβλημα τοῦ 1857 τοῦ συνδικάτου τῶν μεταλλουργῶν). Ἀλλά αὐτές εἶναι εἰδικές περιπτώσεις.

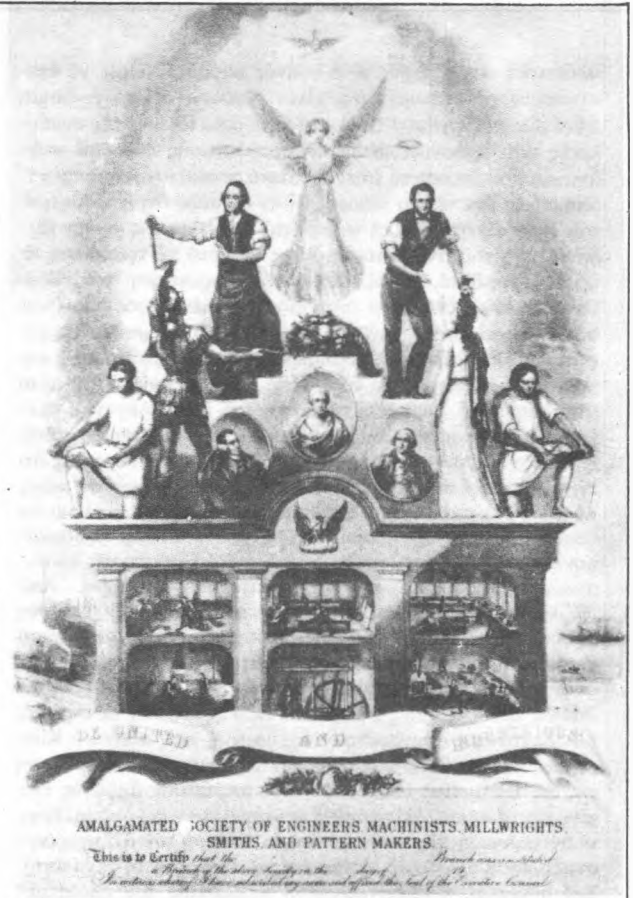
Ὁ δεύτερος λόγος πού κάνει τήν εἰκόνα τοῦ ἡμίγυμνου ἐργάτη μή ρεαλιστική εἶναι ὅτι ἀπέκλειε ἰσοφάκτο τῶν εἰδικευμένων καί τῶν ἐργατῶν τῆς βιομηχανίας, πού δέν τούς εἶχε περάσει ἀπό τή μυαλό νά δουλέψουν χωρίς τή πουκάμισό τους, καί οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν τήν πλειοψηφία τοῦ ὀργανωμένου ἐργατικοῦ κινήματος. Ἡ ἡμερομηνία τῆς καλλιτεχνικῆς γέννησης τοῦ γυμνόκορμου ἐργάτη παραμένει ἀκαθόριστη. Αὐτό πού εἶναι σίγουρο, εἶναι ὅτι σ' ἕνα ἀπό τή πρώτα γνωστά ἀγάλματα τοῦ προλεταριάτου, στό μνημεῖο τοῦ Penrhyn στό Bangor φτιαγμένο ἀπό τόν Westmacott (1821) ὁ ἐργάτης λατομείου εἶναι ντυμένος, ἐνῶ ἡ νέα ἀγρότισσα δίπλα του, κατά τρόπο ἴσως μισο-ἀλληγορικό, ἔχει ἀνοιχτό τή ντεκολτέ τῆς.

Ὅπως νά ἔχει τή πρᾶγμα, ὕστερα ἀπό τή 1880 ἡ εἰκόνα εἶναι οἰκεία στούς γλύπτες. Ἀπόδειξη τή ἔργο τοῦ Βέλγου K. Μενιέ πού εἶναι ἀναμφίβολα ὁ πρῶτος καλλιτέχνης πού ἀφιερῶθηκε ἀποκλειστικά στήν ἀναπαράστασή τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας· καί ἀκόμη ἴσως, ὁ κομμουνάρος Νταλού τοῦ ὁποῖου τή ἡμιτελές ἔργο περιέχει μοτίβα τοῦ εἶδους αὐτοῦ. Δέν εἶναι ἐκπληκτικό ἑξῆς ὅτι ὁ γυμνόκορμος ἐργάτης ἀπαντάται συχνότερα στή γλυπτική πού κατά παράδοση εἶχε μεγαλύτερη τάση, σέ σχέση μέ τή ζωγραφική, νά πα-

ρουσιάζει τή ἀνθρώπινο γυμνό. Πράγματι, τή πρόσωπα τῶν σχεδίων καί τῶν πινάκων τοῦ Μενιέ πολύ συχνά εἶναι ντυμένα σύμφωνα μέ τήν πραγματικότητα, ἐνῶ ἰσχύει τή ἀντίστροφο ὅσον ἀφορᾷ τήν τριτοδιάστατη ἀναπαράστασή τους, ὅπως δείχνει καί ἕνα ἀπό τή ἀγαπημένα του θέματα — λιμενεργάτες πού ξεφορτώνουν ἕνα βαπόρι — τή ὁποῖο διαπραγματεύθηκε καί μέ τούς δύο τρόπους. Αὐτός εἶναι ἄλλωστε καί ἕνας ἀπό τούς λόγους πού ἐξηγοῦν τή σχετική σπανιότητα τοῦ γυμνοῦ κορμοῦ στήν ἐποχή τῆς Β' Διεθνούς διαν τή σοσιαλιστικό κίνημα δέν ἦταν ἀκόμη σέ θέση νά ἐπιβάλλει τίς προτιμήσεις του στό δημόσια μνημεῖα καί ὅπως, ἀντίθετα, καί τή συχνότητά του ὕστερα ἀπό τή 17 στή Σοβιετική Ρωσία. Παρ' ὅλα αὐτά, καί ὅσο παραπλανητική καί ἂν εἶναι ἀναγκαστικά κάθε ἄμεση σύγκριση μεταξύ ζωγραφικῆς καί γλυπτικῆς, ὁ γυμνός ἀνδρικός κορμός στή διτοδιάστατη ἀναπαράστασή του ἀπαντάται ὡστόσο ἐδῶ καί ἐκεῖ, στό ἐμβλήματα, τίς σημαίες καί τή ἄλλα διακριτικά τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος τοῦ 19ου αἰ. Ἐν πάση περιπτώσει εἶναι σίγουρο ὅτι ὁ γυμνόκορμος ἐργάτης θριάμβευσε στή Σοβιετική Ρωσία ὕστερα ἀπό τή 1917 σέ ἔργα ὅπως ὁ *Ἐργάτης*, τή *Ὀπλά τοῦ Προλεταριάτου*, *Μνημεῖο τῆς Ματωμένης Κυριακῆς τοῦ 1905* κλπ. Καί τή θέμα δέν ἔχει ἐξαντληθεῖ ἀκόμη, ἀφοῦ ἕνα ἀγάλμα *Ἡ Φιλία τῶν Λαῶν* φτιαγμένο γύρω στό 1970, ἐξακολουθεῖ νά δείχνει τόν γνωστό Ἡρακλή, μέ τή στήθος στόν ἀνεμο — κραδαίνοντας ἕνα σφυρί.

Οἱ γραφικῆς τέχνες εἶχαν περισσότερες δυσκολίες νά ἀποδεσμευθοῦν ἀπό τή ρεαλισμό, σέ μίαν ἐποχή ὅπου ὁ λιγότερο ἢ περισσότερο γυμνός ἐργάτης, στή διτοδιάστατη ἀναπαράστασή του, ἦταν ἤδη διαδεδομένος στή Δύση. Ὁ γυμνόκορμος ἐργάτης δέν ἐμφανίζεται καθόλου στή ἡρωική ἐποχή τῆς ρωσικῆς ἐπαναστατικῆς ἀφίσας. Ἀκόμη καί σέ ἕνα συμβολικό πίνακα ὅπως τή *Trud* (Ἡ Ἔργασία) ὁ νέος ἐξιδανικευμένος ἀνδρας μᾶς παρουσιάζεται μέ τή ρούχα τῆς δουλειᾶς περιτριγυρισμένος μέ ἐργαλεῖα πού ἀνήκουν μᾶλλον σ' ἕνα εἰδικευμένο τεχνίτη παρά στόν γνωστό ἀνεπίδικευτο τιτάνα. Καί ἐνῶ ὁ συμβολικός τιτάνας πού διακοσμεῖ τή ἐξώφυλλο τῆς γαλλικῆς ἐκδοσης τῶν *Ἀναλυτικῶν Πρακτικῶν τοῦ Ε' Συνεδρίου τῆς Κομμουνιστῶν* (Παρίσι 1924) δέν φορεῖ πουκάμισο, ὁ ρωμαλέος σφυροκόπος πού βάλθηκε νά σπάσει τίς ἀλυσίδες τῆς ὑψηλίου, ὁ ὁποῖος ἀπό τή 1920 καί ὕστερα συμβολίζει τήν κομμουνιστική Διεθνή στό ἐξώφυλλο τοῦ περιοδικοῦ τῆς, ἔχει τόν κορμό καλυμμένο μ' ἕνα πουκάμισο, ἀχνό ἀλλά ὀπωσδήποτε ὄρατο. Πρίν ἀπό αὐτό, ἡ συμβολική διακόσμηση τῶν πρώτων τευχῶν τοῦ περιοδικοῦ δέν περιελάμβανε καμία ἀνθρώπινη φιγούρα: ἀστέρια, ἀχιτίδες, σφυριά, δρεπάνια, σπόροι κριθαριοῦ, κυφέλες, τή κέρασ τῆς Ἀμάθειας, τριαντάφυλλα, ἀκανθες, δάδες σταυρωτές, ἀλυσίδες. Ἐπίσης ὑπῆρχαν καί πιά μοντέρνες εἰκόνες, ὅπως καμινάδες πού ἐβγαζαν καπνό στυλιζαρισμένες κατά τή μανιέρα τῆς art-pouveau ἢ ἱμάντες ἐργοστασίων, ὅχι ὁμως καί ἐργάτες μέ γυμνό τή πάνω μέρος τοῦ σώματος. Ὅσο γιά τίς φωτογραφίες τῆς προπαγάνδας πού ἀπεικονίζουν τή ἴδιο θέμα, δέν καθιερώνονται, ἂν καθιερώνονται, παρά ὕστερα ἀπό τή πρῶτο πενταετίες πρῶτο γράμμα.² Βέβαια, τελικά ἡ εἰκόνα εἰσώρησε σιγά σιγά στή

2. Ἀπ' ὅσο ξέρω ἡ πρώτη φωτογραφία αὐτοῦ τοῦ εἶδους («Ὁ σοσιαλιστικός ἀνθρώπος καί ὁ ἐνθουσιασμός του εἶναι οἱ κινήσεις τῆς οἰκοδόμησης») δέν ἐμφανίζεται παρά τή 1932 σέ ἕνα ἔργο γιά τή δεκαπεντάχρονα τῆς Ὀκτωβριανῆς ἐπανάστασης, *Fünfzehn Schritte, ein Buch der Tatsachen aus der Sowjetunion*, Berlin, 1932.

Σχέδιο για την ύπλοηση Νιτρώφους

σοδιετική τέχνη. Πρός τί ό γυμνός κορμός; Χωρίς νά έπεταθοϋμε σέ λεπτομέρειες, είναι σίγουρο ότι τό έρώτημα αυτό μάς παραπέμπει τόσο στό γλωσσικό ιδίωμα τής συμβολικής και έξιδανικευμένης αναπαράστασης όσο και στήν ανάγκη πού ένιωσε τό επαναστατικό σοσιαλιστικό κίνημα ν' αποκτήσει ένα τέτοιο ιδίωμα. Είναι σίγουρο ότι ή αίσθητική του 18ου αϊ. συνέδεε τή γυμνότητα του σώματος μέ τήν έξιδανίκευση του άνθρώπινου όντος κι αυτό μέ τρόπο συχνά πολύ συνειδητό, όπως π.χ. στήν περίπτωση του Winklmann. Κι αυτό γιατί ένα έξιδανικευμένο πρόσωπο (πού δέν είναι τό ίδιο μ' ένα άλληγορικό) δέν μπορούσε νά φοράει τά πλουμίδια τής καθημερινής ζωής, πράγμα πού σημαίνει ότι έπρεπε, κατά τό δυνατό, νά απαλλαγεί απ' αυτά (παράβαλε τά γυμνά αγάλματα τού Ναπολέοντα). Δέν έπρόκειτο, επομένως, γιά ρεαλισμό στήν περίπτωση αυτή. Καί όταν ό Σταντάλ κατηγορούσε τόν Νταβίντ λέγοντας ότι ποτέ οι παλιοί πολεμιστές δέν θά πήγαιναν γυμνοί στή μάχη, μέ μόνο μιά κάσκα, ένα ξίφος και μιάν άσπίδα, εκτός κι άν ήθελαν νά αυτοκτονήσουν, προσπαθοϋσε άπλώς, προδοκάροντας, νά έπιστήσει τήν προσοχή στό άσύμβατο τής ρεαλιστικής μέ τή συμβολική διαπραγματέυση στήν τέχνη. 'Από τή μεριά του τό σοσιαλιστικό κίνημα παρά τήν έπίμονη προσκόλλησή του στήν άρχή του καλλιτεχνικού ρεαλισμού — προσκόλληση πού ανάγεται στους σαινσιμονιστές — είχε ανάγκη από ένα συμβολικό ιδίωμα γιά νά εκφράσει τά ιδεώδη του· κι όπως είδαμε, τά έμβλήματα και οι σημαίες των βρετανικών συνδικάτων τής εποχής, πού σωστά ό Klimgender τά χαρακτήρησε ως «τήν πραγματικά λαϊκή τέχνη τής Μ. Βρετανίας στόν 19ον αϊ.» αποτελούν άκριβώς ένα μίγμα ρεαλισμού, άλληγορίας και συμβόλων (κι άκόμη, ίσως ν' αντιπροσωπεύουν τήν τελευταία άνθηση του άλληγορικο-συμβολικού γλωσσικού ιδιώματος, μέ εξαίρεση τή γλυπτική). Στή συνέχεια, ή έξιδανικευμένη άπεικόνιση του ύποκειμένου του κινήματος — ή μαχόμενη εργατική τάξη — έπρεπε, άργά ή γρήγορα, νά καταλήξει στή χρησιμοποίηση του γυμνού, όπως μαρτυρεί από τά 1890 ή σημαία του Exproft Branch του συνδικάτου των λυμενεργατών, όπου ένας άθλητής, σχεδόν γυμνός, μέ τά λαγόνια έλαφρά καλυμμένα, γονατιστός πάνω σ' ένα θράχο, παλέδει μ' ένα μεγάλο πράσινο φίδι και γύρω τό κατάλληλο σύνθημα. Μ' άλλα λόγια, παρά τήν διαρκή αντίδικια μεταξύ ρεαλισμού και συμβολισμού, ήταν από πάντοτε έξίσου δύσκολο νά συγκροτηθεί ένα πλήρες λεξιλόγιο συμβόλων και ιδανικών αφήνοντας απέξω τό γυμνό. 'Αλλά από τήν άλλη μεριά, είναι θεμιτό νά σκεφτεί κανείς ότι ή άπόλυτη γυμνότητα δέν ήταν πιά παραδεκτή. 'Ετσι, δέν θά μπορούσαμε νά μήν παρατηρήσουμε τό παράλογο του συμπλέγματος πού επιγράφεται 'Οχτώδρης (1927) και τό όποιο αποτελείται από τρεις γυμνούς, εκτός από ένα κασκέτο του κόκκινου στρατού πού φοράει ό ένας, άντρες και πού όμως στά χέρια τους κρατούν σφυριά και άλλα εργαλεία. Θά μπορούσε νά υποθέσει τελικά κανείς ότι ό γυμνός κορμός αντιπροσωπεύει ένα συμβιβασμό μεταξύ συμβολισμού και ρεαλισμού. Στό κάτω-κάτω ύπάρχουν εργάτες μ' αυτή τήν άμφίση.

Μένει τώρα νά εξετάσουμε ένα πολύ κρίσιμο ζήτημα. Γιατί τήν αγωνιζόμενη εργατική τάξη τή συμβολίζει αποκλειστικά τό γυμνό άνδρικό σώμα; Στό σημείο αυτό είμαστε αναγκασμένοι νά καταφύγουμε σέ υποθέσεις και συγκεκριμένα σέ δύο υποθέσεις. Πρώτα απ' όλα, ό κατά φύλο καταμερισμός τής εργασίας γνώρισε όρισμένους μετασχηματισμούς στήν καπιταλιστική περίοδο, τόσο στό πολιτικό όσο και στό επίπεδο τής παραγωγής. 'Η εκδιомηχάνιση του 19ου αϊ. καθώς στερούσε τους παραγωγούς από κάθε έλεγχο

πάνω στα μέσα παραγωγής, οδηγούσε παράλληλα, κι αυτό είναι τό παράδοξο, και σέ ένα έντονότερο διαχωρισμό μεταξύ τής κατ' όκον (μή άμοιβόμενης) και τής έξωτερικής (άμοιβόμενης) εργασίας. Στα πλαίσια τής προ- ή πρωτο-βιομηχανικής οικονομίας (παραδοσιακή γεωργία, βιοτεχνική παραγωγή, μικρές έμπορικές έπιχειρήσεις, άγροτική βιομηχανία, κατ' όκον εργασία κτλ.), σπιτικό και παραγωγή άποτελοϋσαν κατά γενικό κανόνα μιά μονάδα (άπλή ή σύνθετη), πράγμα πού είχε σάν άποτέλεσμα οι γυναίκες νά έπωμίζονται, βέβαια, έπιπλέον δουλειές — άφου άσχολούνταν μέ τό σπίτι ενώ συγχρόνως κάλυπταν και τίς άλλες δραστηριότητες — αλλά όμως δέν ήταν περιορισμένες σέ έναν τύπο άπασχόλησης. Πράγματι κατά τή διάρκεια τής μεγάλης επέκτασης τής άγροτικής «πρωτο-βιομηχανίας» — φαινόμενο πού μόλις άρχισε νά μελετιέται — οι διαδικασίες τής παραγωγής ήταν τέτοιες πού ή διαφορά μεταξύ άνδρών και γυναικών στό επίπεδο εργασίας μειώθηκε ή και καταργήθηκε, κι αυτό ήταν κάτι πού επηρέασε βαθύτατα τους ρόλους, καθώς και τίς σεξουαλικές και κοινωνικές συμβάσεις των δύο φύλων. 'Αντίθετα, όταν καθιερώθηκε νά πηγαίνει ό εργάτης γιά δουλειά στό εργαστήρι του εργοδότη του, σπιτικό και δουλειά σιγά-σιγά θρέθηκαν χωρισμένα. Καί, κατά γενικό κανόνα, αυτός πού πήγαινε κάθε μέρα νά κερδίσει τό μισθό του ήταν ό άντρας, ενώ ή γυναίκα έμενε σπίτι. 'Όταν τής τύχαινε νά πεί νά δουλέψει έξω από τό σπίτι, αυτό συνέβαινε είτε γιατί δέν ήταν άκόμη ή πιά παντρεμένη, είτε γιατί ό άνδρας τής δέν ήταν σέ θέση νά ανταπεξέλθει στό έξοδο τής οικογένειας, και σ' αυτή τήν περίπτωση ή γυναίκα σταματοϋσε νά δουλεύει μόλις ανάλαμβανε ό άνδρας. 'Εννοείται ότι μιά δουλειά πού δέν επέτρεπε σ' έναν ένήλικο άνδρα νά συντηρεί μιάν οικογένεια θεωρείτο κακοπληρωμένη και έτσι τό εργατικό κίνημα συνήθισε νά υπολογίζει τίς δικαιώσεις του πάνω στή βάση ενός μόνο μισθού ανά σπιτικό (τό μισθό του άνδρα, στήν πράξη), εκλαμβάνοντας τή δουλειά τής γυναίκας-συζύγου ως σύμπτωμα κακής οικονομικής κατάστασης. 'Η κατάσταση άλλωστε ήταν πράγματι συχνά κακή και ό αριθμός των παντρεμένων γυναικών πού ήταν αναγκασμένες νά δουλεύουν γιά μισθό ή τό ισοδύναμό του ήταν πάντοτε άρκετά υψηλός. Πολλές όμως από τίς γυναίκες αυτές δούλευαν σπίτι, δηλαδή έξω από τήν άκτίνα δράσης των εργατικών κινήματων³. 'Εκτός αυτού, άκόμη και στις βιομηχανίες όπου ή εργασία των παντρεμένων γυναικών άποτελοϋσε παράδοση — σέ μιά περιοχή ύφαντουργιών όπως τό Λανγκσάιρ, γιά παράδειγμα — ή συμμετοχή τους παρέμενε περιορισμένη. 'Ετσι, στό 1901 άν τό ποσοστό ήταν 38% γιά τίς παντρεμένες και τίς χήρες πού άπασχολούνταν έμισοθα στό Μπλάκμπουργκ, στό Μπόλτον δέν ξεπερνούσε τά 15%. 'Εν όλίγοις ή τρέχουσα πρακτική ήθελε τή γυναίκα νά πάψει νά εργάζεται μετά τό γάμο. 'Η Βρετανία όπου, στό 1911, μόνο τό 11% των εργαζομένων γυναικών ήταν παντρεμένες και όπου μόνο τό 10% των παντρεμένων γυναικών δούλευαν έμισοθα, όπωσδήποτε αποτελεί εξαίρεση· άκόμη και στή Γερμανία, όμως, όπου στό 1907 τό ποσοστό των

3. 'Ετσι στή Γαλλία τό 1906, στόν κλάδο έτοιμων ένδυμάτων εργάζονταν τά 56% πού άπασχολούσε συνολικά ή βιομηχανία· στό Βέλγιο τό ποσοστό ήταν 50% (1890), στή Γερμανία 25% (1907) και 36% στή Μεγάλη Βρετανία (1891). Βλ. P.N. Stearns, *Lives of Labour: Work in a Maturing Industrial Society*, London 1975, Παράρτημα III σ. 365.

παντρεμένων γυναικών που δούλευαν έμισθα ήταν 30%, ή διαφορά άνάμεσα στά δύο φύλα παραμένει εκπληκτική: ή αναλογία είναι μία εργαζόμενη γυναίκα άνά τέσσερις άνδρες, για τήν ομάδα τών παντρεμένων μεταξύ είκοσι πέντε και σαράντα χρόνων. Η τάση — που δέν εκδηλώνεται σαφώς παρά ύστερα από τό 1900 — οι παντρεμένες γυναίκες νά μπουν μαζικά στή βιομηχανία και οι νέες κοπέλες νά αποκτήσουν πρόσβαση σέ μεγαλύτερη ποικιλία επαγγελμάτων και διασκέδασων δέν είχε επομένως ακόμη θεμελιώδως τροποποιήσει τήν κατάσταση.

« Η πρακτική πολλές παντρεμένες γυναίκες νά έχουν σταθερό επάγγελμα, δέν ήταν έδραιωμένη στήν άρχή του αιώνα». ⁴ Αυτό είναι ένα γεγονός που θά πρέπει νά υπογραμμιστεί στο βαθμό που μερικές φεμινίστριες ιστορικοί, για λόγους δύσκολα κατανοητούς, προσπάθησαν νά τό άρνηθούν. Χαρακτηριστικό τής εκβιομηχάνισης του 19ου αί. (άντιθετα μέ τήν εκβιομηχάνιση του 20ού αί.) ήταν ότι άνήγαγε τό γάμο και τήν οίκογένεια στήν κυριότερη καριέρα που προσφερόταν στίς γυναίκες τής εργατικής τάξης, τίς όποιες ή φτώχεια δέν άνάγκαζε νά πιάσουν μίαν άλλη δουλειά. Από τή στιγμή που δούλευαν για μισθό πριν από τό γάμο τους, τό θεωρούσαν σάν μιά φάση τής ύπαρξής τους, επιθυμητή όποσδήποτε άλλα κατά κύριο λόγο παροδική. Και από τή στιγμή που παντρεύονταν, άνήκαν στο προλεταριάτο, όχι ως εργάτριες άλλα ως σύζυγοι, μητέρες και νοικοκυρές τών εργατών.

Στόν τομέα τής πολιτικής, πριν τήν εκβιομηχάνιση, οι γυναίκες είχαν κάθε περιθώριο νά συμμετέχουν στους άγώνες στο πλευρό τών άνδρών — οι όποιοι, όπως κι αυτές, έξίσου δέν είχαν πολιτικά δικαιώματα, τό δικαίωμα τής ψήφου, π.χ. — όπου πολύ συχνά έπαιζαν έναν ιδιαίτερο ή και καθοδηγητικό ρόλο. Ο λόγος είναι ότι, τήν εποχή εκείνη, ή πιο συνηθισμένη μορφή άγώνα ήταν ή πάλη για τήν κοινωνική δικαιοσύνη, για τήν αποκατάσταση, μ' άλλα λόγια, « τής ήθικης οικονομίας του πλήθους». ⁵ κατά τήν έκφραση του E.P. Thompson, μέσω ενεργειών άμεσων που σκοπούσαν στον έλεγχο τών τιμών. Στίς περιπτώσεις αυτές ήταν όχι μόνο συνηθισμένο άλλα και παραδοσιακά παραδεκτό νά πρωτοστατούν γυναίκες και δέν έχουμε παρά νά θυμηθούμε έδώ τήν πορεία τών γυναικών στίς Βερσαλιές, στα 1789. Όπως πολύ σωστά έξηγει ή Luisa Accati «σε πολλές περιπτώσεις (σε όλες θά έλεγα έγω — E.H) οι γυναίκες είχαν τον άποφασιστικό ρόλο, είτε παίρνοντας οι ίδιες τήν πρωτοβουλία είτε αποτελώντας ένα πολύ σημαντικό μέρος του πλήθους». ⁶ Και δέν θά έπεκταθούμε έδώ στο γνωστό στις προβιομηχανικές κοινωνίες φαινόμενο τών ξεγεγερμένων άνδρών που μεταμφέζονταν σε γυναίκες, όπως συνέβη για παράδειγμα μέ τους Rebecca Riots (1843). Έκτός αυτού, οι επαναστάσεις στα αστικά κέντρα, κατά τήν προ-βιομηχανική εποχή, δέν ήταν προλεταριακές άλλα πληθειακές. Αυτό σημαίνει ότι οι γυναίκες, από τή στιγμή που είχαν τή δυνατότητα νά θγούν στο δρόμο, μπορούσαν νά διαδραματίσουν έναν ρόλο πολιτικό άνάμεσα στον όχλο, μιά συμμαχία κοι-

νωνικά έτερογενή, συνεκτικό στοιχείο τής όποίας ήταν ή φτώχεια και μιά κοινή «άθλιότητα» παρά κριτήρια ταξικά ή επαγγελματικά. Βοηθούσαν στήν κατασκευή όδοφραγμάτων και παραστέκονταν εκείνους που μάχονταν πάνω σ' αυτά: έφταναν μάλιστα νά φέρουν και οι ίδιες όπλα και νά πολεμούν. Ο πολιτικός ρόλος τών γυναικών σ' αυτές τίς περιπτώσεις δέν έχει τίποτε νά κάνει μέ τήν εικόνα τής «λαϊκής επανάστασης», όπως παρουσιάζεται σε μιά μεγάλη σύγχρονη μη βιομηχανική μητρόπολη τής επανάστασης, που δέν τους παραχωρεί καμία θέση, πράγμα που θά μπορούσε νά δεβαιώσει ό όποιοσδήποτε είδε τους δρόμους τής Άδάνας μετά τό θρίαμβο του Φιντέλ Κάστρο. Αντίθετα, ή μορφή του άγώνα που προσιδιάζει στο προλεταριάτο, ή συνδικαλιστική πάλη, είχε ως άποτέλεσμα νά αποκλείσει σε μεγάλο βαθμό τίς γυναίκες ή τουλάχιστον νά καταστήσει τή συμμετοχή τους πολύ λιγότερο αίσθητή, μέ εξαίρεση μερικές βιομηχανίες όπου οι γυναίκες πλειοψηφούσαν. Έτσι, στα 1896, ό συνολικός αριθμός τών γυναικών στα βρετανικά συνδικάτα, μέ εξαίρεση τους εκπαιδευτικούς, ήταν 142.000, δηλαδή γύρω στα 8%, εκ τών όποιων τά 60% στήν ύπεροργανωμένη βιομηχανία δάμβακος. Στα 1910 ή αναλογία είχε ξεπεράσει τά 10% άλλα, παρά μίαν όρισμένη αύξηση του συνδικαλισμού στους μη χειρόνακτες και στους άπασχολούμενους μέ τό εμπόριο, ή μεγάλη μάζα τών συνδικαλισμένων γυναικών προερχόταν πάντοτε από τήν ύφαντουργία. Άλλού, ό ρόλος τών γυναικών ύπήρξε άναμφισβήτητος καιρός άλλα διάφορος, συμπεριλαμβανομένων και τών μικρών έμπορικών κέντρων και τών όρυχείων, όπου ό τόπος τής εργασίας και ή κατοικία παρέμειναν άδιαχώριστα. Βέβαια, οι γυναίκες συμμετείχαν στίς άπεργίες, κατά τρόπο δημόσιο, όρατό και οσιώδη άλλα δέν ήταν οι ίδιες άπεργοί. Από τήν άλλη μεριά, εκεί όπου ή δουλειά τών άνδρών και ή δουλειά τών γυναικών γειτόνευαν αρκετά ώστε ή άνάμιξη νά είναι δυνατή, ή συνηθισμένη άγτιμετώπιση συνδικαλισμένων άνδρών προς τίς γυναίκες που ήθελαν νά μπουν στο επάγγελμα τους ήταν, για νά επαναλάβουμε τήν έκφραση τών S. και B. Webb, «έχθρότητα και άπόρριψη». ⁷ Ο λόγος είναι απλός: οι μισθοί τών γυναικών ήταν τόσο πολύ κατώτεροι που άποτελούσαν κίνδυνο. Οι γυναίκες αντιπροσώπευαν — και έδώ ξαναπαραθέτουμε τους Webb — «ως τάξη τόν πιο επικίνδυνο έχθρό για τό επίπεδο ζωής του ειδικευμένου εργάτη». ⁸ Σ' αυτό πρέπει νά προσθέσουμε και ότι σήμερα θά ονομάζαμε «σεξισμό», ή επίδραση του όποιου παρέμενε ιδιαίτερα αίσθητή παρά τήν αύξανόμενη επίδραση τής Άριστεράς. «Ο καθώς πρέπει εργάτης νιώθει μίαν ένστικτώδη άπάθηση για κάθε έπιμείζια άνδρών και γυναικών, είτε στο εργαστήριο ή στον τόπο συγκεντρώσεων». ⁹ Κατά συνέπεια, τά συνδικάτα έτειναν νά αποκλείουν τίς γυναίκες από τό επάγγελμα τό όποιο εκπροσωπούσαν· και όταν αυτό ήταν αδύνατο (όπως στίς δαμβακοβιομηχανίες για παράδειγμα) προσπαθούσαν τουλάχιστον νά χωρίζουν τά φύλα, άποφεύγοντας οι γυναίκες και οι κοπέλες νά δουλεύουν «συντροφιά μέ τους άντρες, κυρίως άν είναι ύποχρεωμένες νά μένουν διαρκώς χωρισμένες από τίς άλλες εργάτριες». Μέ τόν τρόπο αυτόν, άπειλή άνταγωνισμού και ύπεράσπιση τής «ήθικης» συνδύασηκαν για νά κρατήσουν τίς γυναίκες

4. P.S. Marsh, *The Changing Social Structure of England and Wales 1871-1961*, νέα έκδοση, Λονδίνο 1965, σελ. 129.

5. E.P. Thompson, «The moral economy of the English crowd in the eighteenth century», *Past and Present*, 50, 1971.

6. L. Levi Accati, *Quaderni Storici*, Σεπτ.-Όκτ. 1972, σελ. 1078.

7. S και B. Webb, *Industrial Democracy*, Λονδ. 1897, σ. 496.

8. Στο ίδιο σελ. 497.

9. Στο ίδιο σελ. 498.

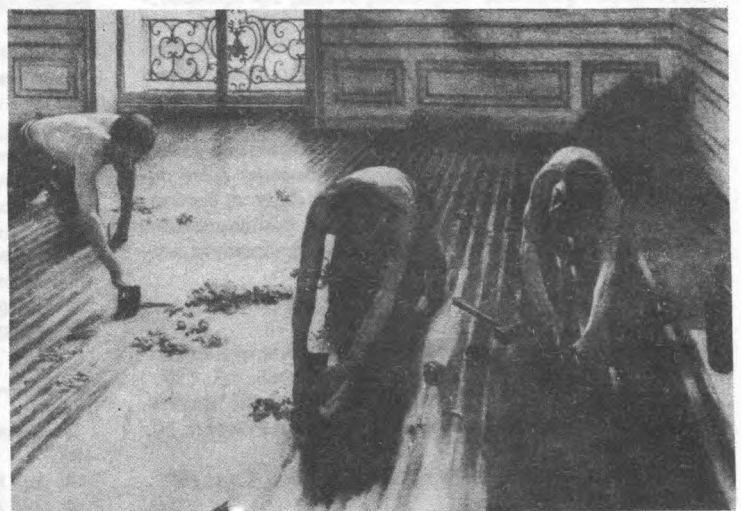
Κ. Μενιέ, 'Η επιστροφή των άνθρακωρύχων

Ford Madox, 'Εργασία

Έξωφυλλο της Κομμουνιστικής Διεθνούς

G. Gaillebot, Οί πατωματζήδες

Κ. Μενιέ, Οί μεταλλουργοί

Κ. Μενιέ, Μεταλλουργός

Σοβιετική 'Αφίσα (1921)

εκτός ή τουλάχιστον στά περιθώρια του εργατικού κινήματος, καθλώνοντάς τες στην παραδοσιακή τους θέση: την οικογένεια.

Τό παράδοξο μέ τό εργατικό κίνημα, επομένως, είναι ότι ενώ υποσχέθηκε μία ιδεολογία ισοτήτας και σεξουαλικής χειραφέτησης, στην πράξη αντίταχθηκε σέ μία πραγματική συνεργασία άνδρών και γυναικών πάνω στη δουλειά. Σίγουρα, τό εργατικό κίνημα είναι εκείνο πού προσέφερε στις χειραφετημένες γυναίκες — μειονότητα πού προήλθε από όλες τίς τάξεις, συμπεριλαμβανομένης και τής εργατικής — τίς καλύτερες ευκαιρίες νά αναπτύξουν τήν προσωπικότητά τους όχι μόνο ως άτομα, αλλά επίσης και σέ δημόσιους και ήγετικούς ρόλους. Κι ακόμη, κατά πάσα πιθανότητα, υπήρξε τό μόνο περιβάλλον πού μπορούσε νά προσφέρει στις γυναίκες τέτοιες ευκαιρίες κατά τόν 19ον αί. Έξάλλου δέν πρέπει νά υποτιμηθεί ή επίδραση πού άσκησε πάνω στην κοινή εργασία — παντρεμένη ή άνυπαντη — ένα κίνημα πού μέ τόσο ζήλο προσπάθησε νά επιτύχει τή χειραφέτηση τής γυναίκας.

Αντίθετα μέ τό μικροαστικό «προοδευτικό» κίνημα πού, όπως οι Γάλλοι ριζοσπάστες σοσιαλιστές, σχεδόν ύπερηφανεύονταν για τόν άνδρικό σωβινισμό του, τό εργατικό σοσιαλιστικό κίνημα ειλικρινά προσπάθησε νά ύπερνικήσει τίς τάσεις τής άνισότητας τών φύλων στους κόλπους του προλεταριάτου και άλλου, έστω και άν δέν πέτυχε όλα, όσα προσπάθησε. Και δέν είναι τυχαίο πού τό κύριο έργο — και άναμφισβήτητα τό πιο δημοφιλές τής έποχής του — του χαρακτηριστικού ήγέτη τών Γερμανών σοσιαλιστών, του August Bebel, έπιγραφόταν *Γυναίκα και σοσιαλισμός*.¹⁰ Αλλά τόν ίδιο καιρό τό εργατικό κίνημα δούλεψε άσυναίσθητα για νά συσφίξει: τά δεσμά πού κρατούσαν τήν πλειοψηφία τών παντρεμένων (και πού δέν εργάζονταν επί μισθώ) γυναικών τής εργατικής τάξης σέ μία κοινωνική θέση παραδοσιακά ύποταγμένη. Όταν δέ τό εργατικό κίνημα κέρδισε σέ δύναμη κι έγινε μαζικό, τά φρένα, πού τό ίδιο είχε βάλει στους άπελευθερωτικούς στόχους του, άποδείχτηκαν άποτελεσματικά, τουλάχιστον όσον καιρό οι οικονομικοί μετασχηματισμοί δέν καταργούσαν τόν κατά φύλο καταμερισμό τής εργασίας πού χαρακτήριζε τήν έκδιωμηχάνιση του 19ου αί. Διαπιστώνουμε, επομένως, ότι ή εικόνα πού έδωσε τό κίνημα, παρά και αντίθετα μέ τίς ένσυνείδητες προθέσεις του, έξέφραζε στην πράξη τή βασική «άρσενική» φύση του προλεταριακού άγώνα υπό τή βασική πρίν τό 1914 μορφή του, τήν συνδικαλιστική πάλι, κι αυτό είναι ένα στοιχείο πού θά μπορούσε νά μάς βοηθήσει νά καταλάβουμε καλύτερα γιατί τό ιστορικό πέρασμα από τά πληθειακά-δημοκρατικά στά προλεταριακά σοσιαλιστικά κινήματα οδήγησε, κατά παράδοξο τρόπο, και στην παρακμή του ρόλου τής γυναίκας στην εικονογραφία. Είναι πιθανό ότι κι ένας ακόμη παράγοντας συνεισέφερε στην «άνδροποίηση» αυτή: ή παρακμή του προδιωμηχανικού μεσιανισμού. Αυτό όμως δέν αποτελεί παρά απλή ύπόθεση, ή διαπραγμάτευση τής οποίας απαιτεί πολλή προσοχή και μερικούς δισταγμούς. Όπως είδαμε ή γυναικεία φιγούρα — θεά τής Έλευθερίας, σύμβολο τής νίκης, έξάγγελος τής τέλειας μελλοντικής κοινωνίας — χρησιμοποιεσε στην άριστή εικονογραφία κυρίως ως εικόνα τής

10. Ό φεμινισμός του Μπεμπέλ δέν είναι, ίσως, άσχετος μέ τό θαυμασμό του προς τόν Φουριέ στόν όποιο άλλωστε άφιέρωσε ένα του βιβλίο. Έπίσης, δέν πρέπει νά ξεχνάμε τήν επίδραση τής *Καταγωγής τής Οικογένειας* του Ένγκελς.

ούτοπίας. Τό θεματολόγιο τώρα τής εικονογραφίας τής σοσιαλιστικής ούτοπίας άποτελείτο κατά κύριο λόγο από τή φύση, τή γονιμότητα, τήν ανάπτυξη, τήν άνθηση, πράγματα για τά όποια ή γυναικεία μεταφορά έρχεται από μόνη της.

Οι νέες γενιές πού έκκολάφτηκαν

*θά δούν νά άνθίζουν τά μωρά τριαντάφυλλά τους
όπως οι άγριοτριανταφυλλιές τόν άνθεστηριόνα.*

Θά είναι ή έποχή τών ρόδων...

Νά τό μέλλον τής κοινωνίας

E. Pottier¹¹

Ό Εύγένιος Ποτιέ, όπαδός του Φουριέ και ποιητής του ύμνου τής Διεθνούς, είναι γεμάτος εικόνες διαποτισμένες από τή γυναίκα και τή θηλυκότητα, όπου τό μητρικό στήθος παίζει πρωτεύοντα ρόλο:

Γιά τά παιδιά σου

πού πείνασαν πολύ καιρό

ξανάγινε στήθος

«Χρυσός αλώνας»

Α, νά τή διώξουμε!

Στό χρυσάφι τών σταχυών,

μητέρα έλα πάλι

μέ τά φουσκωμένα στήθια

σμά στις στρατιές μας

«Η κόρη του Θερμιντόρ»

Απ' τό στήθος τής τροφού

τρέχει αυτή ή όμορφη μέρα,

πλημμύρα ζωής κι έρωτα

όλα είναι γονιμότητα

όλα πληθαίνουν κι άφθονούν

«Αφθονία»

Έσύ πού τό στήθος σου φουσκώνει

για όλόκληρη τή φαμίλια

«Έστία»

Τό ίδιο συμβαίνει, μέ τρόπο λιγότερο ίσως φυσιοκρατικό και μέ τόν Walter Crane πού, όπως είπαμε, υπήρξε ένας από τους κύριους εισηγητές θεμάτων για τήν βρετανική σοσιαλιστική εικονογραφία, ύστερα από τό 1880: εικόνες άνοιξης και λουλουδιών, θερισμού (όπως π.χ. στό *Ό θρίαμβος τής Δουλειάς*, συνθεμένο για τόν έορτασμό τής Πρωτομαγιάς του 1891), νέαν κοριτσιών μέ άνάλαφρα φουστάνια και φρυγικούς σκούφους. Η Δήμητρα ήταν τήν έποχή έκείνη ή θεά του κομμουνισμού.

Επομένως δέν είναι περίεργο πού ή περίοδος κατά τήν όποια ή σοσιαλιστική ιδεολογία περισσότερο διαποτίστηκε από τό φεμινισμό, πού ήταν περισσότερο πρόθυμη νά αποδώσει στις γυναίκες άποφασιστικό — ή και κυρίαρχο — ρόλο, συμπύπτει μέ τή ρομαντική-ούτοπιστική έποχή, πρίν από τό 1848. Βέβαια, για τήν έποχή έκείνη δέν μπορεί νά γίνει λόγος για σοσιαλιστικό «κίνημα», αλλά απλώς για μικρές άτυπες ομάδες. Κι εκτός αυτού, στις ομάδες αυτές και ό αριθμός τών γυναικών ήταν μικρότερος και ή πραγματική σημασία πού τους άποδιδόταν πολύ περιορισμένη σέ σύγκριση μέ άργότερα, μέ τή Δεύτερη Διεθνή και τήν άπουσία τής ούτοπίας πού τή χαρακτηρίζει. Άδυσσος χωρίζει τή

11. E. Pottier, *Απαντα*, έπιμέλεια P. Bronchon, Paris 1966.

Σχέδια του Walter Crane

Neu Yorker Volkszeitung.

Den Interessen des arbeitenden Volkes gewidmet.
Zurück zum 20. März 1896

3 am Freitag.

Den Arbeitern der Welt gewidmet von Walter Crane

· EN KRANS TIL MAJ-DAGEN 1899 ·
· TILGNET ARBEJDERNE AF WALTER CRANE ·

Μεγάλη Βρετανία του Owen και του χαριστικού κινήματος από τη Μεγάλη Βρετανία του 1880 και 1890, όπου οι γυναίκες κατακτούν το ρόλο του συγγραφέα, του ρήτορα και του πολιτικού ηγέτη όχι μόνο σ' ένα κλίμα τόσο άστικό όσο στη Φαβιανή Έταιρεία αλλά ακόμη και στην καθαρά πιο εργατική ατμόσφαιρα του ανεξάρτητου Έργατικού κόμματος, για να μην μιλήσει κανείς για το συνδικαλιστικό κίνημα όπου εμφανίζονται μορφές όπως η Έλεονόρα Μάρξ. Τέλος, οι διάσημες γυναίκες της εποχής αυτής, η Βεατρίκη Γουέμπ και η Ρόζα Λούξεμπουργκ, για παράδειγμα, έγιναν διάσημες λιγότερο ως γυναίκες και περισσότερο ως εξαιρετικά άτομα. Έν πάση περιπτώσει, η θέση της χειραφέτησης της γυναίκας στη σοσιαλιστική ιδεολογία ποτέ δεν υπήρξε πιο σαφής και πιο καιρία απ' ότι στην εποχή του «ουτοπικού σοσιαλισμού». Ο λόγος ανάγεται εν μέρει στον άποφασιστικό ρόλο που ο σοσιαλισμός αυτός απέδωσε στην κατάλυση της παραδοσιακής οικογένειας, πράγμα διάφανο ακόμη και στο *Μανιφέστο*. Η οικογένεια εμφανιζόταν την εποχή εκείνη σαν μία φυλακή, όχι μόνο για τις γυναίκες, που στο σύνολό τους δεν ήταν καθόλου ενεργές πολιτικά ούτε πολύ ένθουσιώδεις αναφορικά με το κεφάλαιο περί καταργήσεως του γάμου, αλλά και για τους νέους που κατά κανόνα έλκονται περισσότερο από τις επαναστατικές ιδεολογίες. Εκτός αυτού, όπως σωστά παρατήρησε ο Hattisson, οι καινούριοι προλετάριοι δεν χρειαζόταν παρά να ρίξουν μία ματιά γύρω τους για να καταλάβουν «οτι τα στενόχωρα και περιοριστικά σπιτικά τους άσκούσαν πάνω τους μία επίδραση που τους μείωνε, και την όποια η κοινοτική ζωή θα τους επέτρεπε να ξεφύγουν: θα μπορούσαμε να ζήσουμε σε παλάτια όπως οι πλούσιοι αρκεί να αποδεχόμαστε την αρχή της συμβίωσης, την πατριαρχική αρχή των μεγάλων οικογενειών, όπως στον καιρό του Άβραάμ». Στη συνέχεια, η κοινωνία της κατανάλωσης πόν παραδόξο συνδυασμό της με την αντικατάσταση της αλληλοβοήθειας από την κρατική αρωγή, ήρθε να αποδυναμώσει το έπιχείρημα αυτό κατά της πυρηνικής οικογένειας. Αλλά ο ουτοπικός σοσιαλισμός απέδιδε στις γυναίκες κι έναν άλλο ρόλο, έντελως παρόμοιο με το ρόλο που κατείχαν στα μεσαιωνικής εμπνεύσεως θρησκευτικά κινήματα, με τα όποια ο σοσιαλισμός αυτός είχε άλλωστε πολλά κοινά. Εκεί, η γυναίκα δεν ήταν πια άπλως — ή κυρίως — ίση με τον άνδρα, αλλά ανώτερή του: ήταν προφήτισσα, όπως η Joanna Southcott, που ίδρυσε ένα σημαντικό μεσαιωνικό κίνημα στην Άγγλία στις αρχές του 19ου, αί, ή η «γυναίκα-μητέρα-μεσία» όπως την ήθελε ο Σαιν Σιμόν. Άς σημειωθεί δέ ότι ο ρόλος αυτός προσέφερε σε μερικές γυναίκες την ευκαιρία να κάνουν καριέρα μέσα σ' έναν κόσμο όπου κυριορχούσαν οι άνδρες. Σκέφτεται κανείς άμεσως τις γυναίκες που ίδρυσαν την Christian Science και τη Θεοσοφία.

Αλλά τα σοσιαλιστικά και εργατικά κινήματα πολύ γρήγορα άρχισαν να απομακρύνονται από το μεσαιωνικό προκειμένου να υιοθετήσουν πιο όρθολογιστικούς τρόπους οργάνωσης και θεωρίες (μετάβαση προς τον «επιστημονικό σοσιαλισμό») έξ ου και η αύξουσα περιθωριοποίηση των γυναικών στους κόλπους τους. Έξαιτίας του γεγονότος αυτού, ένας όρισμένος άριθμός γυναικών με ταλέντο, αποκλεισμένες από το κίνημα, στράφηκαν σε περιφερειακές θρησκευτικές που τους προσέφεραν μεγαλύτερο πεδίο δράσης. Έτσι, για παράδειγμα, η Annie Besant, σοσιαλίστρια και χρωστή θρησκευτικές τάσεις στην αρχή, όρθηκε την ολοκληρωσή της και το μεγάλο πολιτικό της ρόλο ύστερα από τα 1890, ως μεγάλη ίέρεια της θεοσοφίας, κι ύστερα, διαμέσου αυτής, ως εμπνεύστρια του κινήματος για την εθνική άνε-

ξαρτηρία της Ίνδίας. Στο σοσιαλισμό κατά ταύτα, δεν άπέμεινε από τον ουτοπικό μεσαιωνικό ρόλο της γυναίκας παρά η εικόνα της ως εμπνεύστρια και σύμβολο ενός καλύτερου κόσμου. Το παράδοξο, όμως, εδώ είναι ότι η εικόνα αυτή δεν διέφερε κατά τίποτα από το «αίώνιο θηλυκό» του Γκαίτε που σύμφωνα με τη γνωστή (του) φράση «μιάς έλκει προς τά ύψη» (das ewigweibliche zieht uns hinan), μία εικόνα που στην πράξη θα μπορούσε ν' άποδειχθεί όμοια με την άστική άνδρική έξιδανίκευση της γυναίκας, μία έξιδανίκευση θεωρητική, άπόλυτα συμβατή με την κατωτερότητα της γυναίκας στο πρακτικό έπίπεδο. Έξάλλου, αυτή η εικόνα της γυναίκας ως εμπνεύστριας κατέληξε να συμφορθεί με την εικόνα της Ζάν ντ' Άρκ όπως άποδεικνύεται από τά σχέδια του Walter Crane για παράδειγμα. Η Ζάν ντ' Άρκ όμως, όσο κι αν παρουσιάστηκε ως εικόνισμα της γυναικείας άγωνιστικότητας, δεν αντιπροσωπεύει καμιά πολιτική ή προσωπική χειραφέτηση ούτε καμιά μορφή άκτιβισμού που θα μπορούσαν να την καταστήσουν πρότυπο για τις γυναίκες. Και εκτός του γεγονότος ότι άποκλείει όλες τις γυναίκες που δεν είναι πια παρθένες — μ' άλλα λόγια, άποκλείει τις γυναίκες ως σεξουαλικά όντα — δεν ύπάρχει θέση, έξ όρισμού, παρά για πολύ λίγες Ζάν ντ' Άρκ στον κόσμο σέ μία δεδομένη στιγμή. Τελικά, όπως τό άποδεικνύει η ένθουσιώδης ύποδοχή που της έγινε από την γαλλική δεξιά, η εικόνα της είναι ιδεολογικά και πολιτικά άσαφής: μπορεί να παριστάνει την Έλευθερία αλλά μπορεί και να μην την παριστάνει, μπορεί να άπαντάται πάνω στα όδοφράγματα αλλά — κι εδώ είναι που διαφέρει από την Έλευθερία του Ντελακρουά — τά όδοφράγματα δεν της άνήκουν.

Δυστυχώς μäs είναι άδύνατο να συνεχίσουμε την άνάλυση της εικονογραφίας του σοσιαλιστικού κινήματος μέχρι μία πιο πρόσφατη περίοδο της ίστορίας. Πράγματι, τό παραδοσιακό ιδίωμα του συμβόλου και της άλληγορίας σήμερα ούτε μιλιέται ούτε είναι πια κατανοητό, και η παρακμή αυτή είχε ως άποτέλεσμα η γυναίκα ως μούσα και ως θεά, ως προσωποποίηση της άρετής και του ιδεατού, ή ακόμη και ως Ζάν ντ' Άρκ, να χάσει την ιδιαίτερη θέση που κατείχε στο θεματολόγιο της πολιτικής εικονογραφίας. Έτσι τό διεθνές σύμβολο της ειρήνης της δεκαετίας του '50 δεν είναι πια γυναίκα, όπως θα ήταν όπωσδήποτε τον περασμένο αιώνα, αλλά τό περίφημο περιστέρι του Πικασσό. Και τό ίδιο ίσχυει και για τις άνδρικές εικόνες, παρά τό γεγονός ότι ο άνδρας σέ στυλ Προμηθέα με τό σφυρί, προσωποποίηση του άγώνα και του κινήματος, επέζησε λίγο περισσότερο. Μέ λίγα λόγια, μπορεί να πεί κανείς ότι ύστερα από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η εικονογραφία του σοσιαλιστικού κινήματος δεν είναι πια παραδοσιακή. Δεν έχουμε τη στιγμή αυτή στη διάθεσή μας εργαλεία άνάλυσης που θα μäs επέτρεπαν να έρμηνεύσουμε τό φαινόμενο: για παράδειγμα, δεν ξέρουμε να αναγνώσουμε συμβολικά αυτά τά μεγάλα μέσα της σύγχρονης εικονογραφίας, τη φωτογραφία και τό φιλμ που έπιμένουν στη νατουραλιστική τους φύση. Η εικονογραφία δεν είναι δηλαδή πια σέ θέση να διαφωτίσει κατά τρόπο άποκαλυπτικό την κατάσταση των σχέσεων άνδρών — γυναικών στους κόλπους των σοσιαλιστικών κινήματων στα μέσα του 20ού αιώνα. Μπορούμε παρ' όλα αυτά να διακινδυνεύσουμε μία τελευταία ύπόθεση σχετικά με την άνδρική εικόνα. Το παράδοξο με την εικόνα αυτή είναι ότι — όπως είπαμε — χαρακτηρίζει λιγότερο τον ίδιο τον εργάτη και περισσότερο τό γυμνό μούσκολο, λιγότερο την εύφυια, τη δεξιοτεχνία και την έμπειρία και περισσότερο

Steinlen, 'Η διεθνής

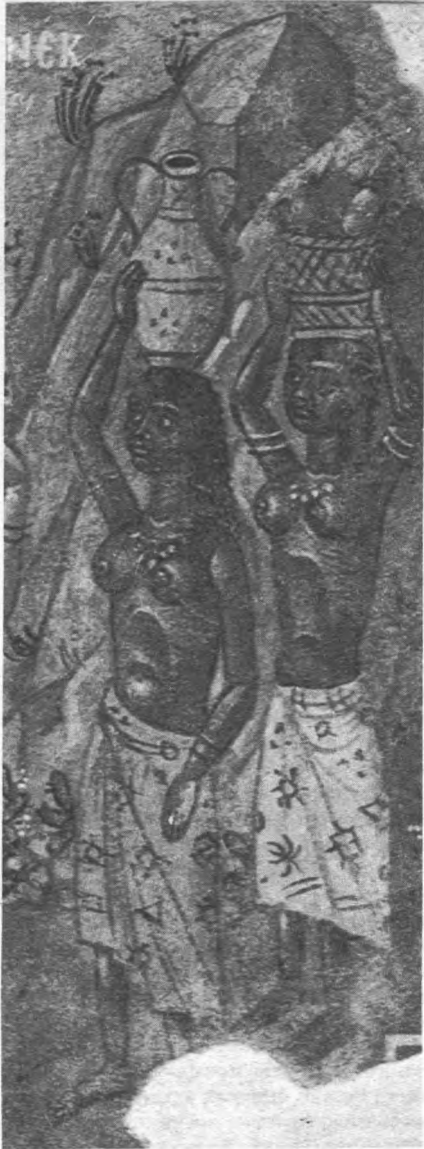
Steinlen, Σοσιαλιστική παρέλαση

την ακαλλιέργητη δύναμη. Όρισμένες φορές ή φυσική προσπάθεια φτάνει να ξηαντλεί και στην πράξη να εκμηδενίζει το πνεύμα όπως π.χ. στο περίφημο έργο του Μενιέ οι *Μεταλλουργοί (Puddleurs)*. Τό φαινόμενο μπορεί να αποδοθεί σε λόγους καλλιτεχνικούς: όπως παρατηρεί ο Brandt, στα έργα του Μενιέ «ό προλετάριος μεταμορφώνεται σε άθλητή της κλασικής εποχής», μία ξειδανίκευση ή οποία καταργεί έντελώς τό πνεύμα. Μπορεί επίσης ν' αποδοθεί σε λόγους ιστορικούς: σ' δλη τή διάρκεια της περιόδου μεταξύ 1870-1914, ή βιομηχανία βασιζόταν σε μία σειρά δουλειές πού ήταν πάρα πολύ έντονες αλλά σχετικά άπλές, και κατά συνέπεια βασιζόταν σε μιάν άνειδίκευτη μάζα εργατών πού διέθεταν άπλώς φυσική ρώμη. Ήταν ή εποχή πού τό μισοσκόταδο, οι φλόγες και ό καπνός αποτελούσαν τό φαντασμαγορικό περιβάλλον του εργατή της εποχής του άτμου, τήν επανάσταση του όποιου και συμβόλιζαν. Παρ' όλα αυτά, είναι γνωστό ότι τήν πλειοψηφία των οργανωμένων εργατών, τήν αποτελούσαν — με εξαίρεση τους πράγματι πολυπληθείς άνθρακωρύχους — ειδικευμένοι εργάτες. Πώς γίνεται τώρα μία εικόνα τόσο λίγο χαρακτηριστική να έδραιώνεται ως ή άναγνωρισμένη έκφραση της εργατικής τάξης; Τρεις είναι οι πιο πιθανές έρμηνείες εδώ. Ή πρώτη και ή πιο πειστική από ψυχολογική άποψη είναι ότι, για τους περισσότερους εργάτες, όποια κι άν ήταν ή ειδικεύσή τους, κριτήριο ότι άνήκαν στην τάξη τους αποτελούσε άκριβώς τό γεγονός ότι ή δουλειά τους ήταν χειρωνακτική. Τά

αύθεντικά εργατικά κινήματα ύπήρξαν ένστικτωδώς εργατιστικά: δυσπιστούσαν μόνιμα προς αυτούς πού δέν λέρωναν τά χέρια τους· κι αυτό ή εικόνα ήταν σε θέση να τό αποδώσει. Ή δεύτερη έρμηνεία είναι ότι τό σοσιαλιστικό κίνημα ήθελε να δώσει έμφαση στο σφαιρικό του χαρακτήρα, στο γεγονός ότι δεχόταν όλους τους προλετάριους και όχι μόνο τους τυπογράφους και τους μηχανικούς. Τέλος, κι αυτός ύπήρξε κατά πάσα πιθανότητα ό κυριότερος λόγος, πρέπει να θυμηθούμε ότι στο πλαίσιο της Τρίτης Διεθνούς, κατά όρισμένες άπόψεις, οι άνειδίκευτοι και άποκλειστικά χειρωνακτες εργάτες, όπως οι άνθρακωρύχοι και οι λιμενεργάτες, θεωρούντο ως πιο επαναστατικοί από τους άλλους, γιατί στο βαθμό πού δέν άνήκαν στην εργατική άριστοκρατία δέν συμμερίζονταν και τις ρεφορμιστικές και σοσιαλδημοκρατικές τάσεις. Μ' άλλα λόγια αντιπροσώπευαν τις «μάζες» προς τις όποιες άπευθύνονταν οι επαναστάτες πάνω από τά κεφάλια των σοσιαλδημοκρατών. Στο σημείο αυτό ή εικόνα άντιστοιχούσε στην πραγματικότητα στο βαθμό πού έρμήνευε τή βασική διάκριση μεταξύ χειρωνακτικής και μη χειρωνακτικής εργασίας και πού συνεπαγόταν ένα πρόγραμμα ή μία στρατηγική. Τό πόσο ρεαλιστική θά μπορούσε να χαρακτηριστεί από τήν άποψη αυτή είναι πρόβλημα πού ξεπερνάει τά όρια του άρθρου. Θ' άξιζε ώστόσο να σημειωθεί ότι ή εικόνα αυτή καθαυτή παρέλειπε ένα μεγάλο μέρος από τά πιο χαρακτηριστικά στοιχεία της εργατικής τάξης και του κινήματός της.

Φώτης Κόντογλου

τῶν Διονύση Καψάλη
Γιώργου Χατζημιχάλη

Φώτης Κόντογλου, 'Ο
εὐτυχισμένος Κονέκ Κο-
νέκ (λεπτομέρεια),
1932, Νωπογραφία.

Μέσα στην ποικιλότροπα παρεξηγημένη ελληνική ζωγραφική του αιώνα μας, ίσως ο πιο παρεξηγημένος (δέν έννοοῦμε ἀναγκαστικά καί παραμελημένος) ἀπ' ὅλους τούς ζωγράφους νά εἶναι ὁ Φώτης Κόντογλου. Κι αὐτό ὄχι μονάχα γιατί ὁ ἴδιος ὑποβोधήθηκε τήν παρεξήγηση (μέ τήν ἰδεολογία του, μέ τή στάση του στή ζωή), ἀλλά κυρίως γιατί οἱ τεχνοκρίτες καί οἱ ἱστορικοί τῆς τέχνης μας, ὅπως παλαιότερα ἔτσι καί τώρα, συνεχίζουν νά ζοῦν πλουσιοπάροχα μέσα στήν ἀπερίγραπτη φτώχεια τους.¹

Ἡ ἀποψη ὅτι ἡ Ἑλληνική ζωγραφική κινεῖται καί ἀναπτύσσεται ἀναπαράγοντας ὡς πρότυπα ξένες ζωγραφικές ἀντιλήψεις εἶναι ἀπλοϊκή καί ἐν πάσῃ περιπτώσει ἑλλιπής, ἀν καί δέν σπανίζουν σήμερα οἱ ζωγράφοι πού κάνουν ἀκριβῶς αὐτό: Ἀρκεῖ νά ἀναφέρει κανεῖς, λόγου χάρη, τό φωτογραφικό νεορεαλισμό, γερμανικό καί μή, καί τούς πάσης φύσεως πρωτοπόρους «κατασκευαστές».² Ἀλλά ἀκόμη πῶς ἀπλοϊκή εἶναι ἡ ἀποψη ὅτι ὁ Φώτης Κόντογλου κατάργησε, γιά τόν ἑαυτό του καί τούς μαθητές του, τίς ὁποιες ξένες ἐπιρροές καί ἔγινε ὁ ποιητής τῆς γνήσιας ἑλληνικότητας.

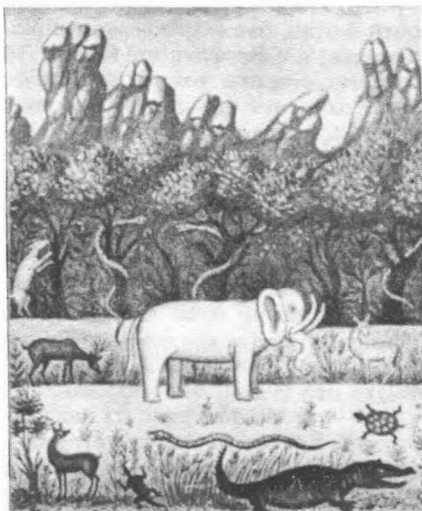
Ἄς πιάσουμε ὁμως τά πράγματα ἀπό τήν ἀρχή. Μέ τήν ἀποδέσμευσή τους ἀπό τή Σχολή τοῦ Μονάχου, οἱ Ἕλληνες ζωγράφοι ἀναζήτησαν μιά πῶς ἀνάλογη μέ τά διώματά τους ζωγραφική: διώματα σύνθετα, πού ἔχουν νά κάνουν μέ τό φῶς καί τό τοπίο, τούς μύθους καί τά δόγματα, τίς εἰκασίες, τούς μόχθους καί τά ὄνειρα τοῦ τόπου τους καί τῆς προσωπικῆς ζωῆς τους. Ἡ Σχολή τοῦ Μονάχου ἀφῆσε, βέβαια, τούς διαδόχους τῆς, ἔγινε παράδοση· δημιούργησε ὁμως ἀνυποχώρητους ἐχθρούς πού, διώνοντας τήν ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στό Μόναχο καί τίς ἀνάγκες τους ὡς ζωγραφικό κενό, πήραν τόν δρόμο γιά τό Παρίσι.³

Ἐδῶ λοιπόν δέν ἔχουμε μιά ἀπλή μετατόπιση κάποιου χρησιμοδοτικοῦ κέντρου, ἀλλά μιά ἀνάγκη πού καταλήγει σέ μιά ἐπιλογή: νά ἐργαστοῦν γύρω ἀπό τά πρωτοποριακά κινήματα τοῦ Παρισιῶν γιά νά φτιάξουν «κάτι σωστό». Αὐτή ἡ ἐπιλογή σήμαινε ὅτι οἱ Ἕλληνες ζωγράφοι ἦταν σέ θέση νά δημιουργήσουν δικές τους ζωγραφικές, πού

1. Δέν μιλάμε γιά τούς ἀνθρώπους πού μέ ἀγάπη ἐργάστηκαν ἢ ἐργάζονται πάνω στά θέματα τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς τέχνης ἢ τῆς ἱστορίας τῆς Τέχνης γενικότερα. Ὅμως γιά τόν ἀρθρογράφο τοῦ *Ἐλεύθερου Κόσμου* παραπέμπουμε στό μνημειώδες ἔργο του *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Ζωγραφικῆς* ὅπου ἀγνοεῖ παντελῶς τόν Διαμαντή Διαμαντόπουλο.

2. Ὁ ἐπονομαζόμενος «ἀδαγκαρντισμός», πού φυσικά ἀντιγράφει τούς σύγχρονούς του Ἀμερικανούς ἢ Εὐρωπαίους, λησμονεῖ ὅτι τά πρότυπά του εἶναι ἤδη ἀντιγραφές τοῦ ἔργου τοῦ Μαρσέλ Ντυσάμ. Ἐτοί φτιάχνοντα ἔργα ἀμήχανα πού ἡ «πρωτοπορία» τους ἔχει περάσει τά πενήντα. Ρετρό;

3. Ἀξίζει νά σημειώσουμε ἐδῶ πῶς μιά μερίδα καλλιτεχνῶν ἀπ' τῆ Μικρά Ἀσία ταξίδεψαν στήν Εὐρώπη πολύ νωρίτερα ἀπό τούς συναδέλφους τους τῆς «κυρίως Ἑλλάδας», χωρίς νά ἐμπλακοῦν στούς προβληματισμούς καί τ' ἀδιέξοδα τῆς Ἀθηναϊκῆς καλλιτεχνικῆς ζωῆς.

Φώτης Κόντογλου,
'Αφρική, 1957, Αύγο-
τέμπερα σέ μουσαμά
κολλημένο σέ χαρτόνι,
0,32Χ0,255.

Paul Gauguin, Nave Nave
Fenua ('Η γλυκειά γή),
1894-5, Ξυλογραφία,
0,345Χ0,203, Courtauld
Institute Galleries, Λον-
δίνο.

κάθε μία τους νά αναγνωρίζει και νά επεξεργάζεται τήν ιδιομορφία της. Ήθελαν νά ψάξουν και νά διακινδυνεύσουν, μιά και απόκαμιν πιά νά αισθάνονται σάν μαστορόπουλα (πού δέν ήταν) τών Γερμανών δασκάλων τού καιρού τους. (Ής μή ξεχνάμε πώς οί ίδιοι αυτοί Γερμανοί δάσκαλοι επαναλαμβάνουν τή ζωγραφική τών Γάλλων ακαδημαϊκών συναδέλφων τους). Κοντολογίς, παύουν νά βλέπουν τόν τόπο τους και τή σχέση τους μ' αυτόν σάν Φιλέλληνες.

Καταπιάστηκαν λοιπόν νά φτιάξουν ένα έργο έλληνικό. Ή ιδιομορφία της κάθε μιάς ζωγραφικής έπρεπε, αυτή τή φορά, νά εκλάβει τήν έθνική καταγωγή της ως πρόβλημα και κατεύθυνση. Βέβαια, στή διαδικασία παραγωγής αυτού τού έλληνικού έργου χρειάστηκε νά πλάσουν ένα σύνολο ιδεολογημάτων ως κοινό σύστημα αναφοράς, και στό σύνολο αυτό ενέχεται ή έλληνικότητα. Για νά μιλήσουν για έργο έλληνικό, έπρεπε νά πάρουν μιάν απόσταση από τόν τόπο τους και τήν παιδεία τους, έπρεπε νά γίνουν «ξένοι» (πράγμα πού ποτέ δέν χρειάστηκε νά κάνει μιά άλλη έλληνική ζωγραφική: τών ανώνυμων ή επώνυμων λαϊκών ζωγράφων, όπως ο Θεόφιλος Χατζημιχαήλ).⁴ Και ή απόσταση αυτή (μιά και ή ιδεολογία απεχθάνεται τό κενό) γέμισε μέ έλληνικότητα. Κάθε τόσο, για νά μήν δουλιάξουν στήν ξενομανία τού τόπου μας (όργανικό στοιχείο κι αυτό τής παράδοσης)⁵ αναγκάζονται νά ανανεώνουν τήν απόσταση, αναζωογονώντας έτσι τήν έλληνικότητα. Ή έλληνικότητα μοιάζει μέ τή βαριά σκιά τού έλληνικού.

Έλληνικό και έλληνικότητα συνυπάρχουν μέσα στήν άγωνία για τήν έθνική ταυτότητα τού έργου· όπως και τό ξένο πού έχει εγκλιματιστεί ένυπάρχει στό έλληνικό: Ή Γερμανική ζωγραφική τού Γύζη και τής Αθηναϊκής σχολής τού Μονάχου είναι «έλληνική» όσο και ή «έλληνικότερη» τής γενιάς τού Μεσοπολέμου.

Αυτό όμως πού μās ενδιαφέρει είναι ότι οί ζωγράφοι τού Μεσοπολέμου φτιάξαν έργο δικό τους, ότι μπόρεσαν νά τό φτιάξουν αφού αφέθηκαν στό φώς τού Σεζάν, και πώς για νά τό φτιάξουν έσπειραν ταυτόχρονα και τό δίδυμο, φθονερό και προσποιητό άδελφι του: τήν έλληνικότητα. Τό αποτέλεσμα είναι ότι για πρώτη φορά στήν ιστορία της επώνυμης ζωγραφικής στήν Ελλάδα μπορούμε νά μιλήσουμε για 'Ελληνική Ζωγραφική⁶ μέ τόν ίδιο τρόπο πού μιλούμε για 'Αγγλική, Γαλλική, Γερμανική και τώρα τελευταία 'Αμερικανική ζωγραφική.

4. Μήν ξεχνάμε ότι και ή έλληνική λαϊκή ζωγραφική έχει τό δικό της ταξίδι, συνεχές, πλούσιο και άβιαστο: από τήν Ανατολή.

5. Όπως τά νεοκλασικά σπίτια της Αθήνας.

6. Άρκει νά φανταστούμε τήν άμηχανία τού κριτικού πού θά καταπιανόταν νά εντάξει τό έργο τού Χαλεπά σέ κάποια «σχολή» της Εύρώπης. Γιατί, όπως επί δεκαετίες τονίζει ο Στρατής Δούκας, ο Χαλεπός είναι μοναδικός και ανεπανόρθωτος. Ή σκούφια τού μεγαλύτερου γλύπτη, τής εποχής του δέν κρατάει από πουθενά. Συμβατικά μιλώντας, μόνο έλληνική μπορεί κανείς νά ονομάσει τήν τέχνη του.

Marcel Janco, Μακέτα για άφισα DADA για τό CABARET VOLTAIRE, 1917-18, κάρβουνο, 0,73X0,75, Μιλάνο, ιδιωτική συλλογή.

Δυό Σκυλοκέφαλοι

Φώτης Κόντογλου (και Γιάννης Τσαρούχης), Δυό Σκυλοκέφαλοι, από τήν εικονογράφηση του 'Αστρολάβου, Κέρκυρα, 1935.

Έτσι για πολλούς τό ταξίδι για τό Παρίσι έγινε αργότερα ταξίδι στον Άθω. Με οδηγό τόν Στρατή Δούκα, ανακάλυψαν και αποκάλυψαν τίς μεταβυζαντινές τοιχογραφίες του Θεοφάνη του Κρητός, τά Βυζαντινά και μεταβυζαντινά άριστουργήματα και τά κατάλαβαν σάν τέτοια. Οί αποκάλυψεις αυτές παίρνουν τήν πραγματική τους σημασία μόνο αν κατανοήσουμε ότι τίς πραγματοποίησαν άνθρωποι πού τό μάτι τους ήξερε καλά τόν Σεζάν και τόν Μπονάρ, τόν Γκρέκο μά και τόν Ρέμπραντ, τόν Βελάσκεθ, τή Βαυαρέζικη ζωγραφική του 19ου αιώνα και τό φολκλορικό ύπαιθροίμο του Ίακωβίδη. Τά πράγματα αποκάλυπτονται και αγαπιούνται με τίς εμπειρίες μας.

Ο Φώτης Κόντογλου μαθήτευσε στη Σχολή Καλών Τεχνών (1913-1914), και στη συνέχεια δίδαξε Γαλλικά και Τεχνικά στο Άϊβαλί έως ότου στρατεύθηκε στά 1921 για νά έρθει και πάλι στην Άθήνα με τόν ξεριζωμό. Η ισόδια σχέση του με τήν αιοιογραφία έχει ίση σημασία με τήν καταγωγή του: από έναν τόπο ελληνικό, πίο πλούσιο σε έρεθίσματα και ανοιχτό στη γνώση, πίο κοσμοπολίτικο και αναπτυγμένο από τόν Έλλαδικό - τή Μικρά Άσία. Η μετά τήν καταστροφή έπιλογή και έμμونه του Κόντογλου στην αιοιογραφία, έξω από τίς συναισθηματικές επενδύσεις του ίδιου (πού δέν θά μάς άπασχολήσουν εδώ, αν και ίσως είναι τό πίο σημαντικό άπ' όλα) θά μπορούσε νά είχε γίνει με μιά ακαδημαϊκή αντίληψη: έγινε όμως με μιά πραγματική ζωγραφική, άπεριόριστα δυναμική και πλούσια.

Κάθε άλλο παρά μαστορας ταπεινός υπήρξε ο Κόντογλου. Η στάση του στά χρόνια του μεσοπολέμου ήταν, όπως σωστά σημειώνει ο Γ. Τσαρούχης, μιά στάση «έστέτ». Δίπλα στην ψευδοαστική τάξη της Άθήνας, τίς γαλλικές και άγγλικές συνθήεις των άξιωματικών του Στρατού ή των πολιτευτών του κόμματος των Φιλελευθέρων, τίς χοροεσπερίδες και τόν Όμιλο Άντισφαιρίσεως, ώριμασε ο Φώτης Κόντογλου, φανατικός και άμείλικτος στην κριτική του, με μιά άπόλυτα συγκροτημένη αισθητική άποψη. Θέλουμε νά πούμε, πώς ή στάση του Κόντογλου άπέναντι στον κόσμο και τήν τέχνη, δέν ήταν αυτή ενός μαστορα-τεχνίτη (του «κύρ -Φώτη», όπως πιθανότατα θά του άρεσε νά τόν άποκαλούν), αλλά ή πολύπλευρη, δουλεμένη και συνεπής μέχρι τίς λεπτομέρειές της και άπροκάλυπτη στίς έφαρμογές της αντίληψη ενός τύπου διανοουμένου - του ίδιου πού θά συναντήσουμε στην Ευρώπη με άλλη ιδεολογία και διαφορετικό έργο, με τίς ίδιες όμως πεισματικές αναλογίες, στο πρόσωπο του Άντρέ Μπρετόν. Έξάλλου, ένας από τούς σπουδαίους μαθητές του Κόντογλου είναι ο Ν. Έγγονόπουλος.

Δέν άποζητούμε φυσικά νά εντάξουμε τόν Κόντογλου στο σουρεαλιστικό κίνημα, ούτε νά τόν βαφτίσουμε Έλληνα υπερρεαλιστή. Θέλουμε απλώς νά τονίσουμε ότι ο Κόντογλου υπήρξε άναπόσπαστο κομμάτι του Μοντερνισμού όπως εκφράστηκε στην Έλλάδα, και μάλιστα πολύ πίο σπουδαίο, πίο άποκαλυπτικό (τότε και σήμερα) και γόνιμο από τόν Χατζηκυριακού-Γκίκα πού φέρει στο πέτο του τό χρίσμα του ζωγράφου πού επαναστατικοποίησε τήν ελληνική ζωγραφική.⁷

Η ζωγραφική του Κόντογλου καταργεί βασικά συστατικά του κυρίαρχου ζωγραφικού έργου της εποχής του: ύπονομεύει τά ύλικά του, διασπά τή σοβαροφανή τριάδα τελάρο-μουσαμάς-λάδι, χρησιμοποιώντας ύλικά μιάς παλαιότερης ζωγραφικής: καθιστά άνούσια και άδιάφορα τά θέματά του και τόν κόσμο του, για νά φτιάξει ένα καινούριο αντικείμενο, σχεδόν παράδοξο, και νά τό τοποθετήσει μέσα στη ζωγραφική. Ταυτόχρονα, ο Κόντογλου μετατοπίζει τήν έννοια «δημιουργώ» στο ζευγάρι «φτιάχνω» (με τήν έννοια του λαϊκού χειροτεχνήματος) και «βρίσκω» - για νά μάς θυμίσει τά άνάλογα «objets trouvés» του Dada - όρίζοντας συνάμα διαφορετικά τή θέση του «δημιουργού» μέσα στη διαδικασία κατασκευής του έργου. Τά έργα του, θά λέγαμε, γυρεύουν νά προστεθούν στον κόσμο των άνε-

7. Μιά και τό 'φερε ή κουβέντα ή ιδιόμορφη προοπτική του Γκίκα, πέρα από τόν κυβισμό της, κάτι χρωστά στον Κόντογλου.

‘Ο Πύργος των Αγέρηδων στην Αθήνα·

Φώτης Κόντογλου (καί
Γιάννης Τσαρούχης), ‘Ο
Πύργος των Αγέρηδων
στην Αθήνα, από την εί-
κονογράφηση του
‘Αστρολάβου, Κέρκυρα,
1935.

Pablo Picasso, ποίημα,
«Γιά τόν Πώλ Έλνάρ»,
1941.

ξήγητων κατασκευών, μ' δλη τήν εκπληξη (κάπου γνώριμη) πού μās προκαλούν: είναι, σάν νά λέγαμε, ταυτόχρονα άνώνυμα καί ένυπό-
γραφα.

Δέν φτιάχνει τίποτε ό Κόντογλου γιά τό αίσθητήριο τών άστών τής εποχής του, τών γαλουχημένων μέ τόν Ίακωβίδη καί τό «κόκκινο σα-
λόνι του Σεργιέρη». Δημιουργεί έναν τύπο ζωγραφικής έντελώς
προσωπικό καί σύγχρονο, μ' ένα σχέδιο καθόλου νατουραλιστικό ή
λαϊκίζον, κατασκευάζοντας αντικείμενα πού δίπλα στά βαρύγδουπα
πορτραίτα καί τά ψευδοϊμπρεσιονιστικά έσωτερικά του καιρού παίρ-
νουν σημασία άνάλογη μέ αυτή τών objects τρουνές. Βέβαια, παύουν
νά είναι παράδοξα δίπλα στά πρωτοποριακά έργα τής Εύρώπης του
καιρού του (λόγου χάρη τόν Μπράκ), καί χωρίς νά συγγενεύουν ή νά
σχετίζονται μ' αυτά, τοποθετούνται μέσα στή σύγχρονη Εύρωπαϊκή
ζωγραφική. Έν όλγοις, δέν είναι τά γραφικά πλάσματα ενός άπλου
αντιγραφέα τής παράδοσης.

‘Ο Κόντογλου δέν έχει στό πέτο του τό - ίσως έλάχιστο, πάντως
χρήσιμο καί στήν εποχή του - χρίσμα του Παρισιού καί τής συμμετο-
χής στά salons τών άνεξάρτητων· δέν προσπαθεί μέ φόρμες καί με-
θόδους Παρισινές νά ανταποκριθεί στόν όρο «έλληνικό» (κάτι
όποσδήποτε έφικτό). Μέ φόρμες καί μεθόδους παραδοσιακά έλληνι-
κές, φτιάχνει ένα έργο πού δέν προϋποθέτει τούς θεατές του, άλλα
ζητά νά τούς διαμορφώσει, όπως κάθε πρωτοποριακό έργο.

‘Αν ό Παρθένος υπήρξε τό θεμέλιο του έλληνικού μοντερνισμού,
νομίζουμε δέν είναι υπερβολή νά πούμε ότι ό Κόντογλου υπήρξε
(μαζί μέ τόν Παπαλουκά καί άλλους) από τούς πρωτεργάτες του: όχι
δι τή ζωγραφικό έργο του είναι τής ίδιας ποιότητας μ' αυτό του
Παπαλουκά ή άλλων - έξάλλου δέν εργάστηκε μέσα στή ζωγραφική
όπως έκαμαν αυτοί· άλλα γιατί κατόρθωσε, μέ πρωτοφανή συνέπεια,
νά συλλάβει καί νά εκτελέσει ένα σύνολο λογοτεχνικών καί ζωγραφι-
κών έργων μέ καινούρια μέσα καί μέ τή δική τους μυθολογία. Πρά-
γματι, τό λογοτεχνικό καί ζωγραφικό έργο του Κόντογλου άποτελούν
μιά άδιαίρετη ένότητα: τό ένα αναφέρεται στό άλλο, τό ένα αναζητά
τό άλλο, σέ ένα άδιάκοπο παιχνίδι πραγματικών καί φανταστικών
παραστάσεων οργανωμένων γύρω από μιά «ιδέα», ή όποία παρα-
κάμπει τίς όλοφάνερες μεταπτώσεις στήν ποιότητα του έργου καί
προβάλλει αυτόνομη καί έπιδεικτική.

Αυτή ή «ιδέα» στεγάζει μιά καθαρά διανοητική λειτουργία σ' όλα
τά στάδια κατασκευής: από τό πώς φτιάχνεται ένα έργο (λογοτεχνικό
ή ζωγραφικό), τί ιστορεί καί πώς τό ιστορεί, καί πώς τελικά λειτουρ-
γει στό χώρο του. Στο τέλος αυτή ή ιδέα είναι τό έργο, καί ή ανά-
πτυξη της, ζωγραφική καί λογοτεχνική, τό τελειώμά του. Έδώ άκρι-
βώς έγκνεται καί ή βασική άναλογία του Κόντογλου μέ τό έργο του
Μαρσέλ Ντυσάμ: κι αυτό φτιάχνει μιά «ιδέα» πριν καί μετά «τό
έργο», πού τό υπερβαίνει γιά νά γίνει αυτή τό έργο.

Στήν περίπτωση του Κόντογλου, ή «ιδέα» φέρνει μέσα της, πέρα
από τήν ‘Ορθοδοξία, καί έναν έντονο ρομαντισμό. ‘Ας θυμηθούμε ότι
ό Ρομαντισμός είναι τό βαρύτερο παραδοσιακό στοιχείο μέσα στό
Σουρεαλισμό. ‘Οπως έχει κατ' επανάληψη είπωθεί, ό Σουρεαλισμός
είναι τό κατ' έξοχήν ρομαντικό κίνημα του αιώνα μας. Καί ή έπιρροή
του Κόντογλου στους Έλληνες υπερρεαλιστές είναι ουσιαστική καί
μεγάλη. Τό «μυθολογικό» μέρος του Έγγονόπουλου δέν κρύβει τήν
καταγωγή του από τόν Κόντογλου: ‘Ο Μπολιάρ, ό ‘Ανδρούτσος, ό
πυροτεχνουργός, ό Σεβάχ Θαλασσινός, ή άρραία Μαρίκα ή Πολί-
τισσα, είναι ήρωες συγγενείς μέ αυτούς του Κόντογλου. Στή ζωγρα-
φική του ή σχέση του μέ τόν Κόντογλου είναι έξίσου έμφανής: οί
ζωγραφίες του έχουν έναν έντονα χειροτεχνικό χαρακτήρα πού τόν
έπιδεικνύουν, παρόλο πού είναι, βέβαια, συνειδητοποιημένες στό
μοντερνισμό τους καί τήν καταγωγή τους.⁸ Έτσι καί ό τρόπος, τά

8. ‘Η ζωγραφική σχέση Έγγονόπουλου - Κόντογλου είναι ακόμη πιο έμ-
φανής στά μικροαντικείμενα πού ό πρώτος ζωγραφίζει μπροστά ή πίσω άπ'
τούς ανθρώπους του, στό πάτωμα ή πάνω σέ κάποιο τραπέζι.

Peter Blake, Bernie Berni
— Jewish / Italian Mat
Star 1977, ύδατογραφία.

Φώτης Κόντογλου, Θά-
νος Βροντόλαος, τσομ-
πάνος από τ' Άγραφα, ό
νέος Άχιλλεύς, 1946,
Αύγοτέμπερα σέ ξύλο,
Q,295X0,23, Συλλογή
Χαράλαμπου Ποταμιά-
νου.

πρόσωπα και γενικά ή τοπογραφία του Δρόμου του Έμπειρικού (τό άναφέρουμε σάν ένα από τά κορυφαία έπιτεύγματα της νεοελληνικής ποίησης) έχουν μία γοητευτική άναλογία μέ τά έργα του Κόντογλου.

Στήν Εύρώπη, κάτι πού νά είναι και εικαστικά άνάλογο μέ τή δουλειά του Κόντογλου, δέν παρουσιάστηκε παρά πολύ άργά, στή δεκαετία του '60, μέ τήν άγγλική Pop Art και ιδιαίτερα τόν Peter Blake. Τά έργα του τελευταίου ξάφνιασαν και άγαπήθηκαν τότε για τή σχέση τους μέ τά λαϊκά Βικτωριανά χειροτεχνήματα, τίς ζωγραφιές και τίς έπιγραφές, τίς πόρτες και τά μικροαντικείμενα, όπως και για τούς ήρωές του (Ταρζάν, διάφορους μοξέρ, παλαιστές, τραγουδιστές των χρόνων του), είδωμένους όμως μέ τά μάτια μιας παλαιότερης άγγλικής λαϊκής ζωγραφικής και ζωγραφισμένους μέ παραδοσιακά έγγλέζικα ύλικά (άκουαρέλες, κ.λπ.).

Βέβαια, ή ιδεολογία του Κόντογλου, ιδίως στα τελευταία της ζωής του χρόνια, ήταν κάτι παραπάνω από συντηρητική: για νά ακριβολογούμε, ήταν αντίδραστική. Αυτό όμως πού έχει σημασία είναι τό πώς ή ιδεολογία του αποδιοργανώνεται μέσα στήν καλλιτεχνική πρακτική του, για νά φτιάξει ένα έργο πού, σέ σχέση μέ τήν εποχή του, λειτούργησε άναμφισβήτητα άπελευθερωτικά βοηθώντας στήν άνάπτυξη μιας πιά ελικρινούς, ως προς τό χώρο της, ζωγραφικής και άνοιξε διάπλατα τίς πόρτες σέ ζωγράφους σάν τόν Τσαρούχη, τόν Μόραλη και τόν Διαμαντόπουλο.

Όσο για τήν έκθεση στήν Πινακοθήκη μία άκόμη εύκαιρία φαίνεται πώς πήγε χαμένη, είτε για οικονομικούς είτε για άλλους λόγους. Κατά τή γνώμη μας, θά ήταν πολύ πιά σπουδαίο και σημαντικό, για τή σημερινή κατάσταση της ζωγραφικής μας και της κριτικής της, νά οργανωθεί μία έκθεση γύρω από τόν Κόντογλου και τήν εποχή του. Νά ιδούμε μέ ντοκουμέντα (πού υπάρχουν) τήν Ελλάδα της προσφυγιάς, φωτογραφίες και κείμενα της εποχής (Δελφικές γιορτές, έπιθεωρήσεις, έπιπλα, διακοσμήσεις αστικών σπιτιών του καιρού, κ.λπ.) και νά διαβάσουμε κριτικές του καιρού (όχι μόνον για τόν Κόντογλου).

Νά ιδούμε μέ τί έργα στόλιζαν τά σπίτια τους ό κόσμος κι οί φιλότεχνοι, τί ζωγράφιζαν οί σπουδαστές της Σχολής, σύγχρονα έργα του Παρθένη και του Παπαλουκά και του μεγάλου Μπουζιάνη, κείμενα του Στρατή Δούκα, τό Τρίτο Μάτι, όπως και πρωτοποριακά έργα ζωγραφικής του καιρού (Γκίκας, Τόμπρος, Στέρης, Μπερτσά, Γουναρόπουλος και άλλοι) και ταυτόχρονα τό τί γινόταν στό Παρίσι. Νά νοιώσουμε τελικά πώς άλλαξε ό τόπος, πώς τόν ρήμαζαν οί προγενήτορες των σημερινών αστών πού λατρεύουν τήν ελληνικότητα μέ άντιπαροχές και πού γι' αυτούς 'Ελλάδα, παράδοση και «έπιστροφή σίς ρίζες» σημαίνει μία πλάκα μετόν μέ κολλημένη πάνω της μία κεραμίδα.⁹

Ό Κόντογλου πέθανε τόν Ιούλη του 1965. Ό Τσαρούχης, μιλώντας γι' αυτόν, έγραψε πρόσφατα (Ζυγός, 31) πώς «έκανε μερικά έργα πού καλλίτερα νά μην τά είχε κάνει». 'Υπάρχει σίγουρα άλήθεια σ' αυτήν τήν κουβέντα: φτάνει νά δει κανείς μερικές από τίς μεταπολεμικές συμβατικές άγιογραφίες του για νά τήν καταλάβει. Αυτή όμως ή άλήθεια δέν έχει καμιά σημασία για μας. Σημασία θά είχε για τόν ίδιο τόν Κόντογλου. 'Όπως για παράδειγμα σημασία μονάχα γι' αυτόν θά είχε τό ότι υπήρξε τυχερός νά πεθάνει χωρίς νά φτάσουν σ' αυτά του οί Βοσκόπουλοι, Μητροπάνοι και Ρόμπερτ Ούίλιαμς της δικτατορικής και μεταδικτατορικής «Ελλάδας».

9. Τώρα τελευταία τίς ρίζες τίς ψάχνουν στα ύπογεια των πολυκατοικιών διάφορες «μουτικά» μέ τήν έπωνυμία Ρίζα, Στάχυ, Φύλλο, Άλώνι, κ.λπ. Έτσι ή ελληνικότητα από είδος πολυτελείας έγινε κτήμα του καθενός.

• και γραμματα μωριζω

σουν τή στασιμότητα ή τήν αδράνεια τών πραγμάτων. Αντίθετα, αποτελεί «χώρο» όπου συγκροτείται και δοκιμάζεται ή επάρκεια τών διαθέσιμων θεωρητικών εργαλείων τής μαρξιστικής προβληματικής μέ στόχο τήν πληρέστερη κατανόηση και τών δύο. Στή μελέτη, ή μάλλον στίς μελέτες, πού περιέχονται στό βιβλίο τού Νίκου Μουζέλη, εξετάζεται ή ιστορική διαδρομή τού έλληνικού κοινωνικού σχηματισμού από τήν Άνεξαρτησία μέχρι σήμερα. Σέ κάθε φάση έντοπίζονται συγκεκριμένα οί έσωτερικοί και διεθνείς όροι πού διαγράφουν τά πλαίσια τών πιθανών λύσεων στήν πολιτική σφαίρα και «προβάλλονται» διαδοχικά οί ιστορικές τάσεις τού κοινωνικού

ρικό ή, μάλλον, δέν είναι ιστορικό, «μικρό». Θα πρέπει νά προληφθεί κάθε παρεξήγηση στό σημείο αυτό. Θεωρητικό αντικείμενο τού βιβλίου είναι στήν πραγματικότητα οί πολύπλοκες σχέσεις δομών - πρακτικών τών διαφόρων επιπέδων (οικονομικού, ιδεολογικού, πολιτικού) τού κοινωνικού σχηματισμού και ή διερεύνηση και κριτική εξέταση τών θεωρητικών άρχών στίς όποιες θά μπορούσε νά στηριχθεί σέ τελευταία άνάλυση ή έρμηνεία τής πολιτικής σφαίρας και τών πολιτικών αλλαγών. Άπ' αυτή τήν άποψη θά μπορούσαμε νά πούμε πώς πρόκειται γιά μία «έφαρμοσμένη» θεωρητική έρευνα μέ ιδιαίτερο πεδίο τόν έλληνικό κοινωνικό σχηματισμό.

Ο συγγραφέας δέν καταπιάνεται μέ πρωτογενή έρευνα ιστορικών πηγών ούτε μέ τήν έφαρμοσμένη κοινωνιολογική έρευνα. Αντίθετα, αξιοποιεί τίς έρευνες και μελέτες πού έχουν γίνει μέχρι τώρα σέ διάφορους τομείς. Η αξιοποίηση αυτή δέν γίνεται καθόλου αυθαίρετα. Έξαρτάται σχεδόν άπόλυτα από τό θεωρητικό σύστημα όργάνωσης τών έννοιών πού υιοθετεί και επεξεργάζεται ο μελετητής. Ένα σύντομο, αλλά έξαιρετικά συμπυκνωμένο, έδάφιο στό βιβλίο του μάς δίνει τό κλειδί γιά νά καταλάβουμε τή χρήση τών εμπειρικών στοιχείων και τή σημασία τους, άνάλογα μέ τό επίπεδο άνάλυσης, γιά τήν έγκυρότητα ή μή ενός θεωρητικού σχήματος.

«Άλλά ή θεωρία δέν είναι συνονθύλευμα προτάσεων. Αποτελεί σύστημα υποθέσεων, άλληλένδρων προτάσεων. Καί μόνο τότε μπορούμε νά άσκήσουμε ουσιαστική κριτική στό λογικό ή εμπειρικό επίπεδο, όταν εξετάσουμε τό σύστημα αυτό στήν ολότητά του. Μ' άλλα λόγια, όπως δέν μπορούμε νά καθορίσουμε τί συνιστά εμπειρικό στοιχείο άνεξάρτητα από μία συγκεκριμένη θεωρητική προβληματική, έτσι είναι άδύνατο νά καθορίσουμε τί αποτελεί άπόρριψη μιάς θεωρίας ή όχι έξω άπ' αυτή τήν ίδια τή θεωρία... ή έσωτερική όργάνωση μιάς θεωρίας καθορίζει και τό «σύλ» τής απόδειξής της.

Νεοελληνική κοινωνία: όψεις ύπανάπτυξης

του Νίκου Μουζέλη

Έξάντας, Άθήνα, 1978, σελ. 352

Σπάνια τίτλος βιβλίου συμβαίνει ν' άδικεί τόσο πολύ τό πραγματικό περιεχόμενο. Γιατί δέν είναι καθόλου ύπερβολή ότι ο τίτλος τού βιβλίου τού Νίκου Μουζέλη, όπως ξερός κι άκαδημαϊκός, άδυνατεί νά καλύψει τήν πολυεδρικότητα και τή συστηματικότητα τής έννοιολογικής επεξεργασίας και άνάλυσης και τής σύνδεσής της μέ τά ιστορικά «γεγονότα», τίς κοινωνικές και πολιτικές διαρθρωτικές αλλαγές και συγκρούσεις πού χαρακτηρίζουν τόν πολυτάραχο ιστορικό μετασχηματισμό τής νεοελληνικής κοινωνίας.

Η ιστορία, γιά τόν συγγραφέα, δέν άποτελεί ούτε προσφυγή γιά τή δικαίωση σημερινών θεωρητικών θέσεων ούτε παραδειγματική ή διδακτική άναφορά γιά νά στηριχθεί ή σημερινή πραγματικότητα, προσφιλές άλλοθι στό όποιο πολλοί καταφεύγουν γιά νά δικαιολογή-

σχηματισμού, άποτέλεσμα συμπύκνωσης τών άμοιβαίων επιδράσεων τής σχέσης δομές-πρακτικές τών ιστορικών συλλογικών φορέων δράσης στό διάφορα επίπεδα. Δέν πρόκειται βέβαια γιά τάσεις-αναλλοίωτα χαρακτηριστικά, «πηγή τής σημερινής κακοδαιμονίας», αλλά γιά δέσμες άλληλοπροσδιοριζόμενων παραγόντων πού λειτουργούν πρός αυτή ή τήν άλλη κατεύθυνση πάντα κάτω από όρισμένους όρους, πού δέν μπορούν νά άναζητηθούν και νά προσδιοριστούν στήν ιδιαίτερότητά τους παρά μέσα στήν ίδια τή φύση τού συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού και τής διάταξης τών βαθμίδων του (ιδεολογικής, πολιτικής, οικονομικής).

Άρχισα σκόπιμα από τήν «ιστορική» διάσταση επειδή καλύπτεται μία τόσο μεγάλη ιστορική περίοδος, γιά νά τονίσω άκόμα πιά έντονα ότι τό βιβλίο δέν είναι ιστο-

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

Γι' αυτό τό λόγο κάθε πετυχημένη κριτική (άρνητική ή θετική) μιάς επιστημονικής θεωρίας γίνεται πάντα «έκ τών έσω», δηλαδή παίρνει στά σοβαρά τούς όρους αναφοράς, τά έννοιολογικά έργαλεια και τό επίπεδο ανάλυσης πάνω στό όποιο στηρίζεται ή θεωρία.

Άπ' αυτή τή σκοπιά, είναι σαφές πώς, γιά νά κρίνουμε άν τά έμπειρικά στοιχεία πού χρησιμοποιεί μιά θεωρία είναι επαρκή ή όχι, πρέπει νά τά εξετάσουμε σέ σχέση μέ τή βασική της προβληματική» (σελ. 172).

Ή συστηματική αυτή συγκρότηση του έννοιολογικού πλαισίου δέν είναι καθόλου εύκολη υπόθεση. Περνάει μέσα από μιά εξαντλητική κριτική τόσο τών διαφόρων λειτουργιστικών, εξελικτικών, στρουκτουραλιστικών αντιλήψεων και θεωριών από τή μιά μεριά, όσο κι από τήν εκτίμηση, κριτική εξέταση και αποτίμηση της αποτελεσματικότητας και καταλληλότητας διαφόρων μαρξιστικών ρευμάτων στην εξήγηση του φαινομένου της ύπαυττυξης.

Μέσα από μιά τέτοια διαδικασία ό συγγραφέας καταργεί τίς άκαδημαϊκές περιφράξεις τών γνωστικών αντικειμένων (οίκονομία, πολιτική, κοινωνιολογία) φθάνοντας σέ μιά συνολική αντίληψη του κοινωνικού σχηματισμού. Μιά αντίληψη πού αναγνωρίζει τόσο τούς δομικούς περιορισμούς όσο και τήν έμβέλεια της επίδρασης τών ιστορικών συλλογικών φορέων δράσης, σάν μιά σχέση πού μπορεί νά μάς οδηγήσει σέ όρθότερους προσανατολισμούς γιά τήν έρμηνεία της πολιτικής σφαίρας και τών σημαντικών πολιτικών αλλαγών.

Έτσι τό φαινόμενο της «ύπανάπτυξης», μέ πλαισιο αναφοράς τόν έλληνικό κοινωνικό σχηματισμό, εξετάζεται μέ στόχο τήν εξακρίβωση της ιδιαιτερότητάς του κι όχι τήν ταξινόμηση ή τήν κατάταξη του στά υπάρχοντα σχήματα. Έπισημαίνονται ή πορεία, οί τάσεις και ή δυναμική του κι όχι ή στατική φωτογράφιση του ή ή δήθεν διαιώνισή του. Διαλύονται μ' αυτόν τόν τρόπο οί άπλοϊκές και μυθολογικές έρμηνείες στίς όποιες μάς έχει συνηθίσει ό κομματικός και κρατικός

«μαρξισμός», κυρίως σοβιετικής ή δορυφορικής προέλευσης. Άπ' αυτή τήν άποψη τό βιβλίο κλείνει μ' ένα χαρακτηριστικό κεφάλαιο (Τό «φτάσιμο» της Δύσης). Έφ' όσον έχει προσδιοριστεί ή ιδιαιτερότητα της περίπτωσης μας, αναπόφευκτα άκολουθεί και ή διάλυση τών αυταπατών της νεο-εξελικτικής άποψης, πού δέν θά μπορούσε νά βρει καλύτερη έκφραση από τό επίπεδο της ιδεολογικής συμπαίγνιας τών δύο υπερδυνάμεων (κι άλλων θά πρόσθετα) και τών κεκτημένων συμφερόντων της έσωτερικής κοινωνικής και πολιτικής διάρθρωσής τους. Ούτε λίγο ούτε πολύ οί χώρες αυτές, στίς ιδεολογικές και πολιτικές εκδηλώσεις τους, έμφανίζονται μέ τήν άκτινοβολία του ιστορικού «παραδείγματος» πού αναπόφευκτα θ' άκολουθήσουν οί άλλες χώρες στην αναπτυξιακή τους τροχιά. Κάποιοι φανταστικοί οιδηροί ιστορικοί νόμοι υποτίθεται πώς διοχετεύουν τόν «ύπανάπτυκτο» κόσμο στους δύο αυτούς διαύλους της σημερινής ιστορικής «άναγκαιότητας».

Δέν χρειάζεται νά πώ ότι ό Νίκος Μουζέλης κάθε άλλο παρά θαυμαστής είναι της έπιμειξίας «σοσιαλιστικής» και «άστικής» σκέψης και του σοβιετικού νεο-εξελικτισμού και λειτουργισμού, πού ή σύγκλιση τους μέ τίς αντίστοιχες δυτικές θεωρίες προβάλλεται από άλλους στην Έλλάδα σάν ή πεμπουσία της σύγχρονης κοινωνικής σκέψης. Άντίθετα, τό ψευτοδύλημα της έπιλογής άπορρίπτεται σαφώς κι άπ' αυτή τήν άπόρριψη, καθώς επίσης κι από τήν κοπιώδη προσπάθεια νά φανούν τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του έλληνικού κοινωνικού σχηματισμού, προκύπτει και ή πρόκληση (ήθελμημένη ή όχι δέν έχει και τόσο μεγάλη σημασία) προς τίς πολιτικές δυνάμεις του τόπου πού επαγγέλλονται τήν «Άλλαγή» νά καταπιαστούν σοβαρά μέ τή χάραξη μιάς αναπτυξιακής πολιτικής στρατηγικής πού θά παίρνει ύπ' όψη της τά στοιχεία αυτά.

Άξίζει νά σταθούμε ιδιαίτερα στά κεφάλαια 6 και 7, πού αναφέρονται στίς συνθήκες τών στρατιωτικών επεμβάσεων στην Έλλάδα,

άπό τόν μεσοπόλεμο μέχρι τό στρατιωτικό πραξικόπημα τών συνταγματαρχών, και προσπαθούν νά δώσουν ένα πλαισιο έρμηνείας τών πολιτικών μεταβολών στή βάση τών κοινωνικών και οικονομικών δομικών μετασχηματισμών και τών έπιπτώσεων τους στό χαρακτήρα της πολιτικής διαμάχης, τών πολιτικών «κάθετων» και «οριζόντιων» διαιρέσεων και συγκρούσεων. Όσο περιληπτική κι άν είναι ή μεταχείριση μιάς τεράστιας ιστορικής περιόδου, τόσο καθοριστικής μάλιστα γιά τήν πορεία της Έλλάδας, έν τούτοις ή ανάλυση καταφέρει νά άποκαλύψει τούς βασικούς καθοριστικούς παράγοντες της πολιτικής σύγκρουσης και τών στρατιωτικών επεμβάσεων, συμβάλλοντας στην μετατόπιση της προβληματικής γιά τίς σχέσεις στρατού - πολιτικής. Οί έρμηνευτικές αρχές δέν αναζητούνται τόσο στά «κίνητρα» τών άξιωματικών ή στην έσωτερική δομή του στρατού per se, όσο στό χαρακτήρα του κράτους, της πολιτικής σύγκρουσης και τών συγκεκριμένων πολιτικών όρων πού καθιστούν δυνατές τίς στρατιωτικές επεμβάσεις. Άλλάζει, μ' άλλα λόγια, τόσο τό πεδίο του προβληματισμού όσο και ή μονάδα και τό επίπεδο της ανάλυσης.

Προσπάθησα όσο πιο σύντομα κι άπλά μπορούσα νά αναδείξω μέσα από τό σημείωμα αυτό μερικές γενικές κατευθυντήριες γραμμές θεωρητικής έρευνας και «έφαρμογής», πού διέπουν τήν εξέταση τών προβλημάτων μέ τά όποια καταπιάνεται τό βιβλίο του Νίκου Μουζέλη. Αυτό δέ σημαίνει ότι σ' όλα τά προβλήματα δίνονται σαφείς απαντήσεις ή ότι ή διαπραγμάτευση όλων τών πλευρών τών διαφόρων θεμάτων είναι εξίσου έπιτυχής· ή ακόμα ότι δέν υπάρχουν κενά ή αποκλίσεις, πού είναι δυνατόν όμως νά οφείλονται είτε σέ αναγκαίες παραλείψεις, λόγω της πυκνότητας του κειμένου, είτε στην σκοπιμότητα νά τονιστούν έμφατικά οί αναλυτικές αρχές.

Γενικότερα, παρά τό γεγονός ότι ό Νίκος Μουζέλης αντιπαρέρχεται μέ έπιτυχία τίς δυσκολίες ανάλυσης του πολιτικού στοιχείου στίς διάφορες φάσεις του έλληνικού κοι-

να γνωρίζω • και γραμμάρα γνωρίζω

ωνομικού σχηματισμού (προ-καπιταλιστική, καπιταλιστική φάση) και δέν πέφτει στον πειρασμό κατασκευής μίας γενικής θεωρίας του πολιτικού στοιχείου (πράγμα ανεδαφικό κι ανέφικτο), έν τούτοις, σέ πολλές περιπτώσεις, οί σχέσεις δομών - πρακτικῶν ἢ οί σχέσεις οίκονομίας - πολιτικῆς παραμένουν άσαφείς.

Ἐνώ σωστά τονίζεται, ότι οί δομικοί περιορισμοί δέν αποτελοῦν παρά περιοριστικό δείκτη τῶν δυνατῶν λύσεων κι όχι αναγκαστικά καθοριστικό παράγοντα τῆς λύσης πού τελικά επικρατεῖ στό πολιτικό επίπεδο, παραγνωρίζεται ἡ ύποτονίζεται, θά ἔλεγα, ἡ σημασία τοῦ ἴδιου τοῦ πολιτικού και τοῦ ιδεολογικοῦ παράγοντα στήν ἐκτίμηση τοῦ «δομικοῦ συσχετισμοῦ» τῶν δυναμειῶν.

Δέν πρέπει κανείς νά ἀποκομίσει τήν ἐντύπωση ότι τά προβλήματα αὐτά εἶναι εύκολα κι ότι ὑπάρχουν έτοιμες ἀπαντήσεις. Διαβάζοντας όμως προσεκτικά τό βιβλίο, εἶχα πολλές φορές τήν αἴσθηση ότι γιά τόν συγγραφέα τό μοντέλο «συσσώρευσης κεφαλαίου» ἀποτελοῦσε σέ πολλές περιπτώσεις τό ἀποκλειστικό κλειδί ἐρμηνείας ὄλων τῶν πολιτικῶν φαινομένων.

Μιά ἄλλη γενική παρατήρηση ἀφορᾶ τήν προσέγγιση τοῦ «τρόπου παραγωγῆς» γιά τήν ἐρμηνεία τῆς «ὑπανάπτυξης» και ἰδιαίτερα τίς σχέσεις συνάρθρωσης τοῦ καπιταλιστικοῦ μέ τόν μῆ καπιταλιστικό τομέα, πράγμα πού ἀποτελεῖ και τή θεμελιακή θεωρητική πρόταση γιά τήν διακρίδωση τῆς ἰδιαιτερότητας τοῦ ἐλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Ἐχω τήν ἐντύπωση, ότι ἡ προσέγγιση τῆς «συνάρθρωσης» τῶν τρόπων παραγωγῆς δέν ἀναλύεται σ' ὄλες τίς θεωρητικές τῆς διαστάσεις, τή στιγμή μάλιστα πού κατέχει τόσο κεντρική θέση στό ἐπιχειρήμα τοῦ βιβλίου, μέ ἀποτέλεσμα ἡ δυσανάλογη παρουσίαση τῆς θεωρητικῆς πλευρᾶς νά καθιστά δύσκολη τήν κατανόηση τῆς ἐπιχειρησιακῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἔννοιας.

Εἰδικότερα τώρα, μπορεῖ κανείς νά ἐντοπίσει σειρά θεμάτων στά ὁποία ἡ ἐπιχειρηματολογία εἶναι ἀνεπαρκῆς ἢ ἀτελής γιά νά στηρί-

ξει τήν ὀρθότητα τῆς ὑπόθεσης. Ἐπί παραδείγματι, στό πρόβλημα τῶν πολιτικῶν θεσμῶν πού «εἰσάγονται» στίς «ὑπανάπτυκτες» χώρες και τῶν ἀποδιαρθρώσεων πού δημιουργοῦνται ἀπό τή σύνδεσή τους μέ τούς «ἐγχώριους» θεσμούς, ἀφήνεται κανείς μέ τήν ἐντύπωση μίας «θεσμολογικῆς» παρέκκλισης, ἐφ' ὅσον δέν διευκρινίζεται: α) ότι οί καταστάσεις αὐτές δέν μποροῦν νά κριθοῦν μέ βάση κάποιο ἰδεατό ἢ καθαρό τύπο «πολιτικοῦ καθεστώτος», ἀνύπαρκτου ἄλλωστε στήν πραγματικότητα, β) ότι εἶναι ἐσφαλμένη ἡ ἀντίληψη πώς ἄμα ἔχουμε καλούς θεσμούς κάπου ἐδῶ τελειώνουν και τά προβλήματα και γ) ότι ἡ ἀδυναμία συγκρότησης ἡγετικῶν πολιτικῶν δυνάμεων μέ κοινωνική και ιδεολογική συνοχή, πού νά εἶναι σέ θέση νά ἀξιοποιήσουν τή δημοκρατική λαϊκή παράδοση και νά δώσουν αὐθεντική πολιτική ἐκπροσώπηση μέσα ἀπό τούς ἀντιπροσωπευτικούς θεσμούς στά λαϊκά συμφέροντα, πιθανόν νά ἐξηγεῖ καλύτερα τίς «ἀποδιαρθρώσεις». Γιατί συχνά συναντᾶμε τό ἐπιχείρημα ότι οί πολιτικοί θεσμοί τῆς χώρας, μιά και ἔγινε ἡ «εἰσαγωγή», ἀποτέλεσαν «ξένο σώμα» μ' ὄλες τίς σχετικές συνέπειες. Δέν βρῖσκουμε ὅμως τό τί θά «ταίριαζε» στήν κοινωνία μας ἢ τό γιατί δέν ἔγινε δυνατή ἡ συνύπαρξη, ἀνάπτυξη και ἀλληλοσύνδεση τῶν «γηγενῶν» μέ τούς «ξενόφερτους» θεσμούς.

Και πάλι τό πρόβλημα δέν εἶναι τόσο ἀπλό ὅσο φαίνεται. Χρησιμοποίησα ὅμως αὐτό τό παράδειγμα γιά νά ἐπισημάνω μερικά θέματα ὅπου ἡ ἐπιχειρηματολογία μοῦ φαίνεται ἐλλιπής. Κι ἀκόμα, ἂν ἔρθουμε τώρα στά κεφάλαια 6 και 7 τοῦ βιβλίου πού ἀνάφερα παραπάνω, θά παρατηρήσουμε σέ σχέση μέ τό ρόλο τοῦ στρατοῦ στήν πολιτική ότι δέν δίνεται ἡ σημασία πού πρέπει σέ μερικά σημαντικά στοιχεία. Μοῦ φαίνεται πώς ὑποτονίζονται ὁ σημαντικός ρόλος και ἡ θέση τῆς ιδεολογίας, ἡ μᾶλλον τῶν ιδεολογικῶν στρωματώσεων τοῦ στρατοῦ στό σύνολο τῆς κυρίαρχης ιδεολογίας, οί μηχανισμοί διάχυσης και ἐμπέδωσής τους, οί ἐσωγενεῖς

συνθήκες τοῦ στρατοῦ πού συντελοῦν στήν ἀναπόφευκτη πολιτικοποίηση τοῦ - ἰδιαίτερα σέ συνθήκες παρατεταμένης πολιτικῆς κρίσης - ἡ διοχέτευση τῆς πολιτικοποίησης αὐτῆς σ' ὀρισμένη δέσμη κατευθύνσεων κλπ. Καί τελικά, δέν γίνεται προσπάθεια γιά τήν συγκρότηση μίας θεωρίας τῶν πολιτικῶν κρίσεων ἢ γενικότερα τῆς κρίσης τοῦ κράτους, πού χωρίς αὐτήν εἶναι ἀδιανόητη ἡ ἐρμηνεία τῶν στρατιωτικῶν ἐπεμβάσεων στήν πολιτική και οί ἀλλαγές τοῦ πολιτικοῦ καθεστώτος.

Ἐπιπλέον, σ' ἀρκετές περιπτώσεις, ἡ πολιτική σύγκρουση φαίνεται νά περιχαράκωνεται στά πλαίσια ἀντίπαλων θεσμικῶν συνόλων ἢ ἡ πολυμορφία τῶν κοινωνικῶν ἀγῶνων νά ὑποθαμβίζεται σέ σχέση μέ τό κρατικό θεσμικό ἐπίπεδο και τή «διαθεσμική» σύγκρουση.

Θά ἤθελα τελικά νά διευκρινίσω, ότι οί παραπάνω παρατηρήσεις, ἄπλως ἐνδεικτικές και σποραδικές και μέ κανένα τρόπο συστηματικές ἢ ἐξαντλητικές, δέν ἀποτελοῦν κατ' ἀνάγκη και μειονεκτήματα τοῦ βιβλίου. Ἴσως δείχνουν, ἂν τό καταφέρουν, ἀπλουστάτα τίς διαστάσεις μερικῶν προβλημάτων πού χρειάζονται πολύπλευρη και συστηματικότερη διερεύνηση. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ότι ἡ θεωρητική πυκνότητα τοῦ βιβλίου καθιστά τήν ἀνάγνωσή του, τουλάχιστον σέ μερικά κρίσιμα σημεία, σημαντικά δύσκολη κι ἴσως ἀνοιχτή σέ παρερμηνείες ἂν δέν κατανοηθοῦν κατ' ἀρχήν μέ ἐπάρκεια ἡ θεωρητική του ἀφετηρία και οί μετέπειτα θεωρητικές ἐπεξεργασίες.

Συμπερασματικά, τό βιβλίο τοῦ Νίκου Μουζέλη, πού κυκλοφόρησε και στά ἀγγλικά πρίν ἀπό ἕνα χρόνο, εἶναι ἕνα αὐθεντικά ἐπιστημονικό ἔργο πού ἀνοίγει ἕνα τεράστιο πεδίο γιά γόνιμες συζητήσεις ἀνάμεσα σέ μαρξιστές και μῆ. Πάντως, ποτέ δέν μόρρεσα νά ἀντισταθῶ στον πειρασμό νά ἀναρωτιέμαι κάθε τόσο τί εἶδους τύχη ἐπιφυλάσσεται σέ τέτοια ἔργα στήν Ἑλλάδα, τήν χώρα αὐτή τοῦ ἀελλιστικά μονότονου μονόλογου.

Βασίλης Κατεταγιάννης

Ἄλῃ Πασάς Τεπελενλής
τύραννος ἢ ἰδιοφυῆς πολιτικός;
τοῦ Τάσου Βουρνᾶ

Ἐκδόσεις Ἀφῶν Τολίδη, Ἀθήνα 1978, σσ.123

Ὁ Ἄλῃ Πασάς Τεπελενλής τοῦ Τάσου Βουρνᾶ ἀποτελεῖ μιά μικρὴ μονογραφία γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ «σατραπῆ» τῆς Ἠπείρου πού ἔδρασε στὰ ἀμέσως προεπαναστατικά χρόνια· μιά μονογραφία πού προστίθεται στὴν πλούσια ἱστοριογραφικὴ παραγωγὴ τοῦ συγγραφέα — ὑπενθυμίζουμε τὴν *Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας, τὴν Ἱστορία τῆς Σύγχρονης Ἑλλάδας, Τὸ ἑλληνικὸ 1848, τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1909, τοὺς Κλέφτες καὶ Ἀρματωλοὺς, τὴν Φιλικὴ Ἐταιρεία*, πολλές εἰσαγωγές του σὲ ἱστορικὰ ἔργα, ἐπιμέλειες κειμένων κλπ.

Πρόθεσὴ μας μὲ τὸ σημεῖωμα αὐτὸ δὲν εἶναι νὰ ἀξιολογήσουμε καὶ ν' ἀποτιμήσουμε τὴν ἀναμφισβήτητα σημαντικὴ προσφορὰ τῆς μακρόχρονης καὶ ἀκάματης ἐρευνητικῆς καὶ συγγραφικῆς δραστηριότητος τοῦ συγγραφέα, μιά δραστηριότητα πού πλουτίζει τὴν ἀριστερὴ ἱστοριογραφία, τὴν ἱστοριογραφία πού ἐπικαλεῖται τὸν ἱστορικὸ ὕλισμό καὶ ἐμπνέεται ἀπ' αὐτόν. Θὰ ἤθελα ὅμως νὰ θίξω ὀρισμένα μεθοδολογικὰ προβλήματα πού, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἔχουν κρίσιμη σημασία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἱστορικῶν ἐρευνῶν στὸν τόπο μας. Καὶ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Τάσου Βουρνᾶ, σὰν μονογραφία πού εἶναι καὶ πού μᾶς εἰσάγει σὲ ἓνα ἐντελῶς συγκεκριμένο καὶ προσδιορισμὸ μὲ ἀκρίβεια πεδίο, προσφέρεται περισσότερο ἀπὸ ἄλλες συνθετικὲς ἐργασίες του. Νὰ θίξω λοιπὸν ὀρισμένα μεθοδολογικὰ προβλήματα καὶ ὄχι νὰ ἀντιδικήσω μὲ τὸ συγγραφέα, γιατί μού ἔμεινε ἡ ἐντύπωση ὅτι στὴ μέθοδο τοῦ Τάσου Βουρνᾶ ἡ περιγραφή τῶν γεγονότων δὲν τροφοδοτεῖ τὴν ἀνάλυση ἀλλὰ ἀπλῶς παρατίθεται, ὅτι οἱ ἐρμηνείες του προστίθενται στὴν περιγραφή του καὶ ὅτι ἡ ἀντιπαρά-

θεση πρὸς τὴν παραδοσιακὴ ἱστοριογραφία — μόνιμη μέρημα τοῦ συγγραφέα, πράγμα πού ἀποτελεῖ ὄχι τὸ μικρότερο προσόν τῶν ἐργασιῶν του — μὲ ὄρους ἰδεολογικοὺς καὶ ὄχι ἐπιστημονικοὺς, δηλαδὴ δὲν ἐξάγεται ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ διαπραγμάτευση τοῦ ὕλικου.

Ἀλλὰ ἂς δοῦμε ἀπὸ πῶς κοντὰ τὸ βιβλίον. Ἡ ὕλη χωρίζεται σὲ τρεῖς μέρη: Ὁ Ἄλῃ καὶ τὸ περιβάλλον του στὰ νεανικά του χρόνια (σελ. 1-34), Ὁ Ἄλῃ, Πασάς τῶν Ἰωαννίνων καὶ οἱ συγκρούσεις του μὲ τοὺς Σουλιώτες (σελ. 35 - 75), ἡ συντριβὴ τῶν Σουλιωτῶν καὶ τὸ τέλος τοῦ Ἄλῃ (σελ. 75 - 123). Στὸ δεύτερο μέρος ὑπάρχουν ἀκόμη δύο κεφάλαια, ἓνα γιὰ τὸν Πασά-νογλου, Πασά τοῦ Βιδινίου, καὶ τὸ ἄλλο γιὰ τὴν κυρὰ Φροσίνη.

Ὅλο τὸ ἔργο εἶναι ἡ ἀφήγησις τῆς ἱστορίας τοῦ Ἄλῃ καὶ ταυτόχρονα, καθὼς παρακολουθοῦμε τὴ ζωὴ του, περιγράφονται ὀρισμένες ομάδες προσώπων ἢ καὶ εὐρύτερα πολιτικὰ σύνολα μέσα στὰ ὁποῖα θὰ δράσει αὐτὴ ἡ προσωπικότητα, σύνολα πού ἀντιπαλεύουν, συμμαχοῦν ἢ ἐξοντῶναι τὸ ἓνα τὸ ἄλλο. Θὰ δοῦμε ἔτσι προκειμένου γιὰ τὰ παιδικὰ χρόνια τοῦ Ἄλῃ τίς ἀρβανίτικες φάρες, τὸν κύκλο τοῦ Ἄλῃ Πασά καὶ τοὺς ἐπιτελάρχες του, τοὺς Σουλιώτες καὶ τοὺς Καπεταναίους τους, ἀλλὰ καὶ τὸ εὐρύτερο σύνολο τῆς Ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας καὶ τὴ σύντομη γαλλικὴ κυριαρχία στὰ Ἐπτάνησα. Ὁ συγγραφέας ἐκτός ἀπὸ τὰ γεγονότα περιγράφει καὶ τὰ πρόσωπα πού πρωταγωνιστοῦν: τὴ μάνα τοῦ Ἄλῃ καὶ τὸν ἐραστή της, τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο τοῦ Ἄλῃ, τοὺς Σουλιώτες ἀρχηγούς, τὸν Περραιβὸ, τὸν Ἄγγλο ταξιδιώτη Ταϊρνερ, τὸν Λόρδο Βύρωνα. Ἡ δραστηριότητα τῶν

διαφόρων προσώπων βγαίνει μέσα ἀπὸ τὴν ἀφήγησις διαφορῶν συμβάντων ἀπὸ τὰ ὁποῖα προκύπτουν καὶ ὀρισμένες πληροφορίες γιὰ τίς ἀρβανίτικες φάρες, γιὰ τίς ἀντίστοιχες σουλιώτικες, γιὰ τὸ εἶδος τῆς «προστασίας» πού παρείχαν στὰ γύρω χωριά, γιὰ τὴ ληστροοικονομικὴ τους δραστηριότητα, γιὰ τὰ σχέδια τοῦ Ἄλῃ καὶ τίς σχέσεις του μὲ τὴν Πύλη καὶ τὴν Εὐρώπη. Ὅλη αὐτὴ ὅμως ἡ περιγραφή δίνεται χωρὶς τοὺς ἀναγκαίους συσχετισμούς, τὸ κάθε πρόσωπο παρατίθεται σὲ ἄλλα, τὸ ἓνα γεγονός μπαίνει δίπλα ἢ μετὰ ἀπὸ κάποιον ἄλλο, ὅλα ἔχουν τὴν ἴδια σημασία καὶ, τελικὰ, ἴσως νὰ μὴν ἔχουν καμία.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ σ' αὐτὸ πού ὄρισᾶ στὴν ἀρχὴ σὰν μεθοδολογικὸ πρόβλημα: ἡ σχέση περιγραφῆς καὶ ἐρμηνείας. Θὰ πάρω ἓνα παράδειγμα: Ἡ Χάμκω, μάνα τοῦ Ἄλῃ, ἀφοῦ πεθάνει ὁ πρῶτος της ἄντρας, θὰ πάρεται τὴ θέση του στὴν ἀρχηγία τῆς ἐνοπλῆς ἀρβανίτικης φάρας στὴν ὁποία ἀνήκε ἡ οἰκογένεια τοῦ Ἄλῃ. Ἡ ἀρχιληστροαρχία, ὕστερα ἀπὸ διάφορες ὑπερβολές τῆς «προστασίας» της στὰ γύρω χωριά, προκαλεῖ τὴν ἀγανάκτηση τῶν χωρικῶν. Ἔτσι, μιά μέρα οἱ χωριάτες «ἐπίασαν τὴ Χάμκω καὶ τὴν κόρη της Καϊνίτσα καὶ τίς ἀτίμασαν. Δεκάδες ὄργισμένοι καὶ στερημένοι τὸ θηλυκὸ Ἀρβανιτάδες, ἔπεσαν ἀπάνω τους λυμασμένα θεριά» (σελ.15). Μετὰ ταῦτα ἡ Χάμκω θὰ διαλέξει ἓνα ἀπὸ τοὺς γιουὺς της, τὸν Ἄλῃ, σὰν διάδοχό της καὶ θὰ τὸν ἀναθρέψει στὸ πνεῦμα τῆς ἐκδίκησης πού θὰ καθορίσει τὴν ἐξέλιξή του. Τὸ γεγονός τοῦ βιασμοῦ, παρέχει στὸ συγγραφέα μίαν ἐρμηνεία γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἄλῃ ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀνέλιξή του: ὅτι δηλαδὴ ἀναδείχτηκε κινημένος ἀπὸ τὸ μένος τῆς ἐκδίκησης πού τοῦ ἐμφύσησε ἡ μάνα του, ὅτι τὸ γεγονός τοῦ βιασμοῦ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάδειξη τοῦ Ἄλῃ. Θὰ μπορούσαμε ὅμως νὰ σκεφτοῦμε καὶ διαφορετικὰ τὸ ἴδιο γεγονός ὡς πρὸς τίς συνέπειές του (ἄρα καὶ ὡς πρὸς τὴ σημασία πού ἔχει ἡ μνημόνευσή του). Ὅτι ἐπισφράγισε (ἢ προκάλεσε) τὸ τέλος τῆς προστα-

τα γυριζω • και γραμματά γυριζω

σίας της αρχιλησταρχίας πάνω στα τρία αρβανίτικα χωριά. Κι ακόμη παραπέρα, ότι το ίδιο το γεγονός επιδρά αρνητικά μέσα στην ίδια τη φάρα της που θά τη θεωρήσει, μετά απ' αυτό, ανάξια για την αρχηγία της φάρας. Μέ τον ίδιο τρόπο αποκλείεται και η κόρη της. Έτσι τα πράγματα γίνονται πιο σύνθετα στο μυαλό μας, γιατί πιο σύνθετα ήταν και στην πραγματικότητα. Οί ενλόγω χωριάτες όχι μόνο εκδικούνται αλλά και (κυρίως) ξεμπερδεύουν από την προστασία της συγκεκριμένης φάρας. Όπως και νάχει όμως το πράγμα, το πνεύμα της βεντέτας που απόκτησε ο Άλη σέ καμιά περίπτωση δεν εξηγεί την ιδέα του για την ίδρυση αυτόνομου κράτους, όποτε δεν μπορεί τό γεγονός του διασμού της μάνας του νά στέκει σέ ίση μοίρα μέ άλλα γεγονότα που τον επηρέασαν, τον εξανάγκασαν, ή του δημιούργησαν τίς προϋποθέσεις νά έχει την ιδέα αυτή και νά θέλει νά την πραγματοποιήσει.

Ένα δεύτερο σημείο στο όποιο θά μπορούσαμε νά σταθούμε λίγο είναι τό ακόλουθο. Ο Τ. Βουρνάς επισμαίνει, και πολύ σωστά, ότι οί Σουλιώτες ήταν εμπόδιο στην εμπέδωση «ένιαίας τάξης πραγμάτων» στην επικράτεια του (ή για τό υπό την εξουσία του αυτόνομο ένιαίο κράτος που σχεδίαζε). Όστόσο ή αντίθεση των Σουλιωτών στο άπώτερο σχέδιο του Άλη δεν εξάγεται από κανένα στοιχείο απ' όσα παρατίθενται στο διβλίό του, παρόλο που ή σχέση Άλη - Σουλιώτες καταλαμβάνει τό 1/3 των σελίδων του. Κινδυνεύει έτσι ό άναγνώστης νά μείνει μέ την έντύπωση μιάς αυτόνομης και αυθύπαρκτης άναγωνιστικής σχέσης Άλη - Σουλιωτών και νά παροχεντευτεί σέ κάποιες έρμηνείες προσωπικής αντίθεσης του Άλη προς τούς «άνυπότακτους» Σουλιώτες που μέ την αντίστασή τους του έθιγαν, άς πούμε, τό προσωπικό φιλότιμο. Έτσι όμως ή παραδοσιακή εικόνα που θέλει, σώνει και καλά, τον Άλη τύραννο (τό κακό) και τούς Σουλιώτες πρόμαχους της ένγένει έλευθερίας (τό καλό) παραμένει άθικτη, παρόλη την αντίθετη πρόθεση του συγγραφέα.

Θά μπορούσαμε συνεπώς νά υποβάλουμε για εξέταση και για επαλήθευση, μέσα από τά στοιχεία που υπάρχουν, μιά διαφορετική υπόθεση εργασίας που θά μάς ξεκολλούσε από την παραδοσιακή διεκτυσίνδα: Άλης Τύραννος ιδιοφυής πολιτικός.

Είναι γνωστό, και στο διβλίό του Τάσου Βουρνά τό γεγονός περιγράφεται αναλυτικά, ότι οί κλέφτες και οί άρματωλοί της κυρίως επικρατείας του είτε συντρίφτηκαν είτε πέρασαν στην υπηρεσία της αήλης του. Επίσης, είναι γνωστό ότι ό Άλης άποδυνάμωσε ή εξαφάνισε τελείως τίς κατά τόπους έξουσίες άλλων λιγότερο ισχυρών πασάδων και όθωμανών άξιωματούχων και αυτοδιοικουμένων κοινοτήτων. Μέ τον τρόπο αυτό όμως άναιρούσε τά εμπόδια για τή βίαιη τσιφλικοποίηση που έπεδίωκε. Και ταυτόχρονα άποκτούσε σημαντική φρουρά και δύναμη στρατιωτική για νά προστατεύσει την έλευθερία του έμπορίου, τό όποιο μέ τή σειρά του διευκόλυνε την εμπέδωση των τσιφλικικών σχέσεων. Πάνω σέ μιά τέτοια κοινωνικοοικονομική όργάνωση θά μπορούσε νά έδραιώσει την αυτόνομη κρατική κυριαρχία που έπεδίωκε ή προκειμένου νά έδραιώσει μιά αυτόνομη κρατική κυριαρχία ήταν υποχρεωμένος νά περάσει από την εξασφάλιση όρισμένων κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και στρατιωτικών προϋποθέσεων, άνάμεσα στίς όποιες και ή εξαφάνιση των αυτοδιοικουμένων, και άρα δυσαρμονικών σέ σχέση μέ την ένιαία διοίκηση, περιοχών όπως οί Σουλιώτικες.

Και πραγματικά οί Σουλιώτες, μέ την κοινωνική όργάνωση και την οικονομική δραστηριότητα που διέκρινε την κοινωνία τους, δεν μπορούσαν νά συμβάλουν στην πραγματοποίηση των παραπάνω σχεδίων. Τά φορολογικά τους όσαμάτα ήταν άσήμαντα ή άνύπαρκτα. Ταυτόχρονα σάν ληστές - προστάτες χωριών, γίνονταν εμπόδιο στην περαιτέρω κατάργηση του τιμαριωτικού συστήματος και στην έλευθερη διακίνηση του έμπορίου. Τέλος, σάν όρεσίβιοι πολεμιστές μπορούσαν άριστα νά έλέγγουν την όροσειρά που παρεμβάλλεται με-

ταξύ Ίωαννίνων και παραλών της Ήπειρου, περιοχή μέσα στην επικράτεια του Άλη, αλλά κρίσιμο κόμβο για την έπικοινωνία θάλασσας - ένδοχώρας.

Άν λοιπόν συνυπολογίσουμε όλους τούς προηγούμενους παράγοντες, ένδεχόμενα και άλλους, θά μπορούσαμε νά άποφύγουμε την παραδοσιακή αντίληψη για την αντίθεση μεταξύ Σουλιωτών και Άλη που, στο βαθμό που έπικεντρώνεται στίς προσωπικές «φιλοδοξίες» των Σουλιωτών Καπετανίων και του Άλη, γίνεται καθαρά άγωνα, άνεκδοτολογική και στρέφει την έρευνα στην ψυχολογία ή την άστυνομική καχυποψία, πράγμα που - για παράδειγμα - εκφράζεται και στο έρώτημα του συγγραφέα: «πρόδωσε ό Φώτος Τζαβέλας ή ένήργησε σάν ρεαλιστής πολιτικός;» (σελ. 71).

Ο Τάσος Βουρνάς μέσα από την περιγραφή του θέλει νά ένδειξει την εικόνα του Άλη Πασά ως ιδιοφυή πολιτικού και νά άπαμβλύνει την εικόνα της πατροπαράδοτης ιστοριογραφίας που τον παρουσιάζει σάν τύραννο που σφάζει τούς πατριώτες Σουλιώτες. Όμως ή αντίθεση σ' αυτή την πατροπαράδοτη ιδεολογία είναι ιστοριογραφία είναι έπίσης ιδεολογική, ήδη από την έποχή του Γιάννη Κορδάτου που πρώτος έθεσε τό ζήτημα αυτό. Έτσι, άν ή παραδοσιακή (και ένθικόφρων) ιστοριογραφία, άγνωώντας τίς πραγματικές σχέσεις και συγκρούσεις της έποχής, θέλει τον Άλη Πασά τύραννο, από την άλλη πλευρά διατυπώνεται μιά έρμηνεία που θέλει νά άνατρέψει αυτή την εικόνα, χωρίς όμως ή έρμηνεία νά συνάγεται και νά στοιχειοθετείται από τό παρατιθέμενο ύλικό, από την κατάλληλη αξιολόγησή του που θά άναδείκνυε τά πραγματικά προβλήματα και θά δικαίωνε τή άναλυση, άρα και την όποια εικόνα των πρωταγωνιστών.

Τέλος θά ήθελα νά προσθέσω ότι τά στοιχεία, έδώ πολλά, δεν άρκοούν από μόνα τους νά στοιχειοθετήσουν μιά ένερμηνεία. Τά στοιχεία άποκτούν σημασία στο πλαίσιο μιάς έρευνητικής έπεξεργασίας και διαδικασίας και στο βαθμό που

και γραμματα γουερζω • και γραμμα

στοιχειοθετοῦν ἕνα ἀντικείμενο ἔρευνας. Ἄν κάτι τέτοιο δὲν γίνε-
ται τὰ στοιχεῖα χρησιμεύουν μόνο
γιὰ κάποιες σημερινές ἰδεολογικές
σηματοδοτήσεις, ἢ εἶναι πολύσημα.
Π.χ. ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Περραι-
βοῦ (σελ. 88 - 90) καὶ ἀπὸ τὰ λεγό-
μενα τοῦ Ταῖρνερ (σελ. 99-101)
μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ
Ἄλῃ Πασάς ἦταν καὶ τύραννος καὶ
ἰδιοφυῆς πολιτικός.

Θὰ ἤθελα νὰ κλείσω τὸ ση-
μείωμα αὐτὸ ἐπισημαίνοντας ὅτι
ὅσα προανέφερα ἀποτελοῦν περισ-
σότερο δικές μου ἀπορίες παρά
«κριτική» ἐνὸς ἔργου, ἀπορίες πού
ὁ καθένας ἔχει ὅταν σὰν ἀναγνώ-
στης, μαθητὴς, ἐπαγγελματίας
ἱστορικός, ἐρευνητὴς βρῆσκειται
μπροστά σ' ἕνα ἱστορικό πρό-
βλημα. Καὶ πιστεύω ὅτι οἱ ἀριστε-
ροὶ ἱστοριογράφοι, ὄχι μόνο γιὰ τὶς
ἀνάγκες τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης
ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς σύγχρονους πο-
λιτικοῖδεολογικούς ἀγῶνες, θὰ
πρέπει νὰ ἐπιστρατεύσουν ἀπὸ τὸ
συνολικὸ χῶρο τῶν κοινωνικῶν
ἐπιστημῶν ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἐπιστημο-
νικά ἐφόδια πού θὰ μπορούσαν νὰ
μᾶς ξεμακρύνουν ἀπὸ τὸν περι-
γραφισμό ἢ ἀπὸ τὰ ἄγωνα διλήμ-
ματα.

Πέτρος Πιζάνιας

ἽΟ Ἑλληνικός Λαός Das Griechische Volk, Heidelberg, 1835

τοῦ Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ

Μετάφραση Ὕλγας Ρομπάκη,

Ἐκδόσεις Ἀφῶν Τολίδη, Ἀθήνα, 1976, 765 σελ.

Τὸ βιβλίο τοῦ Γερμανοῦ νομομα-
θοῦς καὶ μέλους τῆς ἀντιβασιλείας
τοῦ Ὁθωνος, Μάουρερ, ἀποτελεῖ
ἀναμφισβήτητα κείμενο μεγάλης
ἱστορικῆς ἀξίας, ὄχι μόνο γιὰ τὶς
πληροφορίες πού παρέχει σχετικά
μὲ τὶς πηγές καὶ τὶς ἱστορικές
καταβολές τοῦ νεοελληνικοῦ δι-
καίου ἢ τὸν τρόπο πού ὁργανώ-
θηκε Δικαιοσύνη καὶ Διοίκηση καὶ
γενικά τὸ νεοελληνικὸ κράτος,
ἀλλὰ ἀκόμη γιὰ τὴν περιγραφή πού
μᾶς δίνει τῆς νεογεννητῆς ἑλλη-
νικῆς κοινωνίας, τῶν ἠθῶν καὶ ἐθί-
μων, τῆς νοοτροπίας καὶ συμπερι-
φορᾶς τῶν νεοελλήνων.

Ἡ σπουδαία αὐτὴ ἱστορικὴ μαρ-
τυρία τῆς περιόδου 1830 - 1835
κυκλοφόρησε στὰ ἑλληνικά σὲ δεύ-
τερη γλαφυρὴ μετάφραση - ἢ
πρῶτη ἔγινε τὸ 1843 στὴν καθα-
ρεῦσασ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Πρά-
τσικα καὶ τὸν ἐφέτη Καραστάθη -
πράγμα πού κάνει τὴν ἀνάγνωση
εὐκόλη καὶ κυριολεκτικὰ εὐχάρι-
στη. Ἀξίζει συνχαρητήρια σ'
ὅλους ὄσους συνέβαλαν σ' αὐτὴ τὴ
φροντισμένη ἔκδοσή, καὶ ἰδιαίτερα
στὸν Τάσο Βουρνά πού ἔχει τὴν
ἐπιμέλεια.

Τὸ ὁγκῶδες αὐτὸ βιβλίο, γραμ-
μένο στὰ 1835, περιγράφει βασικά,
καὶ φυσικά δικαιολογεῖ, τὸ ἔργο
τῆς ἀντιβασιλείας ἀπὸ τὸ 1833 ὡς
τὸ 1835. Ἐπειδὴ τὰ μέτρα τῆς
ἀντιβασιλείας ἀγκάλιασαν τότε τὸ
σύνολο τῆς ἐθνικῆς ζωῆς τῶν Ἑλ-
λήνων, δημόσιας καὶ ἰδιωτικῆς, ὁ
συγγραφέας εἶναι ἀναγκασμένος
νὰ σκιαγραφήσει, καὶ τελικά νὰ
ἀξιολογήσει, θεμελιακά στοιχεῖα
τοῦ νεοσύστατου ἑλληνικοῦ κρά-
τους. Ἡ ἀξία ἐπομένως τοῦ βι-
βλίου δὲν βρῆσκειται μόνο στὸ γεγο-

νος ὅτι μαθαίνουμε ποιὸς ἀστικός
ἢ ποινικός κώδικας, καὶ μέ ποιὸ
τρόπο, καθιερώθηκε, ἢ πῶς ὁργα-
νώθηκαν τὰ δικαστήρια, ὁ στρατός
καὶ ὁ στόλος καὶ πῶς τακτοποι-
ήθηκαν τὰ οικονομικά τοῦ κρά-
τους. Ἡ σημασία του, ἔξάλλου, δὲν
ἐξαντλεῖται στὴ μαρτυρία πού πα-
ρέχει γιὰ τὶς γενικές ἐπιδράσεις καὶ
τὰ ἄλλοδαπά πρότυπα πού ἀκο-
λουθήθηκαν κατὰ τὴν ὁργάνωση
τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ τῆ
δόμηση τῆς πολιτικῆς ἑξουσίας.
Εἶναι γνωστὸ σὲ ὅλους ὅτι ἡ βασι-
λεῖα στὴν Ἑλλάδα εἶναι προϊὸν
πού ἦρθε ἀπ' ἔξω.

Ἡ ἀξία τοῦ ἔργου πάει ἀκόμη
πιὸ πέρα: παραθέτει πολῦτιμα
στοιχεῖα γιὰ τὶς σχέσεις παραγωγῆς
καὶ ἰδιοκτησίας πού ἐπικρατοῦσαν
στὴν ὑπαιθρο τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη,
καθὼς καὶ γιὰ τὴν ὁργάνωση τοῦ
κοινοτικοῦ βίου, τὴν ἐπίμονη δια-
δικασία συγκρότησης ἐνιαίας κεν-
τρικῆς διοίκησης (πού δὲν εἶναι
ἀναγκαστικά συγκεντρωτικὴ), καὶ,
τέλος, γιὰ τὶς διαμάχες καὶ πολιτι-
κῆς συγκρούσεις τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ Μάουρερ, ἐπιφανὴς γερμανὸς
νομομαθὴς, παρέμεινε στὴν Ἑλ-
λάδα, ὡς μέλος τῆς ἀντιβασιλείας
τοῦ Ὁθωνος καὶ ἀρμόδιος γιὰ τὰ
θέματα τῆς δικαιοσύνης, μόνο 17
μῆνες (2 Φεβρουαρίου 1833 - 31
Ἰουλίου 1834). Παρόλη ὅμως τῆ
σύντομη παραμονή του στὸν τόπο
μας, πέτυχε νὰ συνταχθοῦν κατὰ τὴ
διάρκεια τῆς ἀντιβασιλείας του
σημαντικὰ νομοθετήματα ὅπως ὁ
Ποινικός νόμος καὶ ὁ Ὁργανισμὸς
Δικονομίας, τὰ ὁποῖα ἐμελλε νὰ
ισχύουν στὴν Ἑλλάδα γιὰ δεκαε-
τίες ὁλόκληρες. Τὰ νομοθετήματα

να γνωρίζω • και γραμμάρα γνωρίζω

αυτά εισάγουν στην Ελλάδα «ξένοι δίκαιοι», κατά την προσφιλή έκφραση του καθηγητή Ν. Πανταζόπουλου, εντάσσουν δε την ελληνική κοινωνία στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη με ενισχυμένη κάπως τη γερμανική επίδραση - χωρίς όμως και η ροπή προς την γαλλική νομοθεσία να είναι μικρότερης εντάσεως (βλέπε σχετικά τη σημαντική εργασία του καθηγητή Ν. Πανταζόπουλου *Georg Ludwig von Maurer. Η προς ευρωπαϊκά πρότυπα ολοκληρωτική στρόφη της νεοελληνικής νομοθεσίας*, Θεσσαλονίκη, 1966). Γεγονός πάντως παραμένει ότι η παρέμβαση της Βαυαρικής Αντιβασιλείας στρέφει ολοκληρωτικά την ελληνική νομοθεσία προς ξένα πρότυπα «άλλοτε μιμούμενη, δουλικώς ταύτα» και «άλλοτε επηρεασμένη εκ ξένων προσώπων», με αποτέλεσμα και η ελληνική νομική επιστήμη να παρουσιάζει εκτοτε έντονα συμπτώματα «εξαρτησιακής» νοοτροπίας.

Τό βιβλίο αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο εκτίθεται η κατάσταση γενικά των Ελλήνων πριν και εϋθύς μετά τον απελευθερωτικό αγώνα, και στο δεύτερο, τά μέτρα που έλαβε ή Αντιβασιλεία σ' όλους τους τομείς για την αντιμετώπιση της καταστάσεως. Είναι εμφανής στο μέρος αυτό ο απολογητικός και μεροληπτικός τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται τά γεγονότα. Πρίν από την αντιβασιλεία κατά τον Μάουρερ επικρατούσε χάος. Μετά, τάξη και ήρεμία. Μέσα από την διήγηση διαφαίνονται, εξάλλου, οι ραδιοουργίες και άνοιχτες επεμβάσεις της αντιβασιλείας στην πολιτική ζωή του τόπου, καθώς και ο διωγμός του ήρωα της επαναστάσεως Κολοκοτρώνη.

Από τίς πλούσιες πληροφορίες του συγγραφέα σταχυολογούμε μερικές, όσες σχετίζονται ιδίως με την κοινωνική ζωή των Νεοελλήνων, οι όποιες και είναι ενδεικτικές του ενδιαφέροντος του βιβλίου.

Ο αναγνώστης δέν μπορεί παρά να σταματήσει π.χ. στη διαπίστωση του συγγραφέα (σελ. 61) ότι στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα υπήρχαν: «ελεύθεροι αγρότες - ανάμεσα στους όποιους πρέπει να κατατάξουμε και τούς ναύτες των νησιών

Υδρας και Σπετσών - ένας πλούσιος και παντοδύναμος Κλήρος, και εϋποροι αξιοσέβαστοι πρόκριτοι. Ωστόσο, δέν μπορούμε τίς τρεις αυτές κατηγορίες να τίς ονομάσουμε τάξεις, διότι καμιά της δέν είχε ιδιαίτερα προνόμια». Η άσαφής ταξική συγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας χρονολογείται από τότε. Η κοινωνική διαστρωμάτωση δέν στηριζόταν σέ σχέσεις παραγωγής εϋθέως και άμεσα εκμεταλλευτικές. Γι' αυτό και οι τάξεις δέν χωρίζαν μεταξύ τους με στεγανά διαμερίσματα. «Πάντως και οι τρεις κατηγορίες που αναφέραμε - πρόκριτοι, κληρικοί και αγρότες - ζούσαν ελεύθεροι κάτω από την τουρκική κυριαρχία. Ήταν δέδαια ραγιάδες, αλλά ραγιάς δέν σημαίνει δούλος. Ωστόσο, επειδή η ελευθερία αυτή δέν είχε κανένα επίσημο νομικό χαρακτήρα, ο ελληνικός λαός ήταν έρμαιο της αυθαιρεσίας των ισχυρών Τούρκων...» Έτσι λοιπόν οι Έλληνες, παρόλο που είχαν πολλές ελευθερίες, μόνοι τους εκλέγανε τούς άρχηγούς τους και τούς αντιπροσώπους τους, είχαν δική τους διοίκηση και δικά τους δικαστήρια, καθόριζαν οι ίδιοι τούς φόρους τους, και είχαν άπέναντι στίς τουρκικές άρχές τούς προστάτες τους, είτε αυτός

ήταν ο άπλος προεστός του χωριού είτε ο Μεγάλος Διερμηνέας της Πύλης (σελ. 88). ένοιωθαν «δαθία επάνω τους την τουρκική καταπίεση, γιατί κανένα άπ' όλα τά προνόμια δέν ήταν εξασφαλισμένο». Η κοινωνική αυτή κατάσταση ήταν συνέπεια των σχέσεων ιδιοκτησίας που ίσχυαν τότε, και οι όποιες με μεγάλη σαφήνεια περιγράφονται στίς σελίδες 114 - 119. Από τη μελέτη του κεφαλαίου αυτού θγαίνει πάντως άβίαστα τό συμπέρασμα, πώς οι σχέσεις δέν ήταν φεουδαρχικού τύπου όπως τουλάχιστον τίς συναντάμε στη Δύση και πώς οι Έλληνες αγρότες δέν ήταν κολίγοι.

Σ' ότι άφορα την πνευματική κατάσταση του τόπου, άξιζει να σταθούμε σέ μιά έκδηλη πνευματική άνισομέρεια που συνεχίζεται άκόμη και σήμερα. «Δέν υπάρχει άλλη χώρα στην Εϋρώπη, παρατηρεί εϋστοχα ο Μάουρερ, ίσως σ' ολόκληρο τόν κόσμο, όπου να συνυπάρχουν, τό ένα δίπλα στο άλλο, τόσο άνομοιόμορφα μεταξύ τους στοιχεία, και όπου τό επίπεδο της μόρφωσης να παρουσιάζει τόση άνομοιογένεια» (σελ. 411). Δίπλα στη πλήρη άμορφωσιά συναντάς και την πιό εξεζητημένη πνευματική φινέτσα. Μέσα από μιά νο-

ΑΓΩΝΑΣ 5

για την κομμουνιστική ανανέωση

Κεντρική έκδοση της Ε.Κ.Ο.Ν. Ρήγας Φεραϊός

Θεμιστοκλέους 56 - Αθήνα Φλεβάρης 1979

● **Η κρίση της ελληνικής Άριστεράς**
Μανώλης Γλέζος, Πέτρος Εϋθυμίου, Παναγιώτης Παναγιώτου, Χρύσανθος Λαζαρίδης

● Ε.Ο.Κ. ● Συνέδριο του Ε.Κ.Α. ● ΗΠΑ - Κίνα

● Σύσκεψη του Δ.Α. ● Υπόθεση Γιάννη Σερίφη

● Τραπεζοϋπάλληλοι ● η ελληνική επαρχία ● για τόν Άρη Άλεξάνδρου

● μιά συζήτηση με τό Σύγχρονο Κινηματογράφο

Ένα άγνωστο ντοκουμέντο από την κινέζικη πολιτιστική επανάσταση.

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

οτροπία καθαρά μεσαιωνική, βλέπεις να ξεπηδούν οι πιο σύγχρονες αντιλήψεις περί ελευθερίας και ισότητας.

Όσο για τους μορφωμένους στο εξωτερικό Έλληνες, «άσχολούνταν όλη μέρα με θεωρίες περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων, περί αντίστασης κατά της εξουσίας, περί συνταγμάτων και άλλα παρόμοια... Ήθελαν και καλά να εφαρμόσουν κι εδώ όσα είχαν δει κι είχαν ακούσει εκεί, και μάλιστα – όπως κάνουν συνήθως αυτοί που μαϊμουδίζουν – να προχωρήσουν ακόμη πιο πέρα κι από την ίδια την κοιτίδα αυτών των ιδεών» (σελ. 419). Όλοι όμως οι Έλληνες που είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό είχαν ένα κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα: είχαν μία υπέρμετρη αλαζονεία... «Κανένας τους δεν έννοουσε να γίνει τίποτ' άλλο, παρά μονάχα υπουργός ή κάτι παραπλήσιο» (σελ. 420).

Δέν είναι όμως τό ίδιο αυστηρός και άκροδοξικός ο Μάουρερ και για τους Ευρωπαίους που είχαν αναλάβει να «έξευρωπαϊσουν» και «έκπολιτίσουν» την Ελλάδα: «Μόνον οι ξένοι ήταν σέ θέση να εκπαιδεύσουν τους Έλληνες και να φροντίσουν τό καθετί» (σελ. 423). «Και όπως κατά τόν 14ο και 15ο αιώνα οι Έλληνες ήταν εκείνοι που έδωσαν τά φώτα τους στήν υπόλοιπη Εύρώπη, έτσι και τώρα οι Εύρωπαίοι θά είναι αυτοί – και προπαντός οι Γερμανοί – που θά ξανανάψουν τήν από χρόνια σβυσμένη λαμπάδα στήν άρχική της κοιτίδα».

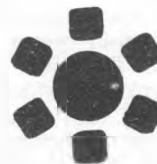
Η συγκρότηση επομένως εθνικού κράτους συμβαδίζει στήν Ελλάδα μέ τήν ένταξη της στήν ευρωπαϊκή έννομη τάξη καθώς και μέ τήν υιοθέτηση ευρωπαϊκών προτύπων άστικής πολιτειακής οργανώσεως. Καί ή σύνδεση αυτή της ελληνικής κοινωνίας μέ τή διεθνή νομική και πολιτική πραγματικότητα ήταν κάτι τό αναπόφευκτο, υπάκουε σέ κάποια νομοτέλεια, άφού ή νεογέννητη ελληνική οικονομία άρχισε νά αναπτύσσεται χάρη στήν ένσωμάτωσή της στήν παγκόσμια άγορά και στήν ύποταγή της στούς νόμους τού διεθνούς έμπορίου και τού διεθνούς καταμερισμού της εργασίας. Τά κυρίαρχα όμως κοινωνικά στρώματα δέν είχαν συνείδηση αυτής της αναγκαιότητας ούτε τών αντιφάσεων και τών ανταγωνισμών που περιέκλειε. Γι' αυτό και ή ύποταγή τους υπήρξε ολοκληρωτική. Ό μεταπρατικός, εξάλλου, χαρακτήρας τών στρωμάτων αυτών δέν τούς έπέτρεψε νά δούν τόν κίνδυνο της άφομοίωσης που διέτρεχαν από τούς «ξένους έπιδρομείς». Καμιά φροντίδα δέν κατέβαλαν έτσι για άρμονική ένσωμάτωση στο διεθνή χώρο, για ιδιαίτερη εφαρμογή τών γενικών άρχών και ιδεών της άστικής επανάστασης. Ή άνευ όρων άπαλλοτρίωση της εθνικής μας κληρονομιάς, ή παραμέληση της ελληνικής ιδιαιτερότητας, είχε άρχισει 150 χρόνια πριν από τήν πολιτική ένταξη της Ελλάδας στήν Εύρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα.

Αντώνης Μανιτάκης

ΔΙΟΡΘΩΣΗ

Στόν πίνακα περιεχομένων τού προηγούμενου τεύχους (άριθ. 23), ο Γιάννης Καρατζόγλου, συγγραφέας τού άρθρου 1948: ή έξάρτηση της Ελλάδας και ο ρόλος τών ΗΠΑ, από άθλεψία βαφτίστηκε «Γιώργος» Καρατζόγλου. Ζητάμε συγγνώμη από τό συγγραφέα και από τούς αναγνώστες μας.

ΣΚΟΥΠΑ

Ένα νέο γυναικείο περιοδικό

Κυκλοφόρησε τό περιοδικό ΣΚΟΥΠΑ, γραμμένο και καλοφροντισμένο από 9 γυναίκες. Σέ μία χώρα, όπως ή δικιά μας, όπου δέν υπάρχει γυναικείο κίνημα, ή όπου οι γυναικείες οργανώσεις άποτελούν τομέα τών άνδροκρατούμενων, σέ μία χώρα όπου οι μελέτες για τή γυναικεία συνθήκη μετριοούνται στά δάχτυλα, σέ μία χώρα,

τέλος, όπου βασιλεύουν οι πατροπαράδοτες πατριαρχικές αντιλήψεις, ή ΣΚΟΥΠΑ είχε τήν πρόνοια νά μήν αυτοπροσδιοριστεί σάν «έκφραση» ή άλλο τι κάποιου γυναικείου κινήματος. Κι ούτε, πάλι, όπως τονίζουν οι συντάκτριες τού νέου γυναικείου περιοδικού, θέλουν νά μεταφυτεύσουν τίς μορφές και τούς στόχους τών ευρωπαϊκών γυναικείων κινήματων, ή ν' άποτελέσει ή ΣΚΟΥΠΑ τόν πυρήνα γύρω άπ' τόν όποιο θά δομηθεί ο γυναικείος ξεσηκωμός.

Σκοπός της έκδοσης είναι νά προ-

τείνει θέματα που θά μπορούσαν νά προκαλέσουν έρεθίσματα νά διατυπώσει κάποιες σκέψεις που θά βοηθούσαν σ' ένα νέο τρόπο προσέγγισης τών προβλημάτων.

Τά θέματα τού πρώτου τεύχους, αναφέρονται σέ πλευρές της ιστορίας τού ελληνικού και παγκόσμιου γυναικείου κινήματος, ένα άφιέρωμα για τίς άμβλώσεις, μία έρευνα για τά περιοδικά για γυναίκες που κυκλοφορούν σήμερα στήν Ελλάδα, μεταφράσεις και σχόλια.

Ε.Σ.

Μιά πρόσκληση (ή πρόκληση)

Καθήκοντα των «προοδευτικών διανοουμένων» που δηλώνουν «μαρξιστές ή και μαρξιστές».

«Μιλώ από πείρα, χωρίς νάχω έρθει νά παίξω έδώ τ'ό ρόλο εκείνου που θέλει νά προκαλέσει.»

Lautreamont

«Προοδευτικοί διανοούμενοι» του Πολίτη, παρακολούθησα έναγωνίως τ'α «φτερουγίσματα του θεωρητικού νου» του κ. Άρ. Μπαλτά, που στο τεύχος 23 του Πολίτη (έπανα-)δημοσιεύσατε. Αισθάνθηκα και τήν πρόσκληση και τήν πρόκληση που σκόπευε τό άρθρο, ίσως όμως σέ κάποιο διαφορετικό επίπεδο απ' ό τι θά μπορούσε κανείς άμέσως νά υποθέσει. Τά συνοψίζω στή συνταγή που συνιστούν και που υπόσχεται, άν θέλετε, καλύτερες μέρες:

Οι «προοδευτικοί διανοούμενοι» άς συνεχίσουν νά προσδιορίζουν και τόν έαυτό τους και τήν θέση τους μέ τόν ίδιο τρόπο, σάν νά όριοθετούν οικόπεδα («δηλώνουμε μαρξιστές ή και μαρξιστές»).

Άς συνεχίσουν νά άπλοποιούν τά πράγματα, άνάγοντας τά πάντα - πάντα - στήν ίδια δοκιμασμένη, άναμφισβήτητη και άσφαλή, γιατί ποτέ δέν πρόκειται νά μάς άπογοητεύσει, θάση.

Άς εξακολουθήσουν, ύπομονετικά, νά άρκούνται στίς ίδιες άχαλίνωτες διαπιστώσεις που, άνάλογα μέ τήν «δυνατότητα κίνησής τους και στίς άλλες σφαίρες - π.χ. επιστημονικές και καλλιτεχνικές- τήν ποσότητα τής γνώσης τους των κλασικών και ένδεχόμενα τίς σπουδές τους στό έξωτερικό», δυνατόν νά προσδεύουν διαφοροποιούμενες ποιητικά.

Άς συνεχίσουν νά μήν άνησυχούν για τήν ταυτότητα ή τήν ύπαρξη του ή κάποιου - έστω - άπώτατου στόχου.

Άς μήν επιδιώκουν νά εξακριβώσουν άν άκόμα αυτός διασώζεται μέσα στήν τρίσβαθη ρηχότητα των προοπτικών που έπωμίζονται, ή στομφώδης άναμέτρηση των δυνατοτήτων, μετά - μέ τή σειρά της - ή άποτυχία κι ύστερα ή έξαγωγή καινούριων συμπερασμάτων, οι παραχωρήσεις που επιβάλλει ή άδυναμία, ή διαφωνία πάνω στό τί έφταιξε, ή ύποκριτική συστολή που συνεπάγεται ή άνάγκη, ή έκπτωση - τελικά - τής έννοιας του σοβαρού, ή άποκα-

τάσταση τής επικαιρότητας τής «παλης των τάσεων» μέ τήν πάλη των τάσεων.

Άς συνεχίσουν νά άπώθουνται από τήν ίδια μιás άνευ προηγουμένου μελέτης κι έπαναθεώρησης τής πραγματικότητας στήν όλότητά της, όπως αυτή είναι και γίνεται, άς συνεχίσουν, ήσυχoi, νά μήν συλλαμβάνουν και νά μήν σκέπτονται άφοβα κι άνεπηρέαστα τό νόημα των δεδομένων, που ή ίδια ή ροή των πραγμάτων άποκαλύπτει (έπισημαίνει για παράδειγμα ό κ. Μπαλτάς κάποια διάσταση άνάμεσα στό χώρο που μάς υπέδειξε ότι ανήκει κι αυτός, δηλαδή τήν «προοδευτική διάνοηση», και σ' αυτό για τό όποιο πρόκειται, τό βιομηχανικό προλεταριάτο ή- άλλού- τήν «κίνηση του βιομηχανικού προλεταριάτου», αλλά νά τά υπερβαίνουν και νά τά άπαλειφουν μέσα από τή σιγουριά που έγγυάται τό περιεχόμενο έννοιών πουχουν μεταπέσει σέ σύμβολα ιερά, άφήνοντας νά τούς διαφεύγει τρισιδιάστατη ή αισιοδοξία.

Άς έλέγξει λοιπόν, για άλλη μιá φορά, αυτός που θέλει νά είναι, νά λέγεται ή νά αισθάνεται σάν «προοδευτικός διανοούμενος», πόσο έχει «ύποταχθεί κοινωνικά», στίς άνάγκες που ό κ. Μπαλτάς έπισημαίνει (σωστά θά πούν πολλοί), άς άφήσει τούς άλλους νά θλέπουν τόν «θεωρητικό του νου» νά φτερουγίζει δεμένος στή μιá του άκρη κι ύστερα, άς σπρώξουμε όλοι μαζί τά πράγματα πέρα από τό όριο τής κακοδαιμονίας. Κι όλα άς τελειώσουν ώραία...

Άφήνω νά περιφέρεται άνέμελα και προκλητικά - ώστόσο άνενόχλητα - άνάμεσα στήν ποικιλία ή τό μένος των άπόψεων και των άπόκρυφων ένθροιασμών του καθενός, ένα ένδεχόμενο που θά φαινόταν άφελές, άπλοικό ή άνίσχυρο άν τόγραφα.

Φιλικά
Κ. Λόης
Ίωαννίνων 9, Π. Ψυχικό
Άθήνα

Υ.Γ.: Ίσως κάπου νά άπομακρύνονται από τό γράμμα του άρθρου του κ. Μπαλτά αλλά θεωρώ ότι άπευθύνονται και άπαντώ στό πνεύμα τό δικό του, όσο και εκείνου που σ' αυτό άντικειμενικά κινείται (τουλάχιστον τό άρθρο).

Ό συνεργάτης μας Άριστ. Μπαλτάς που θέσαμε υπόψη του τήν έπιστολή του κ. Λόη, άπαντά:

ΤΡΙΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΜΕΤΑ ΑΠΟ ΜΙΑ «ΑΠΑΝΤΗΣΗ»

Η άνάγκη που αισθάνθηκα ό Κ. Λόης νά προσθέσει ύστερόγραφο στήν άπόκρισή του για νά επιφυλαχθεί άπέναντι σέ μιá ένδεχόμενη διαφοροποίηση του «γράμματος» όσων άνέγνωσε πάνω από τήν ύπογραφή μου (Πολίτης, τεύχος 23) από τό πνεύμα που (και) εκεί διεύνασε, μέ ύποχρεώνει νά προβώ τουλάχιστον στήν «άποκατάσταση» τής πληρότητας του περιού ό λόγος «γράμματος». (Τό τί, ένδεχόμενα, θά συμ-

Καθε Σαββατο στη ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ

**αγωνιστική πληροφόρηση για
τους πολιτικούς και κοινωνι-
κούς αγώνες**

**Πληρης ενημερωση για τα προ-
βλήματα της Αριστερας**

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

βεί έτσι στο πνεύμα άφορά πρώτα – και βεβαίως όχι μόνον – αυτόν που έκανε τή διάγνωση).

Τό τεύχος 3-4 του *Πολίτη*, όπου (πρωτο)δημοσιεύτηκε τό άρθρο μου, κυκλοφόρησε τόν Ιούλιο του 1976. Ή ήμερομηνία σίγουρα δέν είναι ιστορική. Αυτό που μοιάζει νά έχει μιά σημαντική, ίσως, ιστορική διάσταση είναι ή χωρίς απόκριση (τότε και από τότε) κίνηση του βιομηχανικού προλεταριάτου ή όποια τερμάτισε εκείνη τή φάση τής ζωής της μέ τήν ψηφισή του 330. Μέσα στις συνθήκες εκείνης τής εποχής, μέσα από όποιες διαμεσολαθήσεις θελήσει κάποιος νά διαγνώσει ή νά επισημάνει, χωρίς πρόθεση υπέρμετρης γενίκευσης, τό άρθρο εκείνο άρχιζε μέ τά παρακάτω:

« Έδώ και μερικούς μήνες, έμεις, οι προοδευτικοί διανοούμενοι, θρισκόμαστε μπροστά σέ ένα καινούριο φαινόμενο. Πρόκειται για τή θάρβαρη εισβολή τής βιομηχανικής εργατικής τάξης στο προσκήνιο. Στο προσκήνιο τής καθημερινής, κανονικής, ρυθμισμένης και πολιτικοποιημένης ζωής μας, στο κέντρο τής Αθήνας.

Σίγουρα πρόκειται για εισβολή. Οι άπεργοί έπαψαν νά περιορίζουν τόν άγωνα τους σ' εκείνες τς μακρινές γειτονίες όπου θρίσκονται τά εργοστάσια, και που πολλοί μόνο σάν όνομα έχουμε άκούσει. Έπαψαν άκόμη νά άρκούνται στην άνεκτή, στο κάτω κάτω, πορεία από τόν τόπο δουλειάς στο Ύπουργείο Άπασχολήσεως ή όποιο άλλο. Οι άπεργοί σήμερα εισβάλλουν στο κέντρο τής Αθήνας για νά θέσουν εκεί τό πρόβλημά τους.

Σίγουρα πρόκειται για θάρβαρη εισβολή. Οι άπεργοί δέν μοιάζει νά σέβονται καθόλου τς συνθήκες μας, τήν πολιτικοποίησή μας, τήν προοδευτικότητα και τήν ευθύνη μας. Οι άπεργοί τής ΜΕΛ στρατοπεδεύουν στην πλατεία Συντάγματος, χωρίς νά σκέφτονται τήν άγλεινή έντύπωση που θά προξενήσουν στους τουρίστες (και όχι μόνο σ' αυτούς). Παράπερα, ζητάνε τή συμπαράσταση των φοιτητών μέ τέτοιο άτσαλο τρόπο ώστε ό υπεύθυνος έκφραστής τους, ή ΕΦΕΕ, νά θρεθεί σέ πολύ δύσκολη θέση. Πιο πρόσφατα οι άπεργοί του Ματσούκη εκλέγουν τά Προπύλαια για κέντρο προπαγάνδης του άγώνα τους. Έτσι, λίγο άργότερα, και για νά μή γενικευτεί αυτή ή συνθήκη, οι πρυτανικές άρχές του άποχουντοποιημένου (και άρα, τουλάχιστον στην κύρια πλευρά, δημοκρατικού) Πανεπιστημίου θρίσκονται στην άνάγκη νά ζητήσουν τή βοήθεια τής αστυνομίας για τήν άπομάκρυνση των άπολυμένων εργατών συνδικαλιστών που διάλεξαν τά ίδια τά Προπύλαια για τήν άπεργία πείνας τους. Οι εργατές λοιπόν όχι μόνο εισβάλλουν στο κέντρο τής Αθήνας αλλά εισβάλλουν χωρίς καν νά μεθοδεύουν αυτή τήν εισβολή, χωρίς καν νά ρωτάνε ούτε τά κόμματα τής αντιπολίτευσης, ούτε τς προοδευτικές νεολαίες, ούτε τς δημοκρατικές πανεπιστημιακές άρχές, ούτε τήν ΕΦΕΕ, ούτε κανέναν από όλους επιτέλους τους καταξιωμένους φορείς τής σημερινής μας προοδευτικότητας.

Και έτσι, ό ζωτικός πολιτικός μας χώρος (και όχι μόνο πολιτικός) θρίσκεται συχνά κατειλημμένος από άν-

θρώπους που δέν είμαστε έμεις. Τά Προπύλαιά μας, ό χώρος τόνων παμφοιτητικών και παλλαϊκών συγκεντρώσεων, και τό Πολυτεχνείο μας, ό χώρος του άντιστασιακού έπους, φαίνεται ότι δέν μας άνήκουν πιά. Οι άπεργοί (που, σημειωτέον, πολλοί άπ' αυτούς ψηφισαν Νέα Δημοκρατία στις τελευταίες εκλογές) διεκδικούν κι αυτοί τή χρήση τους και μας επιβάλλουν νά τούς άντικρούσουμε, νά δούμε τς άγνωστες φυσιογνωμίες τους, νά άκούσουμε τά συνθήματά τους.

Πώς άλλως μπορεί νά χαρακτηριστεί αυτό τό φαινόμενο, άν όχι θάρβαρη εισβολή. Και τί είναι μιά εισβολή, άν δέν είναι πρόκληση;»

Μετά συνέχιζε και τελείωνε όπως άναδημοσιεύτηκε στο προηγούμενο τεύχος του *Πολίτη*. Αυτό λοιπόν είναι όλόκληρο τό «γράμμα». Όμως, πέρα από τήν έκπληρωση μιάς υποχρέωσης άπέναντι στους ένδοιασμούς του Κ. Λόη, τούτη ή υπόμνηση, άρα και οι ίδιοι ένδοιασμοί που τήν προκάλεσαν, δίνει ίσως τήν άφορμή για νά τεθεί σήμερα ένα έρώτημα σ' όποιον θελήσει ν' άπαντήσει. Τί, σ' άλήθεια, έγινε μ' αυτήν τήν κίνηση του βιομηχανικού προλεταριάτου; Άπ' όλους όσους – κόμματα, κομματίδια, φορείς, άτομα – όρκίζονται σ' όνομα του προλεταριάτου, ύπάρχουν κάποιιοι που νά έχουμ επεξεργαστεί ή έστω διατυπώσει τήν πείρα αυτής τής κίνησης, μέ τρόπο που αυτή νά γίνει διδάγμα και νά μή μείνει άπλή προσθήκη στις άγωνιστικές παραδόσεις και στη συσσωρευμένη όργή του σισύφειου λαϊκού μας κινήματος; Και άν κάτι τέτοιο έγινε κάποτε κάπου

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

**ΠΟΛΙΤΙΚΟ
ΚΡΙΤΗΡΙΟ**

ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ

ΣΤΗ

δημοκρατική συνεργασία

και τον

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ

ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24

**ΣΥΓΧΡΟΝΑ
ΘΕΜΑΤΑ**

Τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού
προβληματισμού και παιδείας

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

καί από κάποιους, πού, πότε και πώς εκφράστηκε ή - τόσο προσφιλής σέ άλλα επίπεδα - ιδεολογική αντιπαράθεση; Πού, πότε και πώς δημιουργήθηκε κάποιο, έστω στοιχειώδες, πολιτικό αντίστοιχο αυτής της πείρας; Μ' άλλα λόγια γιατί δέν αναπτύχθηκε εκεί πάνω, ανοιχτά και σταράτα, ή «πάλη των τάσεων» χωρίς τις «παραχωρήσεις πού επιβάλλει ή άδυναμία», «χωρίς την ύποκριτική συστολή πού επιβάλλει ή ανάγκη», χωρίς, τελικά, την «έκπτωση της έννοιας του σοβαρού» έτσι πού ούτε ο Κ. Λόης νά έχει έρεισμα γιά νά εκφράσει τή - δίκαιη εδώ - δυσαρέσκεια του;

Τούτο τό πρώτο έρώτημα αναπόφευκτα εντάσσεται σ' ένα δεύτερο, γενικότερο.

Όταν ή ιδεολογία εξασφαλίζει τούς γενικούς όρους αναπαραγωγής της κοινωνίας και ή ελληνική κοινωνία όντως αναπαράγεται. Όταν ή ιδεολογία πού εξασφαλίζει αυτή την αναπαραγωγή είναι έξ όρισμού ή κυρίαρχη ιδεολογία και κυρίαρχη ιδεολογία είναι ή ιδεολογία της άρχουσας τάξης. Όταν ή ελληνική άρχουσα ιδεολογία είναι ή ιδεολογία πού αντιστοιχεί στην κοινωνική βάση του μεταπρατισμού. Όταν ή κοινωνική πρακτική του μεταπρατισμού στηρίζεται σ' εκείνο τό ασύλληπτα εύρύ κουμπιαριές πού παραποιεί κάθε έννοια ευθύνης μέ τρόπο πού νά πνίγεται εν τώ γεννάσθαι κάθε απόπειρα ιδεολογικής, θεωρητικής ή πολιτικής αποκάλυψης. Όταν ο αντίπαλος εκπαιδευτεί. Όταν «έμεις» - οι όποιοι εκάστοτε «έμεις» - δέν καταφέραμε ποτέ ν' αναπτύξουμε ουσιαστικές

σχέσεις ευθύνης άπέναντι στις άρχές μας, άπέναντι στις άπόψεις μας, άπέναντι στην ιστορία και την πείρα μας, άπέναντι στις συμφωνίες και τις διαφωνίες μας, και αυτή ή ιστορική μας δλιγωρία έχει γίνει σήμερα νεκρό βάρος πού καθηλώνει τις ήδη ισχνές κοινωνικές καταβολές της ευθύνης μας. Όταν οι κοινωνικές έμπειρίες μας φαίνεται πώς δέν άξίζει τον κόπο νά διατυπωθούν συγκεκριμένα. Όταν οι όποιοι πρωτοβουλίες μας γιά συγκροτημένη διατύπωση - βιβλία, μελέτες, άρθρα, μεταφράσεις, διακηρύξεις - εξαφανίζονται χωρίς ν' αφήνουν όρατά ίχνη μέσα στη μαύρη όπή της καθημερινής αναπαραγωγής των μεταπρατικών συνηθειών μας, παρ' όλο πού πουλιούνται κι αγοράζονται. Όταν ή κριτική μας και οι αντιπαραθέσεις μας στηρίζονται στην πλαστογραφηση γιά νά μπορέσει νά λειτουργήσει ή λιοδωρία. Όταν ή πολιτική λειτουργία μας μετατρέπει τούς ανθρώπους σέ δέντρα και ή πολιτική πρακτική μας καθοδηγείται από την άριθμητική των «κουκιών». Τότε, τότε πώς μπορούμε ν' αντισταθούμε ιδεολογικά, πώς μπορούμε νά συγκροτηθούμε ιδεολογικά γιά ν' αντισταθούμε πολιτικά, σέ ποιές δυνάμεις μπορούμε νά στηριχθούμε και από πού μπορούμε ν' άρχίσουμε γιά νά προχωρήσουμε - όσο και όπως χρειάζεται - στην «άνευ προηγούμενου μελέτη κι επαναθεώρηση (και πρακτική άλλαγής, προσθέτω) της πραγματικότητας στην όλότητά της, όπως είναι και γίνεται» όπως ζητάει (κι εδώ δίκαια) ο Κ. Λόης;

Άλλά υπάρχει και ένα τρίτο έρώ-

τημα. Η «ύπαρξη και ταυτότητα του ή κάποιου - έστω - άπώτατου στόχου», μετά την ΕΣΣΔ και τις Άνατολικές χώρες, μετά την Κίνα, μετά τό Βιετνάμ και την Καμπότζη, μετά την Περσία, έπαψαν νά είναι τά αυτόνομητα πού βόλευαν τή μακαριότητά μας, τις άνέγγιχτες και ιερές άξίες πού άπαιτούσε ή συντήρηση της θρησκευτικής μας πίστης, ή συντήρηση των δογμάτων και των τελετουργιών πού τή συνιστούν. Όμως, όταν ή πραγματικότητα «όπως είναι και γίνεται» μπάζει γερά στά αυτόνομητα και τά ιερά μας, όταν δέν μοιάζει νά διατίθεται στην πιάτσα κάποιο, καινούριο ή παλιό, ύποκατάστατο του ιερού πού χάσαμε, πού νάχει έλπίδες νά γίνει τό νέο μας αυτόνομητο, όταν, τέλος, την «ύπαρξη και την ταυτότητα» του άπώτατου στόχου μας δέν τή χρωστούμε σέ κανέναν γιατί έμεις έτσι θελήσαμε και τή δική μας ζωή έτσι προσδιορίσαμε, τότε γίνεται προφανές ότι έμεις έχουμε δουλειά νά κάνουμε. Και τό έρώτημα καθίσταται πιά κλασικό: Τί και πώς, έμεις και όχι άλλοι, μέσα στις δοσμένες σημερινές διεθνείς και ελληνικές συνθήκες, μέ τά όσα πενιχρά (κι αυτά πρός διερεύνηση) μέσα διαθέτουμε μπορούμε και όφείλουμε νά πράξουμε γιά νά προσδιορίσουμε τό (όχι πιά αυτόνομητο) περιεχόμενο του στόχου πού έμεις θελήσαμε; Και ταυτόχρονα, έπειδή ύποτίθεται ότι έχουμε ξεπεράσει τό στάδιο των ούτοπιών, ποιά είναι, ποιά πρέπει και μπορεί νά είναι, τά μέσα διεκδίκησης αλλά και τά μέσα ύλοποίησης του περίφημου

ΘΟΥΡΙΟΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ όργανο του
'ΡΗΓΑ ΦΕΡΑΙΟΥ'

ΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Θεωρία και πρακτική την περίοδο του Μάο
του P. Sweezy

Υπάρχει μή καπιταλιστικός δρόμος;
του Harry Magdoff

Κρίση μέσα στην κρίση
του P. Sweezy

Τό κράτος στις μεταποικιακές κοινωνίες
του H. Alavi

Οι αισθητικές ιδέες του Μάρξ
του Adolfo S. Vasquez

Άττικα
της A. Rubinstein

στόχου; Από πού νά φωτιστούμε και πώς νά ξεκινήσουμε;

Δέν ξέρω αν τά παραπάνω περιγράφουν μιά κάποια διάσταση του ένδεχόμενου πού άφησε νά περιφέρεται άνέμελα ο Κ. Λόης. Αυτό πού ξέρω είναι ότι δέν συνιστούν κανένα μακίφεστο αδυναμίας. Άπλά θέλουν νά δηλώσουν ότι σήμερα δέν έχουμε την πολυτέλεια νά έμμείνουμε στους μύθους πού μάς συντηρούσαν ενώ δέν φαίνεται νά μάς δίνεται καν ή εύκαιρία νά προστρέξουμε σέ καινούριους. Δέν είναι παρά ή συνέχεια μιάς πρόσκλησης, ή έκκληση, τελικά, νά συγκροτήσουμε ένα μέτωπο συζήτησης ως τό πρώτο και τό ελάχιστο πού μπορούμε γιά νά μήν απορροφηθούμε κι έμεις μαζί με τίς απόψεις μας στίς μαύρες όπές του έπισημοποιημένου (λόγω και ένταξης στην ΕΟΚ) μεταπρατισμού μας. Από τή δική μου τή μεριά και μέσα σ' αυτές τίς στήλες τόσα μόρσερα, τόσα έκανα. Τήν εύκαιρία μου τήν έδωσε ο Κ. Λόης και γι' αυτό τόν εύχαριστώ.

Άριστείδης Μπαλτάς

Και όσο άφορά τήν πρώτη παρατήρηση, συμφωνώ απόλυτα ότι τό Κew Gardens δέν είναι άπλώς ένα γνωστό προάστιο του Λονδίνου, αλλά και ο τόπος του Βασιλικού Βοτανικού Κήπου, όπου πράγματι ο Σεφέρης είδε τά φυτά και τά δέντρα πού αναφέρει. Παραπέμπω σχετικά στο άρθρο μου (σ. 31) στίς *Μέρες Β'*, σ. 32 και 91, και γιά τούτο δέν έπέμεινα περισσότερο.

Η δεύτερη ώστόσο διευκρίνιση του κ. Mackridge φοβούμαι ότι θά προκαλέσει κάποια σύγχυση στους Έλληνες τουρίστες πού επισκέπτονται τόν χώρο του Άγγλικού κοινοβουλίου. Τό άγαλμα (σύμπλεγμα άγαλμάτων) του Rodin, *οί Άστοί του Καλαί*, υπάρχει και στέκει άκόμη στον δημόσιο κήπο του Parliament, στίς όχθες του Τάμεση. Ένας περίπατος θά έπειθε και τόν πιο δύσπιστο Λονδρέζο. Πρόκειται βέβαια γιά αντίγραφο - καμιά αντίρρηση - αλλά σέ τίποτε δέν διαφέρει από τό πρωτό-

τυπο του Παρισιού.

Γιά τήν ιστορία, τώρα, τό άγαλμα του Rodin τελείωσε τό 1886 γιά νά τιμηθεί ή θυσία των άστών του Καλαί, πού παρεδόθησαν οικειοθελώς ως όμηροι στον άγγλο βασιλιά Έδουάρδο τόν ΙΙΙ, γιά νά λύσει τήν πολιορκία τής πόλης τους (1347). Τό αντίγραφο του κήπου του Κοινοβουλίου στήθηκε από τόν ίδιο τόν Rodin τό 1913 πρός τιμήν τής γυναίκας του βασιλιά Έδουάρδου, επειδή παρένέθη και έπεισε τόν άντρα της νά δείξει έλεος στους ήρωες άστούς.

Δέν υπάρχει λοιπόν παρερμηνεία άφου όντως βλέπει τό άγαλμα του Rodin ο Σεφέρης και τό αναφέρει και στο κείμενο, πού παρουσίασε ο Α. Άργυρίου στο Τράμ 4 (1977), και στίς Σημειώσεις του.

Εύχαριστώ

Γιώργης Γιατρομανωλάκης
Παν/μιο Άθηνών

«Les Bourgeois de Calais»

Διάβασα μέ πολύ ενδιαφέρον τό άρθρο του Γ. Γιατρομανωλάκη γιά τό Σεφέρη (τεύχος 22, Νοέμβριος 1978). Θά ήθελα νά κάνω δύο διευκρινίσεις σχετικά μέ όσα λέει ο άρθρογράφος στή σ. 31:

(α) Τό Κew δέν είναι μόνο ένα «γνωστό προάστιο» του Λονδίνου: τό σημαντικό είναι ότι εκεί βρίσκεται ο Βασιλικός Βοτανικός Κήπος, κι εκεί άσφαλώς είδε ο Σεφέρης τό *Parnispedilum*.

(β) Τό άγαλμα του Robin «Les Bourgeois de Calais» δέ βρίσκεται «στίς όχθες του Τάμεση» αλλά στο Musée Rodin στο Παρίσι. Δυστυχώς δέν κατάφερα νά βρω τό σχετικό τεύχος του «Τράμ», αλλά μάλλον ο κατά τά άλλα άκριβέστατος άρθρογράφος έχει παρερμηνεύσει τό κείμενο του Σεφέρη σ' αυτό τό σημείο. Μέ έκτίμηση,

Peter Mackridge
University of London King's College

Και ή άπάντηση του συνεργάτη μας Γ. Γιατρομανωλάκη

Εύχαριστώ πολύ τόν κ. Peter Mackridge γιά τίς εύγενικές διευκρινίσεις του πάνω σέ δυό σημεία του άρθρου μου γιά τόν Σεφέρη (*Ο Πολίτης*, 22 [1978]).

ΜΟΛΙΣ ΕΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ
ΜΠΙΤΣΙΟΣ
ΦΥΛΛΑ ΑΠΟ
ΕΝΑ
ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΙΤΣΙΟΣ

ΦΥΛΛΑ ΑΠΟ
ΕΝΑ
ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ -ΕΣΤΙΑΣ-
Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.

ΜΟΛΙΣ ΕΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

MARIO VITTI
ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΗΝ
ΠΟΙΗΣΗ
ΤΟΥ
ΣΕΦΕΡΗ

Mario Vitti

Φθορά και λόγος:
είσαγωγή στην ποίηση
του Γιώργου Σεφέρη

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΤΗΣ -ΕΣΤΙΑΣ-
Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ -ΕΣΤΙΑΣ-
Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.